

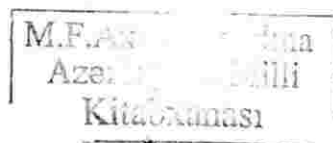
g

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ LEKSİKOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

II CİLD

BAKİ - 2008

KARLUQ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
LEKSİKASI

Bakı-2008

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor: Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Kamila VƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Etibar İNANC
filologiya elmləri namizədi

Məsul: Şəkar Orucova
filologiya elmləri namizədi

Elmar Əliyeva(Ələkbərova)
filologiya elmləri namizədi

Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. II cild. -
Karluq qrupu türk dillərinin leksikası. Bakı, «Nurlan»- 2008, 368 səh.

Kitab karluq qrupu türk dillərinə daxil olan özbək, uyğur və salar dillərinin zəngin materiallarına söykənən, bu dillərin leksikasının müxtəlif sahələrinə həsr olunan ayrı-ayrı araşdırmaların toplusundan ibarətdir.

Əsərdən türkoloqlar, dilçi-magistr və aspirantlar, eləcə də filoloq-tələbələr faydalana bilərlər.

4602000000 Qrifi nəşr
N - 098 - 2008

©Türk dilləri şöbəsi, 2008

DİLİN LEKSİKASININ TƏDQIQI DİLİN TƏŞƏKKÜL VƏ İNKİŞAF TARİXİNƏ YOL AÇMAQDIR

«Dilin leksikası onun təşəkkülü, inkişafı və formalaşması tarixinin güzgüsüdür» - desək, yəqin ki, yanılmarıq. Sözlərin əmələgəlmə, dilə daxilolma, dili tərk etmə yolları, onların terminləşmə prinsipləri, asemantikləşmə və ya desamentikləşmə nəticəsində uğradıqları dəyişikliklər dilin tarixi mənzərəsini özündə əks etdirir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsində türk dillərinin leksikologiyası məsələlərinin sistemli tədqiqi ilə bağlı aparılan araşdırmalar da məhz bu zəruriyyətlə bağlıdır.

Bu araşdırmaların müəyyən hissəsi «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» 3 cildliyinin I cildində 2004-cü ildə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Oxucularımızın bu gün müzakirə və mühakiməsinə təqdim etdiyimiz II cildə isə «Karluq qrupu türk dillərinin leksikası» yer tutmuşdur.

Leksik qatın araşdırılması türk dillərinin mənşəyinin, təşəkkül, inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi onların qohumluq əlaqələrinin aşkarlanması və türk dillərinin qohum olmayan dillərə münasibətinin aydınlaşdırılması üçün də olduqca vacibdir. Bu baxımdan karluq qrupu türk dillərinin leksikasının tədqiqat obyektinə çevrilməsi aktuallıq kəsb edir. Burada həmin qrupa daxil olan özbək və uyğur dillərinin leksik layı araşdırılır, bu dillərin lüğət tərkibi, dialekt və terminoloji leksikası öyrənilir, onomastik faktlar aşkarlanır və təhlil olunur, türklərin maddi, mənəvi və mədəni dünyasını işıqlan-

dıran məişət leksikası, alınmalar bütün çaları ilə tədqiq edilir. Somatik vahidlər, arxaizm və dialektizmlərin öyrənilməsi, eləcə də sözyaratmaya xidmət edən sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf yolunun izlənilməsi ilə həmin dillərin inkişaf tarixinə, az da olsa, işıq salınır. Bu dillərdə çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik məsələlərinin tədqiqi ilə karluq qrupu türk dillərinin ümumilikdə leksik-semantik sistemində aydınlıq gətirilir. Məişət və terminoloji leksikanın öyrənilməsi də həmin dillərin daşıyıcılarının həyat tərz, maddi və mədəni tarixi ilə bağlı onların əlaqələri haqqında müəyyən fikir yürütməyə imkan verir.

Hər bir bəhsin ayrı-ayrı müəlliflərə məxsusluğu son nəticədə müxtəlif fikirliliyin mövcud olduğu, mübahisəli məqamların hökm sürdüyü, müəlliflərin yaradıcılıq müstəqilliyinə zəmin yaradıldığı sanballı bir monoqrafiyanın meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatda əsas məqsəd karluq qrupu türk dillərinin leksikasının tarixi-müqayisəli fonda araşdırılması, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkarlanması olsa da, bu zaman oğuz qrupu türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan dili ilə bağlı maraqlı dil faktlarının müqayisəyə cəlb olunması lazım bilinmişdir. Tədqiqatın nəticələri, sözsüz ki, türk dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqinə, sonucda isə «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası» kimi fundamental bir əsərin yazılmasına zəmin yaradacaqdır.

Kitaba daxil olan bəhslər türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları – aparıcı elmi işçi f.e.d. İsmayıl Kazımov («Terminoloji leksika»), f.e.n. Baba Məhərrəmli («Çoxmənalılıq»), f.e.n. Şəkar Orucova («Omonim, sinonim və antonimlər»), f.e.n. Elçin Məmmədov («Somatik vahidlər»), f.e.n. Elnarə Ələkbərova («Dia-

lektizmlər»), f.e.n. Aynel Məşədiyeva (Sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf tarixi), f.e.n. Təranə Şükürova (Müstəqillik dövründə termin yaradıcılığı), f.e.n. Valentina Qərənfil («Məişət leksikası»), eləcə də nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi f.e.n. Teyyub Quliyev («Karluq qrupu türk dillərinin digər altay dilləri ilə leksik müqayisəsi») tərəfindən yazılmışdır.

3 cildlik «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabının II cildinin nəşrində maddi və mədəni dəstək göstərdiklərinə görə türk dilləri şöbəsinin bütün əməkdaşlarına, o cümlədən aspirantlar Ruslan Abdullayev, Cahid Kazımov və Gülnarə Əliyevaya, eləcə də «Nurlan» nəşriyyatının direktoru f.e.d., prof. Nadir Məmmədiyə təşəkkür edirik.

Monoqrafiya ilə bağlı fikir və mülahizələrini bizə çatdıran, irad və tövsiyələrini bizdən əsirməyən, qiymətli məsləhətləri ilə gənc tədqiqatçıları daha uğurlu addımlara sövq edən hər bir oxucumuza əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

Ünvanımız: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
Hüseyn Cavid prospekti, 31,
Akademiya şəhərciyi (Əsas bina), V qat,
AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsi (517-ci otaq)

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
türk dilləri şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru

İsmayıl KAZIMOV
filologiya elmləri doktoru

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN TERMINOLOJİ LEKSİKASI

Hər hansı bir dilin leksik tərkibi cəmiyyət həyatı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Dillərin leksikası, o cümlədən terminoloji leksika elm, texnika, ictimai-siyasi quruluş panoramasının çoxşaxəli dinamikasını özündə canlı şəkildə əks etdirir. Bu və ya digər sahələr üzrə yaranan yeni anlayışlar dilin lüğət tərkibində terminoloji görüntülərlə gerçəkləşir.

Türk dillərinin lüğət tərkibində "anlayış adı"nı (K.Sokor) təşkil edən hissəsi terminoloji leksika adlanır. «Müəyyən olmuş mənası söz olan» (R.Budaqov), "xüsusi funksiya daşıyan" (Q.Vinokur) terminoloji leksika, əsasən, elmi və əməli fəaliyyətlə əlaqədar olub elmi-texniki, ictimai-siyasi sahələrə aid anlayışları ifadə edir. İndiyə qədər ayrı-ayrı türk dillərində terminoloji leksikanın müxtəlif elmi sahələri öyrənilmiş və hələ də öyrənilməkdədir. Həmin tədqiqat işləri ilə tanışlıq göstərir ki, terminoloji leksika ümumi leksikologiyanın mühüm tərkib hissəsini təşkil edir, onun dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi sözdən fərqli olaraq, terminoloji vahidlərin mahiyyətini, forma və məzmununu, onların tarixi inkişafını, müasir vəziyyətini, terminləşmə prosesini, terminlərin hansı yol və üsullarla əmələ gəlməsini, onların genetikasını, struktur-qrammatik, semantik xüsusiyyətlərini, lüğətlərdə əks olunma imkanlarını və s. əhatə edir. Bu və ya digər terminoloji problemi qohum türk dillərinin materialları əsasında tədqiqata cəlb etmək isə yaxın dillərin terminoloji sistemindəki oxşar və ayrılan cəhətlərin meydana

gəlməsinə şərait yarada bilər. Bu baxımdan karluq qrupuna daxil olan dillərlə (özbək, uyğur və salar) Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını qarşı-qarşıya gətirmək, onların formalaşma, zənginləşmə və inkişaf yollarını müqayisə etmək, ümumi və fərqli əlamətləri aşkar etmək bu mövzunun aktuallığını göstərən amillərdəndir.

Əsas məqsəd elmi-texniki və ictimai-siyasi məzmun daşıyan terminoloji leksikanın inkişaf perspektivlərini qohum dillərin faktları əsasında izləməkdir. Terminoloji leksikanın struktur-semantik imkanlarını üzə çıxarmaq, onları qruplaşdırmaq, əmələgəlmə üsullarını xarakterizə etmək, qrammatik xüsusiyyətlərini, mənşəyini göstərmək qarşıda duran əsas vəzifədir.

Tədqiqatçılar karluq qrupuna daxil olan dilləri türk dillərinin cənub-şərq ərazisinə aid edirlər. Buraya özbək, uyğur, qazax, qırğız, qaraqalpaq¹ dilləri aiddir.

Tədqiqat obyektimiz olan özbək və uyğur dilləri də coğrafi baxımdan cənub-şərq qrupuna aid edilir. Cənub-şərq dillərinin leksik tərkibinin özünəməxsus cəhətləri haqqında M.Yusifov yazır: "Bütün başqa dillərdə olduğu kimi, cənub-şərq dillərində də lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Milli mənşəli sözlər bu dillərin hər birinin özünün normalaşma qanunlarına uyğun şəkildə inkişaf edir. Bundan başqa, hər bir dildə olduğu kimi, cənub-şərq dillərində də alınma sözlər işlədilir. Bu dillərdə alınmaların iki başlıca istiqaməti mövcuddur: 1) rus-Avropa mənşəli sözlərin alınması; 2) ərəb-fars mənşəli sözlərin alınması. Bundan əlavə, cənub-şərq dilləri ərəbi cəhətdən çin dilinə, eləcə də monqol di-

¹ Bax: Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001, s. 227.

linə yaxın olduğu üçün bu dillərin lüğət tərkibinə çin və monqol sözləri də daxil olmuşdur.¹

Cənub-şərq arealına daxil olan dillərlə (özbək, uyğur, salar və s.) oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər azdır. Prof. Elbrus Əzizov "Azərbaycan-Uyğur izoqlosları" adlı məqaləsində yazır: «Dilçilik tarixindən bəllidir ki, yaxın areallarda yerləşmiş qohum dillərin uyğun xüsusiyyətləri daha çoxdur. Lakin bir-birindən uzaq areallarda yerləşmiş qohum dillərdə elə uyğun əlamətlərə təsadüf edilir ki, bunları heç də həmin dillərin müasir vəziyyəti və daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkün olmur. Bəzən də olur ki, eyni dil xüsusiyyəti müxtəlif areallarda təkrar olunur. Belə rəngarəng dil mənzərəsi müasir türk dillərində çox aydın müşahidə edilir və bu hal sinxronik yox, daha çox diaxronik baxımdan şərh olunmalıdır»².

«... bu dilin (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur- İ.K.) uyğur dili ilə kiçik müqayisəsi bizi Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsində uyğur dili qatının çox iştirak etməsi haqqında düşünməyə məcbur edir... Dialekt faktlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili əsas əlamətlərinə görə türk dillərinin Qərb qrupuna aid olsa da, bu dil müəyyən dərəcədə türk dillərinin Qərb və Şərq qruplarını bağlayan halqadır³. Karluq qrupuna daxil olan uyğur dili ilə Azərbaycan dilinin yaxınlığını digər tədqiqatçılar da göstərmişlər.⁴

¹ Yusifov M. Göstərilən əsəri, s. 261

² Əzizov Elbrus. Azərbaycan-Uyğur izoqlosları // Azərbaycan filologiyası məsələləri. 3-cü buraxılış, Bakı-Elm-1991, s. 118-125.

³ Вопросы диалектологии тюркских языков. 3, Баку, 1963, с. 225

⁴ Бах: Наджип Е.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XI века. М., 1979, с. 75

Türkoloji ədəbiyyatda uyğurların və oğuzların tarixən eyni tayfalar olması barədə məlumatlar mövcuddur. N. Aristov belə hesab etmişdir ki, oğuzlar və uyğurlar mahiyyətcə eyni xalqdır, müxtəlif vaxtlarda bu və ya digər qəbilələrin üstünlüyü nəticəsində müxtəlif adlar daşımışlar. Tomsenə görə, uyğurlar oğuz tayfa birləşmələrinə aid olmuşlar. Azərbaycan dialektlərində uyğur elementlərinin təmərküzləşməsinə E. Əzizov doğru olaraq tarixən mövcud olmuş uyğur-oğuz birliyi ilə əlaqələndirir¹. N. A. Baskakovun fikrincə, qədim oğuz və qədim uyğur dilləri, eləcə də tuva, yakut, xakas, şor, çulım dilləri və Altay dilinin şimal dialektləri qədim uyğur-oğuz dil birliyindən nəşət etmişdir.²

Bələliklə, Azərbaycan, eləcə də yeni uyğur və özbək dilləri türk dillərinin müxtəlif qruplarına daxil olmalarına və bir-birindən uzaq areallarda yerləşmələrinə baxmayaraq, müxtəlif ekstralingvistik və intralingvistik səbəblər üzündən daha çox bu iki dil üçün səciyyəvi olan izoqloslara malikdir.

Terminoloji leksika elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai həyatın müəyyən bir sahəsindəki predmetlərin, hadisələrin, proseslərin, əlamətlərin, münasibətlərin və s.-nin dəqiq ifadəçisi olan və mövcud leksik elementlər əsasında, dilin ənənəvi söz yaradıcılığı üzrə yaradılan sözlər və söz birləşmələridir³.

Terminoloji leksikaya bütün elin sahələrinin dil vahidləri daxildir. Burada terminoloji leksikanın sosial və linqvistik tə-

¹ Əzizov E. Göstərilən əsəri, s. 123.

² Бах: Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, с. 184-207.

³ Qasımov M.Ş. «Termin» və «terminologiya» anlayışları barədə. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1987, s. 5.

biəti, bu layda gedən proseslər, dilin daxili qanunauyğunluğunun tətbiqi və s. məsələlərin inkişafı bütövlükdə öyrənilir. Onun mərkəzində bütün linqvistik elmlər (qrammatika, leksika, leksikoqrafiya, semasiologiya, üslubiyyat və s.) dayanır. "Terminoloji leksika" (TL) termin ola bilən bütün elmi-texniki, ictimai-siyasi sahələrin məcmusudur. Buna görə də TL geniş anlayış olub, müxtəlif terminologiyaları - elmi-texniki və ictimai-siyasi anlayışları özündə əks etdirən termin və termin birləşmələri hissə-hissə əks etdirir.

Terminləşmə iki mühüm anlayışı özündə ehtiva edir: ictimai-siyasi və elmi-texniki.

1. İctimai-siyasi anlayışların terminləşməsi. Müstəqillik şəraitində ictimai-siyasi hadisələr, proseslər yeni anlayışları doğurur. Cəmiyyət həyatında meydana çıxan bu anlayışlar kəmiyyətə və keyfiyyətə genişdir. Bu anlayışlar hər bir dilin leksikasında öz əksini tapır¹. İctimai-siyasi leksika müxtəlif tarixi dövrlərin, mərhələlərin cəmiyyət həyatını özündə əks etdirir. Hər dövrün isə özünəməxsus xüsusiyyətləri olur və ona uyğun leksika formalaşır. Biz sonuncu mərhələ - sosialist ictimai formasiyasının dağıldığı və yeni ictimai quruluşun formalaşdığı dövrün leksik-terminoloji sistemini araşdırmaq niyyətindəyik. Həmin dövr türk dövlətlərində müstəqilliyin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə mərhələsidir.

XX əsrdə türk xalqlarının milli müstəqillik şüuru təşəkkül tapır, SSRİ-nin dağılması ərəfəsində ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyət, siyasi mübarizə və eləcə də ümummill böhran dərinləşir.

¹ Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968, с. 134.

80-ci illərin sonu, 90-cı illərin ictimai-siyasi prosesləri dövrünün formalaşan leksikasının sosial-linqvistik təbiətinin açılması çox vacibdir. Bu dövrün terminoloji leksikası ictimai-siyasi həyatın yeniləşməsi, kökündən dəyişməsi, milli münasibətlərin kəskinləşməsi, iqtidar-müxalifət qarşdurması, siyasi mübarizənin kəskinləşməsi və ümummill böhranın dərinləşməsi, milli demokratik qüvvələrin fəallaşması, müstəqil milli dövlət quruculuğunun yeni, üçüncü mərhələyə qədəm qoyması, milli dövlətçilik ənənələrinin yenidən bərpası, beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin qurulması və genişləndirilməsi, demokratik cəmiyyətin qurulması, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, ölkə daxilində geniş islahatlar aparılması, müstəqil dövlətlərin möhkəmləndirilməsi istiqamətində azad bazar iqtisadiyyatına uyğun özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi və xarici investisiyaların daxil olması kimi hadisələrlə səciyyələnə bilər. Bu dövrün terminoloji leksikası həmin sadalanan hadisə və proseslərlə birbaşa əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik qazanmış azərbaycanlıların, özbəklərin, uyuqların, salarların dillərində ictimai-siyasi terminologiyanın inkişafında alınma sözlər üstünlük təşkil edir. A.Reformatzkinin göstərdiyi kimi, «hər şeydən əvvəl sözün səs tərkibi alınır»¹.

Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin yüksək dərəcədə inkişafı, həmçinin ictimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi və müasir türk xalqlarının həyatında baş verən əsaslı və köklü dəyişikliklər nəticəsində minlərlə yeni anlayış və məfhumlar formalaşır. Həmin anlayış və məfhumların daşıyıcısı

¹ Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. - Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. М., 1961, 112.

bütövlükdə qohum dillərin terminoloji sistemində üzə çıxır. Bu sistemdə elm və texnikanın, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə aid terminoloji vahidlər yaranır ki, bu da ümumi ad altında - terminoloji leksika (TL) adı altında verilir.

Terminologiya elmi, mədəni, ictimai-siyasi həyatın bütün sferalarını əhatə edir və müasir dil daşıyıcılarının dünyabaxışını intensiv şəkildə inikas etdirir. Bütün bunlar imkan verir ki, TL-in qohum türk dillərinin materialları əsasında linqvistik təbiətini aydınlaşdıraraq.

TL dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm mənbələrindən biridir. Dilin keyfiyyət və kəmiyyətə dəyişməsi və zənginləşməsi daha çox TL sahəsində özünü göstərir. Terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edərək onun inkişafı ilə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdən biridir.¹

Qohum türk dillərinin materialları əsasında TL-in müqayisəli aspektdə öyrənilməsinə çox az təsadüf olunur. Bizcə, müqayisəli tədqiqat nəticəsində qohum türk dillərinin TL-in oxşar və fərqli semantik-funksional, struktur-qrammatik və leksik-semantik əlamətləri meydana çıxma bilər. Bütövlükdə bu istiqamətdə tədqiqat termin sisteminin inkişaf tarixini, eləcə də müasir vəziyyətini öyrənməyə də imkan yaradır.

TERMINOLOJİ LEKSİKANIN MƏNŞƏYİ

Türk mənşəli TL. Bu, elm və texnikanın bir çox sahələrini əhatə edir. Məs.: *bölmə, elçi, taşınmaz, belgelik, yurttaş, sözlük, öhdəçi* və s.

¹ Orucov Ə. Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1965, s. 24.

Rus-Avropa mənşəli TL. Bu tipli terminoloji leksika ictimai-siyasi mühitlə daha çox bağlıdır. Bunları dillər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis dilindən alınmalar: *lobbi, lider, intervyü, trayvalizm, fermer, fabrikiya, dedektiv, autsaydır, boykot, boss, bumerang, sentilimen* və s.

2. Fransız dilindən alınmalar: *asamble, arsenal, aqreman, afront, arbitr, ataşe, avanqard, banal, bürokratik, bütçə, demarş, diplomasi, dosya, elit, kompaniya, kod* və s.

3. İtalyan dilindən alınmalar: *trafaret, tribun, valyuta, fiyasko, fiksiyon, ballatare, fiyasko, final, karantina, karboneri, kondotyer* və s.

4. Alman dilindən alınmalar: *bürqer, filisten, frant, gestapo, gildiya, kantsler, landsknet, landtaq, ober, avteritet* və s.

5. İspan dilindən alınmalar: *cunta, kaudilyo, konkista-don* və s.

6. Latın mənşəli: *asimilasyon, atestasyon, audentsiya, de-fakto, defekt, de flasion, ekspront, kredit, kriminal, magistrat* və s.

7. Yunan mənşəli: *demokrati, demokrasi, despotizm, diapozon, dinastiya, epiqraf, epiqram, epik, epiloq, epizodik, epitafiya, etnik, fenomen, xaos, korifey, kosmopolit, kriz, monarxiya* və s.

8. Rus mənşəli: *dizertir, kandidatura, karnaval, plan, lo-kut, pedaqoq(Ö), plakat, plenum, pozitivizm, prokuror(A)*.

9. Ərəb-fars mənşəli: *məclis, faol(fəal), xarakat(aksiya), ittifoq(ittifaq, asr(əsr), foyda/naft/manfaat, zulm/azobukubat, şuxrat* və s.

Özbək dilində ərəb-fars mənşəli ictimai-siyasi TL Azərbaycan dilindəki eyni leksikaya uyğun gələ də bilir, uyğun gəl-

məyə də bilir. Uyğun gələnlər: *karor//qərar, dallol//dallal, elçilik//elçilik, vakil//vəkil, vaxima//vəhimə, callod//callad* və s. Uyğun gəlməyənlər: *xotima//oxir, moxiyat//məgiz*.

10. Çin mənşəli TL. Alınma terminoloji leksika obyektiv prosesin labüd nəticəsi olub, dillərin hamısına, o cümlədən uyğun dilinə də aiddir. Müasir uyğur ədəbi dilində alınmaların bir hissəsini də çin dilindən keçmiş leksik-terminoloji vahidlər təşkil edir. 1970-ci ildə T.Raximovun «Müasir uyğur dilində çin elementləri» lüğəti çap edilmişdir. Biz həmin lüğət əsasında müasir uyğur dilində çin elementlərindən ibarət terminoloji leksikanı tematikasına görə qruplaşdırmışıq. Tədqiqat göstərir ki, müasir uyğur dilində digər karluq qrupu türk dillərindən, eləcə də müqayisə edilən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq çin mənşəli hərbi, diplomatik, tarixi, musiqi, riyaziyyat, siyasi, poetik, idman, məhkəmə, texniki, ticarət, fəlsəfə, kimya, elektro-texnika və s. elm və sahə terminoloji leksikası mövcuddur.

1. Hərbi terminoloji leksika:

Söz, termin çin dilində iki hissəyə bölünür. Hər bir hissə mənalı tərkibdən ibarət olur. Məsələn, «*yingzhanq*» (bu, çin dilindəki variantdır) - «*inccan*» (bu isə terminin uyğur dilində olan variantıdır). «*inccan*» = *in*(batalyon)+*ccan*(rəis, nəzakət). Terminin tam şəkildə mənası - *batalyon komandiri* deməkdir.

«*Yinqfanq*» çin dilində, uyğur dilində «*infan*» formasında mənimsənilmişdir. Terminin «*in*» hissəsi «*düşərgə*», «*fan*» hissəsi isə «*ev*» mənasındadır. Bu terimdən hərbi sahədə «*ka-zarma*» mənasında istifadə olunur.

«*Qarnizon*» beynəlmiləl terimdir. Bir çox dillərdə istifadə olunur. Bu hərbi terminlə yanaşı, uyğur dilində «*veixu-*

veysvuy» termini də işlədilir. Bu terminin *vey* hissəsi «qorumaq», *svuy* hissəsi isə «sərhəddə keşik çəkmək» mənasındadır.

«*Qaubisa*» beynəlxalq hərbi terimdir. Silah adıdır. Bu terminin çin variantı uyğur dilinə «*liudanpao*» şəklində keçmişdir. Bu terminin «*tyadan*» hissəsi «*qumbara*» (*qranata*), «*pao*» hissəsi isə «*puska*» mənasında işlənir. Termin tam şəkildə «*qaubisa*» mənasını daşıyır. «*Qumbara*» termininin çin variantı «*liudan*»dır. Sözü «*dyu*» hissəsi «*qumbara*», «*dan*» hissəsi isə «*güllə*» mənasındadır.

Dünya dillərinin eyni kökdən olmasını sübut edən faktlardan biri «*qa, qə*» kökü ilə bağlıdır. Çin dilində «*qə*» - təcrid etmək, ayırmaq, ötürmək mənalarda işlənir. Bu qədim kök çin dilindən uyğur dilinə keçən «*lənqəza*» hərbi terminində iştirak etmişdir. «*Lənqəza*» termini uyğur dilində «*qəzərmə*» (*kazarma*), «*turma*», «*rəşetka*» sözlərinin mənasını özündə birləşdirir. Bu terimlərdə «*qə*» - örtülü yer, izlənilmiş yer mənalı gizlənməmişdir (Bax: Raximov, 1970, 243).

Uyğur dilinə keçən bir sıra hərbi terminlər söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Məs.: «*qaoşepo*» termininin *qao* hissəsi - *hündür*, *şep* - *atəş açmaq*, *pao* isə - *silah* mənasındadır. Bu termin uyğur dilində həm də termin-birləşmə şəklində (*zenit top*) işlədilir.

2. Diplomatiya terminoloji leksika:

Çin dilindən uyğur dilinə keçən diplomatik terminlərin də quruluşu müxtəlifdir. Məsələn, «*konsul*» mənasında işlənən «*linşi*» termininin «*lin*» hissəsi «*başçı*», «*şi*» hissəsi isə «*iş*» deməkdir. (Raximov, 1970, 249).

Və yaxud «*linşifatin*» termin birləşməsinin «*linşi*» komponenti - «*konsul*», «*fa*» - «qanun», «*tin*» - «məhkəmə» mənala-

rında istifadə olunur. Birləşmənin tam mənası uyğur dilində «konsul sudi» formasında meydana çıxır.

Çin dilində «qun» kökünə bir çox elementlərin artırılması vasitəsilə siyasi və diplomatik terminlər yaradılır. «Qun» sözü «ümumi», «rəsmi», «iş», «fəhlə», «əmək», «norma» (əməkdə), «ən yüksək titul», «ədalətli» və s. mənalarında işlənir. Bu kökə «an» sözünü artırmaqla *qunan* - ümumi təhlükəsizlik - camaat xəvipsizliyi (uyğurca), «bao» sözü artırmaqla *qunbao* (rəsmi müzakirə - kommunike), «bin» sözü artırmaqla *qunbin* (qun - fəhlə, bin - əsgər, saper), «çcan» sözünü artırmaqla *qunçcan* (qun - iş, çcan - rəis, usta), çan sözünü artırmaqla *qunçan* (qun - əmək, çan - zavod); «dao» sözünü artırmaqla *qundao* (qun - ədalətli, dao - metod) adil, toğra mənalarında terminlər yaradılmışdır. Bundan əlavə, uyğur dilində «qun» kökünə «si» elementini artırmaqla *qunsi* - şirkət, kompaniya, «şe» elementini artırmaqla *qunşe* - kommuna, «fu» elementini artırmaqla *qunfu* - məharət (masterstvo), «fen» elementini artırmaqla *qunfen* (əmək künü - əmək günü), «min» elementini artırmaqla *qunmin* (puxra, vətəndaş) və s. terminlər formalaşdırılmışdır.

3. Siyasi terminoloji leksika

buzhanq - nazir; *buçcan* - bölüm başçısı; *tanpan* - söhbət, danışq; *tuha olfuxa o* - zalım, despot; *yihui/ixoy* - parlament.

Çin dilində «yihui» sözündən siyasi terminologiyada geniş istifadə olunur. Bu termin «ixoy» formasında uyğur dilində işlənir. Terminin «i»-hissəsi «müzakirə etmək, məsləhət etmək», «xoy» hissəsi isə *toplantı* anlamındadır. Terminin tam anlamı «parlament» sözünü ehtiva edir.

4. Tibbi terminoloji leksika

binlisyə - xəstəliyin patoloji-yası; *pinxuekesili* - anemiya, *yixue/fisyə* - müalicə; *şayanllşa* - pesok; *yan* - göz (traxoma) və s.

Çin dilindəki «yixue» termini uyğur dilinə «isyə» formasında keçmişdir. Terminin «i» hissəsi tibb, «syə» - elm, terminin tam mənası isə «tibb elmi» - təbabət deməkdir.

«Uixueyuan» termini çin dilindən uyğur dilinə «isyueyan» formasında keçmişdir. Termin üç hissədən ibarətdir. «i» - müalicə, «syə» - təlim, *yuan* - institut. Terminin tam mənası: *tibb institutu*.

Uyğur dilinə çin dilindən omonim tibbi terminlər də keçmişdir. Məsələn, *yaofanq* termini həm «resept», həm də «dori-xana», «apteka» mənalarında uyğur dilində işlədilir: *yaofanq* (I) - *yofan* - *yo* - dərman, *fan* - metod, resept; *yaofanq* (II) *ya ofan* - *yo* - dərman, *fan* - ev, *dorixana*, *apteka* (Raximov, 267, 268).

«Termometr» tibbi termini çin dilindən uyğur dilinə *venduszi* formasında keçmişdir. Bu termin üç mənəli hissədən ibarətdir. Terminin *ven* hissəsi «istilik», *du* hissəsi «qradus», «də-rəcə», üçüncü hissəsi isə *szi*-dir. Termin bütövlükdə «termometr» anlamını daşıyır.

«Klinika» beynəlxalq termindir. Bu terminin uyğur dilindəki çin variantı «linçuan» sözüdür. Terminin «lin» hissəsi «şəxsi baxış», «çuan» hissəsi isə «çarpay» mənasındadır. Maraqlıdır ki, «klinika» tibb termininin tərkibində çin mənşəli «lin» sözü görünür.

5. İdmanla bağlı terminoloji leksika

Uyğur dilində bir çox beynəlxalq idman terminləri əvəzinə çin mənşəli terminlərdən istifadə olunur. Məsələn,

«basketbol» beynəlxalq arenada işlənən idman terminidir. Uygurlar bu terminin yerinə *lənçur* sözünü işlədirlər. Bu termin çin dilindəki «*lanqier*» sözündən əmələ gəlmədir. «*Lansiyuer*» terminində «*lan*» – zənbil, «*syu*» – top, «*er*» isə şəkilçidir. Termin («*lənçur*») «*basketbol*» sözünün mənasını ehtiva etmişdir. Uygurlar «*lənçür oynımak*» – «*basketbol oynımak*» terminlərini də paralel işlədirlər (Raximov, 1970, 244).

Türk dillərində işlənən «*suv*»/«*su*» sözü çin dilində «*şuy*» şəklindədir. Çin və uygur dillərində *şuy* – su anlamında istifadə olunur. Bircə, bu sözlərin kökü eynidir, sadəcə s ~ ş əvəzlənməsi mövcuddur. «*Şuy*» sözü əlaqədə olan bu dillərdə «*suy-szın*» (kristal su), «*şuysiyə*» – *şuy*(su), *şyo*(şar) – *su şarı* terminlərinin tərkibində görünür. Bizim işlətdiyimiz «*su topu*» termini uygur dilində qeyd olunan formada işlədilir. Bu idman termininin beynəlxalq şəkli isə «*vaterpolo*» sözüdür.

Qeyd olunmalıdır ki, «*suy/su*» sözü uygur dilinə çin dilindən keçmiş «*şuysan*» = *şuy*(su) + *şyan*(yeşik) – radiator, «*şuyquansız*» = *şuy*(su) + *quan*(truba) + *szn*(şəkilçi) – su trubası; «*şuymen*» = *şuy*(su) + *men*(qapı, darvaza) – şlüz, «*şuyni*» = *şuy*(su) + *nə*(gil) – sement və s. sözlərin tərkibində də qalmışdır. Maraqlıdır ki, bu terminlər birbaşa *su* ilə bağlıdır, çünki sement, gil su ilə qarışdırılır, radiator su ilə hərəkətə gəlir, şlüzdən su axır və ya şlüz suyun qabağını kəsir və s. Bu fakt da müxtəlif sistemli dünya dillərindən olan çin və türk dillərinin eyni kökdən olmasına sübutdur.

Uygurlar idman oyunundan biri olan futbola «*zuçur*» deyirlər. Çin mənşəli bu terminin *zu* hissəsi «*ayaq*», *çur* hissəsi isə «*top*» mənasındadır. Uygur dilində «*zuçur oynımak*», «*zuçur komandisi*» söz birləşmələrindən də istifadə olunur.

6. Ticarət, bank, iqtisadiyyat, maliyyə terminoloji leksikası

Çin dilində «*iyinhanq*» termini uygur dilinə «*inxan*» şəklində keçmişdir. Terminin *in* hissəsi *gümüş* anlamında, *xan* isə *firma* mənasındadır. *Bank* sözü həmin terminin mənasını ehtiva edir.

Uygur dilində hazırda çox işlənən ticarət terminlərindən biri «*şenbaodan*» sözüdür. Bu termin üç hissədən (*şen* – *satmaq*, *bao* – *məruzə etmək*, *dan* – *siyahı*) ibarətdir. Butövlükdə bu termin «*deklarasiya*» termininin mənasını əks etdirir.

Uygur dilinin hüquq-məhkəmə, texnika, mühəsibatlıq, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq, dilçilik, tarix, pedaqogika, riyaziyyat, coğrafiya, kimya, botanika və biologiya, elektro-texnika, rabitə, mətbuat, idarə, kino, sənaye, kənd təsərrüfatı və kulinariya sahələrini əhatə edən terminoloji leksikası da rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Çin dilindən uygur dilinə keçən terminlərin bir qismi inzibati idarəetmə sahələri ilə bağlıdır. Belə terminləri səciyyələndirən başlıca formal əlamət həmin terminoloji vahidlərin əvvəlində «*fu*» kökünün işlənməsidir. Ümumiyyətlə, *fu* – *müavin*, *rəis müavini* və s. mənalarda işlənən kökdür.

«*Sai, say*» sözüne çin dilində «*hana*», uygur dilində isə «*xana*» şəkilçisi artırılmaqla «*saihana*» («*səyxana*») termini yaranmışdır ki, bu da *tərəvəzin saxlandığı yerdə*; *santang* termini uygur dilində *santən* şəklində mənimsənilmişdir. «Угурско-русский словарь»-da (Alma-Ata, 1961) oxuyuruq: «*сантан*» bulyonu *laqman* xörəyindən sonra hazırlanır. Bu termin *lənman* şəklində uygur dilinin dialektlərində də işlədilir» (URS, 171) və s.

Uygurlarda kulinariya terminlərinin bir qismi soyuq ye-

məklərin adlarından ibarətdir. Bu tip yemək adları uyğur dilində «*lən*» sözü və ondan törəyən sözlərdən ibarət olur. Məsələn, «*lən*» sözünə *ban+say* sözlərini artırmaqla «*lanbansay*» termini əmələ gəlmişdir. «*Lən*» - soyuq, «*ban*» - qarışdırmaq-«*say*» - tərəvəz. Üç sözün birləşməsindən alınan mənə «*salat*», «*vineqret*» terminlərinin mənasını özündə birləşdirir.

«*Çay*» sözü məişətdə çox işlənən leksik vahidlərdəndir. Bu termin *çafan* şəklində çin dilində işlənir. «*Çafan*» sözünün «*ça*» hissəsi «*çay*», «*fan*» isə «*ev*», «*çayxana*» mənasındadır. «*Çalçay*» paralelliyi də dünya dillərinin bir kökdən olduğunu sübut edən faktlardandır.

Yuxarıda göstərdiyimsiz kimi, çin dilindən uyğur dilinə keçən terminlərin bir qismi də elm adlarından ibarətdir. Məs.: *şuyvensyue* - hidrologiya, *şexuysyue* - sosiologiya, *sedisyue* - geodeziya, *zuçcisyyue* - histologiya, *diçcisyyue* - geologiya və s.

TÜRK-ÇİN DİL KONTAKTLARI VƏ ONUN TARİXİ KÖKLƏRİ

Qədim türklərlə çinlilər arasında uzun sürən, qanlı müharibələrlə yanaşı, sıx mədəni əməkdaşlıq da olmuşdur. Bunun nəticəsində iki xalq bir-birinin mədəniyyətini, dilini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişdir. Xüsusən də, Çin cəmiyyətinin, ictimai fikrinin, başqa sözlə, Çin dövlətinin formalaşmasında türklərin çox mühüm rolu olmuşdur. İ.Kafesoğlu türk bozqır kultürünün və yerli Çin kultürünün qarışmasından yeni bir Çin mədəniyyətinin doğduğunu, hətta türklərin göy tanrı dininin Çində qəbul edildiyini, türkce *tanrı* sözünün isə çince *tiən* şəklinə düşdüyünü, bu adın Tyan-Şan(Tanrı dağları) coğrafi toponimində hələ də yaşadığını yazmışdır(İK,35-38; RƏ,136).

Müasir uyğur ədəbi dilindən Sinsyan-Uyğur Muxtar ra-

yonunda(SUAR) və Çin Xalq Respublikasında istifadə olunur.

Çin sözlərinin uyğur dilinə keçməsinin tarixi çox qədimdir. Bu tarix XX yüzilliyin 50-ci illərindən başlanır.T.Raximov yazır ki, uyğur dilində çin leksik alınmaları digər dillərə nisbətən az olmuşdur. Çin dilindən alınmalar əsasən inzibati-idarə, ticarət, məişət, çox az sayda kənd təsərrüfatı, peşə və hərbi leksikani əhatə edir¹.

1949-cu ildən sonra uyğur ədəbi dilinin inkişafı tarixində (SUAR) yeni dövr başlanır, uyğur-çin dil münasibətlərində köklü, əsaslı dəyişiklik yaranır, xüsusən də çin dilinin uyğur dilinə təsir dairəsi genişlənir. Çin dilindən uyğur dilinə kütləvi şəkildə söz və terminlər keçir.

Hazırda çin dili uyğurların gündəlik həyat və məişətini geniş şəkildə dəyişir. Bu dil onların sosial funksiyalarına, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına nüfuz edir. Çin dilinin təlim sistemində də bütövlükdə təsiri açıq-aydın görünməkdədir. Təlim prosesi bu ölkədə çin dilində aparılır. Məktəblərdə çin dili müəxəssisləri fəaliyyət göstərir. Dərslik və dərs vəsaitləri çin dilindədir. Çin dili fabrik, zavod və digər ictimai təşkilatlarda uyğurlara kurs kimi tədris olunur. Uyğur gənclərinin böyük əksəriyyəti Çinin Pekin, Şanxay, Siadig şəhərlərində oxuyb təhsil alırlar.

Bələliklə, çin dili bu ölkələrdə dövlət dili kimi işləkliyini artırmaqdadır. Uyğur dilində nəşr olunan ictimai, siyasi, bədii və elmi əsərlər yenidən çin dilinə tərcümə edilir. Mətbuat çin dilində təqdim olunur. Uyğur dili ikidillilik şəraitində inkişaf

¹ Рәхимов Р. Т. Китайские элементы в современном уйгурском языке. Словарь. Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1970, с.3.

etməkdədir. Uyğur-çin dil əlaqələrində yaxınlıq görünməkdədir.

Bir sıra söz və terminlər dublet kimi işlənməkdədir. Həmin dubletlərdən biri uyğur, digəri isə çin dilinə məxsusdur.

Dilçilərin gəldiyi qənaətlərə görə, türk dilindən fərqli olaraq çin dilində qrammatik kateqoriyalar yoxdur; sözün dəyişməsi çin dili üçün səciyyəvidir; hər bir leksik vahid ayrı-ayrı nitq hissələri vəzifəsində çıxış edir və s. (RY, 40-45; BX, 17-19).

Türk dillərindən biri olan uyğur dilinə Çin dilindən keçmiş elə sözlər vardır ki, həmin leksik-terminoloji vahidlərin bir hissəsi ulu dila, digər bir hissəsi isə çin dilinə məxsusdur. İki dilin sözləri birləşib yeni mənə daşıyan leksik-terminoloji vahid əmələ gətirmişdir. Bu fakt da dünya dillərinin bir kökdən yaranma ehtimalını tamamilə gerçəkləşdirir.

Müxtəlif sahələrlə bağlı çin dilindən uyğur dilinə keçmiş terminoloji vahidləri aşağıdakı bölgə üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəfi türk mənşəli *şuy-sub-su* sözündən ibarət olanlar. Müxtəlif variantlarda olan bu sözlərin fonematik yükü eynidir. *Şuy* sözünə artırılmış söz və terminlərin, demək olar ki, hamısı çin mənşəlidir. Maraqlı doğuran budur ki, türk mənşəli *şuy* sözünə artırılan hər bir söz *su* anlamı ilə bağlıdır. Yəni, «suda top oyunu», «radiator», «şlüz», «sement», «hidroturbin», «suötürücü boru» və s. *su* ilə əlaqədar olan əşyalardır, həmin predmetlərin hərəkəti, şübhəsiz, susuz mümkün deyil.

2. Birinci tərəfi türk (*tou-tau-tav* - baş mənasında), ikinci tərəfi çin mənşəli terminlər. Məlumdur ki, qıpçaq qrupu türk dillərində *tau* sözü *dağ* mənasındadır. Bu sözlərdə *baş* anlayışı potensial mənədir. Qıpçaq türkləri *tavşal/havsal* deyərək yun materialdan hazırlanmış başörtüyünü nəzərdə tutublar. (İK,

95). Bu söz türk dillərindən çin dilinə keçmişdir. Çin dilində *tou* şəklində olan həmin söz *toufa*, *toubu* sözlərinin birinci hissəsi kimi işlənmişdir. *Toufa-tou(baş)*, *fa* (saç,çaç,TR,69)= baş saçı. *Toubu - tou(baş)*, *bu* (ştab)= baş ştab.

3. Birinci tərəfi türk (*şen* - *şennik* - *şinlik*), ikinci tərəfləri çin mənşəli terminlər. Qeyd edək ki, *şen-şenlik-şinnik* variantları türk dillərində abad yaşayış yeri, ümumiyyətlə, məskun yer, məntəqə, qəsəbə mənalarında işlənir. Məsələn: Qərrib qış axşamları yollara qar yağanda; At sürüb bir *şenliyə*, gecələdim Muğanda. (ADİL, 4, 1987, 506, 507).

Çin dilində *şen* sözü «yer», «ölkə» mənasında da işlənir. Məs.: *şençcan* - *şen(ölkə)* + *çcan(başçı)* = ölkə başçısı - qubernator). Çin dilində *şen* sözü «ağıllı», «həyat» mənalarında da istifadə olunur. Məs.: *şencen* - *şen(ağıllı)* + *cen(insan)* = ağıllı insan; *şenlisyuz* - *şen(həyat)* + *li(prinsip)* + *syuz(ilm)* = fiziologiya elmi; *şenu* - *şen(həyat)* + *u(materiya)* = biologiya.

4. Birinci tərəfi ulu dilin sözü (*ka, qa*), digər tərəfi çin mənşəli terminlər. Qeyd edək ki, *ka* qədim ölü kökünün mənasında bağlamaq, örtmək anlayışları mövcuddur. Məs.: *kapı*, *kapak*, *kazan* və s.

Çin dilindən müasir uyğur dilinə *ka* elementi ilə bağlı *kaipaq* - *kaifan*, *kayquan* terminləri keçmişdir. *Kaifan* - *ka(örtmək, bağlamaq)* + *ifan(su qabı, gildən hazırlanmış örtülü fincan)*; *kaquan* - *ka(örtmək, bağlamaq)* + *quan(açar)* = tex. qoşucu, açar, elektrik açarı).

Mənə uyğunluğu *qa* elementli terminoloji vahidlərdə də özünü göstərir. «*Ka*» ölü kökündə olduğu kimi «*qa*» ulu sözündə də örtülülük mənası aydın sezilir. Məs.: çin dilində «*qazır*» sözü qarpız, yemiş, günəbaxan mənalarında (TR, 226, 227)

işlənir. Qeyd olunan bu sözlərin daxili strukturunda örtülülük, bağlılıq məzmunu mövcuddur. Həmçinin çin dilində işlənən *lənqəzə*(qəzərmə-kazarma,türmə) sözü və onun môtərizədə verilən oxşar variantlarında örtülülük, bağlılıq anlayışı qorunub saxlanmışdır.

Ulu dil və monogenez problemlərini araşdıran professor Q.Kazimov «qa» elementinin örtülü yer, qab, qapı, qala, qalamaq, hasar, şəhər mənalarında ulu dildən gələn bir söz olduğunu, dünya dillərində geniş yayıldığını göstərir (QK, 40).

5.Birinci tərəfi türk mənşəli *tan* ölü kökündən, ikinci tərəfi çin mənşəli leksik-terminoloji vahiddən ibarət olanlar. «Tan», «dan» sözləri qədim türklərdə danışmaq, söhbət etmək, tanımaq, tanıtmmaq mənalarında istifadə olunmuşdur. Çin və uyğur dillərində müştərək işlənən *tanpan*(TR,66) sözünün birinci – *tan* hissəsi(söhbət etmək), ikinci – *pan* hissəsi isə (həll etmək, qərara gəlmək).

6.Birinci tərəfi ulu dildən gələn *lu*, *li* ölü kökündən, ikinci tərəfi çin mənşəli leksik-terminoloji vahiddən ibarət olanlar: «duyinci», «lizu» və s.

Lu,*li* qədim türklərdə «insan»,«nitq»,«danışmaq» və s. mənalarda işlənmişdir.Ulu dilə məxsus *lu*- adam, el, xalq, adam yaşayan yer, ulus, ölkə mənasında dünya dillərinin leksik-terminoloji vahidlərinin içərisində spesifik fonetik fərqlərlə görünməkdədir. Şumer dilində *lu* –adam, Azərbaycan dilində yaşlı, böyük, şöhrətli, qədim, müdrik, əcdad mənalarında «ulu» sözündə qalmışdır (QK, 41).

Pratürk dövrü üçün xarakterik olan «ölü» köklər zəngin fonosemantik əlamətləri özündə cəmləşdirmişdir (EK,23). Fonosemantik əlamətlər sırasında bir-birinə qarışmış, qovuş-

muş kompleks mənalar daha üstünlük təşkil edir. Məsələn, *lol*/*li*/*lu* ilkin kökünün etimon sferasında «insan, dil, nitq, danışq //dil tökmək//yalvarmaq» anlamlarının olması qovuşmuş, komplekt mənalara bir işarədir (BX,13,14).

Çin və uyğur dillərində paralel işlənən *luyinci*(TR,75) və *lizu*(TR,146) sözlərinin *lu* və *li* komponentləri «nitq,danışq, insan» mənalarındadır. Birinci sözün *in* hissəsi «səs», *szi* hissəsi «maşın». Terminin tam mənası «diktofon»dur. İkinci sözün «zu» hissəsi isə «millət» mənasındadır.«Краткий китайско-русский словарь»da(M.,1935,s.50) *li* sözünün çin dilində bir sıra mənalarda - *yığın, dəstə, tayfa; kişi, kəndli, savadsız adam (qaa adam)* və s. işləkliyi qeyd olunmuşdur.

Müştərək «insan və ona aid olan keyfiyyət» anlamı ətrafında çin və uyğur dillərində *lau*, *lao* sözləri ilə başlayan «*lao-ban*» - *lao*(qoca), *ban*(xozeyin,TR,241,242); «*la odundan*» - *lao* (işləmək, zəhmət çəkmək, əmək sərf etmək; çalışmaq, əlləşmək), *dundan* - *dun*(hərəkət), *dan*(partiya)=Emek partiyası (TR,242); «*lao-pozə*» - *lao*(qoca), *po*(qarı, qoca arvad), *za*(şəkilçi) = «yaşlı qadın»(TR,245) ; «*laoxan*» - bu sözün hər iki tərəfi türk mənşəlidir - *lao*(qoca), *xan* (kişi, keri bobay starik – uyğurca(TR,245); «*laoe*»- *lao*(qoca), *e*(baba) leksik vahidləri işləkdir. Qeyd edək ki, N.A.Baskakov və V.N.Nasilovun lüğətində insan anlamını ifadə edən «*loya*» sözünün *çinovnik*, *cənaab* mənalarında olduğu göstərilmişdir (NB,VN,92). V.İ.Novqorodskiy *loya*, *loca* terminlərinin «hissə komandiri» mənasında işləndiyini vurğulamışdır(VN,87).

İlkin allomorflarını şumer, türk, hind-Avropa, monqol və s. dillərdə saxlayan *la*/*lo*/*lu*/*li* təkhecalı köklərin izləri Azərbaycan dili və dialektlərində(*ləlimək* - yalvarmaq; həs-

rətini çəkmək; *lələyün* - acgöz, tamarzı; *lələ* - böyük adam; *lələ* - ata, baba; məsləhətçi (Lələ köçüb, yurdu qalıb) və s. qalmışdır.

7. Birinci tərəfi *ti* ölü kökü, ikinci tərəfi çin mənşəli söz-dən ibarət olan leksik-terminoloji vahidlər. Çin dilində bu ulu sözün bir mənası *danışmaq*, *xatırlatmaq* anlamıdır. Həmin məna çin dilindən uyğur dilinə keçən «*tiqan*» sözündə qalmışdır. Sözün «*ti*» hissəsi «*danışmaq*», «*demək*», «*xatırlatmaq*», «*qeyd etmək*» mənalarındadır. Leksik vahidin «*qan*» hissəsi: «*əsas*», «*özül*», «*bünövrə*», «*təməl*» deməkdir. Leksik-terminoloji vahidin bütöv mənası «*tezis*» deməkdir (TR, 74). Çin dilindən uyğur dilinə keçmiş «*tisay*» terminində də həmin məna, qismən də olsa, saxlanılmışdır. Sözün «*ti*» hissəsi «*ümövrə*», «*say*» hissəsi isə «*material*» mənasındadır. Sözün tam mənası «*süjet*»dir (TR, 73).

Q. Kazımov «*ti*» sözünün «*dil*», «*demək*», «*danışmaq*», məlumat çatdırmaq, söz söyləmək» mənalarında dünya dillərində (*biayn-urartu* dilində *tian*-danışmaq, demək) işləndiyini müəyyənləşdirmişdir (QK, 39).

Beləliklə, ulu dilin sözlərini, asemantikləşmiş elementlərini türk və çin dillərinə məxsus olan söz daxilində axtarıb tapmaq, qədim mənaları müəyyənləşdirmək dünya dillərinin ümumi genetik qohumluğunu təsdiqləyən ümdə faktlardandır. Tədqiqatçıların (QK) dünya dillərinə məxsus saysız söz köklərində ulu dilin söz köklərini çox çətinliklərlə arayıb-axtararaq müəyyənləşdirmələri təqdirəlayiqdir və monogenez probleminin doğruluğuna bir daha əyani sübutdur.

Digər bir nəticə bundan ibarətdir ki, türk-çin dil əlaqələrinin öyrənilməsi bu mənbələrə də əsaslanmalıdır. Köklü və əsaslı elmi-mədəni, iqtisadi, hərbi, diplomatik və s. qonşuluq

əlaqələri nəticəsində hər iki dil bir-birinin lüğət tərkibini qarşılıqlı olaraq zənginləşdirmişdir.

Müqayisə edilən dillərin morfoloji quruluşunda diferensiasiya da görünür. Ən çox amorfluğun əlamətini özündə saxlayan çin dilindən fərqli olaraq türk dillərində iltisəqiliyə sıçrayış tədricən baş vermişdir. Ancaq ulu sözlərin hər iki dildə tarixən mövcudluğu və indi sözlərin tərkibində ilişib qalması türk dillərində də amorf izlərinin qaldığını sübut edir.

BEYNƏLMİLƏL TL

Müqayisə edilən dillərdə TL-nin bir qismini də beynəlmiləl səciyyəli termin və termin birləşmələr təşkil edir. Xüsusi beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan anlayışlar həmin dil vahidləri ilə ifadə olunur, dünyanın, demək olar ki, əksər dillərində işlədilir, orfoqrafik-fonoloji və semantik eyniliyə malik olur.

Beynəlmiləl TL türk dillərinə, əsasən ingilis və rus dillərindən gəlir. Amma həmin terminlərin formalaşmasında yunan və latın dillərinin də rolunu inkar etmək olmaz. Həmin dillərə məxsus elementlər terminlərin tərkibində, demək olar ki, daşlanmış şəkildədir. Məs.: *-di, -de* elementli «*disinfection*» (texniki termin) ingilis dilindən rus dilinə, oradan da türk dillərinə (*dezenfeksiya*) keçmişdir.

Beynəlmiləl ortaq terminoloji leksikanın keçmə istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Dispersion(ingilis) - *dispersiya*(rus) - *dispersiya* (özbək) - *dispersiya*(uyğur) - *dispersiya*(Azərbaycan). Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində bu terminin «*dağılma*», «*parçalanma*» kimi paralelləri də işlədilir.

Inflation(ingilis) - *inflasiya*(rus) - *inflasiya*(özbək) - *inflasiya*(Azərbaycan). Qeyd edək ki, Türkiyə türkcəsində bu

terminin ingilis dilində olan formasından istifadə edilir. Bu xüsusiyyət Türkiyə türkcəsinə keçən terminlərin əksəriyyətində müşahidə olunmaqdadır.

Incubator(ingilis) - *inkubator*(rus) - *inkubator*(özbək) - *inkubator*(uyğur) - *inkubator*(Azərbaycan).

Bu cür beynəlmiləl terminlərin sayını artırmaq olar. Bunların karlıq qrupu türk dillərində mövcudluğu bir tərəfdən həmin dillərin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirir, o biri tərəfdən isə özbək, uyğur və salar dillərinin beynəlxalq arena-da integrasiyasını gerçəkləşdirir və asanlaşdırır.

Beləliklə, müştərk terminoloji leksika müxtəlif sistemli dilləri bir-birinə yaxınlaşdırır, həmçinin milli dillərin (özbək, uyğur və s.) güclənməsinə səbəb olur, «ortağ türk dilləri» ideyasının baş tutacağına şübhə yeri qoymur, Türkiyə türkcəsinin hegemon dil statusu qazanacağına əlverişli şərait yaradır.

TERMINOLOJİ LEKSİKADA PARALELLİK

Paralel-müvazi terminlər leksik-semantik cəhətlərinə görə eyniyyət təşkil edir. Terminoloji leksikada paralelizm hadisəsini müxtəlif dillərin funksionallığı yaradır. Yəni eyni anlayışı bildirən iki və daha çox termin variantları meydana gəlir.

Paralelliyyə, o cümlədən terminoloji leksikaya dair paralelliyyə qarşısına sədd çəkmək çətindir. Ona görə ki, eyni məzmun kəsb edən söz-termin bir dilin digər dildən xəbəri olmadan yaranır. Yaxud dilin özündə iki, üç eyni anlayışı ifadə edə bilən termin və ya terminoloji birləşmə formalaşır.

Terminoloqların fikrincə, eyni bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termin paralel işlədilir. Paralel terminlərin inkişafı prosesinin əsas formalarından biri anlayışın tam mahiyyətini özündə əks etdirən terminin yaranmasına qədər davam

edən prosesdir. Prosesin ilkin mərhələsində yeni elmi anlayış iki və daha artıq terminlə ifadə olunur. Yəni variantların yaranması prosesi iki formada özünü göstərir. Birinci formada qəbul edilən yeni terminin köhnə terminlərdən birini sıxışdırıb çıxarması hadisəsi müşahidə edilir. İkinci formada isə yeni variant mövcud terminologiyada öz yerini tutur... Bu prosesin tələbi ilə dilin terminoloji sistemində nizamasalma və unifikasiyanın aparılması zəruriyyəti meydana gəlir.¹

Araşdırma göstərir ki, özbək və uyğur dillərində «boşluk-vakum», «bolt-vint», «iş-həreket», «kabiliyyət-layakat», «karışma-aralasma-toppartiya», «yol boşlovçı-yol korsatuvçı», «vikar-cilva», «latun-cez», «nasos-pompa», «standart-talabidon» və s. termin paralelliyyə vardır.

Azərbaycan dilində də «aktiv-hərəkətli-fəal», «açıqlama-izah», «cərəyan-axın», «səhnə-meydan-arena», «analiz-təhlil», «ərazi-sahə», «interval-aralıq, məsafə» və s. termin paralelliyyə görünməkdədir.

TERMIN-VARIANTLAR

D.Lotte termin-variantları «qrammatik sinonimlər» adlandırır. Çünki forma cəhətdən fərqlənən termin-variantlar mənə etibarilə eyni funksiyaları daşıyır. Variantlıq fonetik, morfoloji, orfoqrafik, sintaktik səviyyələrdə üzə çıxır.

1. Fonetik variantlıq: şərbət/şerbət/şirbət (ö, ü); şiar//şuar//şcir//şer; tavan/tapan; tavut//tabut; buruş//buzup (ö, u) və s.

2. Morfoloji variantlıq. Eyni mənada müşahidə olunan

¹ Bax: Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, s. 106, 107; Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002, s. 174, 175.

terminlərin quruluşu morfoloji elementlərə görə fərqlənir.
Məs.: tənə/tənbiş, solmaq/solaşmaq, sorak/soraş, şiş/şişik və s.

3. Orfoqrafik variantlılıq. Eyni terminin yazılışında fərqli-lik özünü göstərir: suv(özbək) - su(uyğur), suğarmak/suğurmak (uyğur), ravak(uyğur)/tak(özbək), doppa/doppi, söz birikmisi/söz birikməsi, dehkançılıq/dehançilik(ö, u) və s.

4. Sintaktik variantlılıq. Bu variantlılıq söz birləşməsi şəklində olan terminlərə aiddir. Eyni mənə daşıyan terminoloji birləşmə müxtəlif quruluşda müşayiət olunur; birləşmənin tərəfləri yerini dəyişir: tizmə tağ/tağ tizməsi (uyğur).

Morfoloji üsulla TL-nin yaranma üsulları. Türk dillərində morfoloji üsulla elmi-texniki və ictimai-siyasi terminlərin yaranması önəmli yer tutur. Leksik şəkilçilər terminoloji leksikanı yaradarkən müxtəlif söz modellərində formalaşır.

Sadə söz modelində: firma, büdca, broker, biznes, birca, barter, amil(A), maqistr, boy, odat, obraz, xizmat, pudrat(Ö).

Düzəltmə söz modelində: ixtisaslaşma, kömrüxana, investor(A), tasdiklovçı, fitnaçı, aldamçı, solnoma, maqistrat, maqistratura, pudratçı, dallollik/dallolçilik, norozi, norozilik(Ö).

Mürəkkəb söz modelində: fondtutumu, yenidənqurma, vaxtamuzd, yarımfabrikat(A), velikorus, ümumiittifok, valiast(Ö).

Təyini söz birləşməsi modelində: iş vaxtı, istehsal xərcləri, kapital qoyuluşu, kapital maqnatları, bazarın subyektləri(A); dəvo işləri, favkulodda xukuk, kabul merosimi, prosedura məsaləsi(Ö).

Sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yeni terminoloji leksika formalaşır. Həmin şəkilçilər müqayisə olunan türk dillərində aşağıdakılardır:

-çr: Bu şəkilçi ilə elmi-texniki sahələrdə çalışan sənət

adamlarının və eləcə də ictimai-siyasi proseslərin iştirakçıları bildirən terminoloji leksika formalaşır. Məs.: işçi, temirçi, du-torçı, erdamçı, terqovçı, cinoyatçı, dalolatçı(Ö), təmirçi, slesar-çı, qaynaqçı, dəlikçi(A).

-çr şəkilçisini müqayisə edilən dillərin alınmalarına artırmaqla yeni leksik-terminoloji vahidlər əmələ gətirmək olur. Məs.: özbək dilində: avantörüst-avantörəçi, aqressor-aqressiyaçı, arxivarius-arxivçi, atlet-atletkəçi, bombardirovşik-bombardimonti, diversant-diversiyaçı, tabelşik-tabelçi; Azərbaycan dilində: kommunar-kommunaçı...

-ilik: kalbakçilik, konuçilik, isrofqarçilik(Ö), inhisarçılıq, keynsçilik, qənatçilik(A).

-ma: Bu şəkilçi ilə müxtəlif prosesləri, hərəkətin nəticəsini və s. ifadə edən TL formalaşır. Bu şəkilçinin məzmununda hərəkət anlayışını qoruyub saxlayan fəli isimlər əmələ gəlir. Məs.: burma, qatlama, bosma, tüxtalma(Ö), yanma(mühərrik), asma(tavan), qurma, çatma, frezləmə, qazlaşdırma, konveyerləşdirmə, tənzimləmə, lehimləmə(A).

A. Bəşirova -ma/-mə şəkilçisinin texniki terminlərin formalaşmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbini texnika aləmində hərəkət və proseslərlə bağlı anlayışların ən çox zəngin olması ilə əlaqələndirir¹.

-lik: Bu şəkilçi ilə konkret və mücərrəd TL formalaşır. Məs.: balandlıq, boğbonlıq, pastlıq, boşlıq(Ö), vətənpərvərlik, dilçilik, mərdlik, alicənablıq(A).

Bu şəkilçinin iştirakı ilə alınma sözlərdən yeni sözlər əmələ gətirmək olur. Məs.: Özbək dilində: abbatlıq, avanqard-

¹Bəşirova A. Q. -ma, -mə şəkilli texniki terminlər. AOP, Bakı, 1988, s. 294.

lik, aqentlik, aktivlik, banditlik, demaqoqlik, terrorçilik və s.

-lɾ: Alınma terminoloji leksikada əlamət, keyfiyyət bildirən terminlərin əmələ gətirilməsinə xidmət edir. Məs.: qaran-tiyli, qərblı, defisitli, partiyalı, planlı(Ö); dişli, qələvili, cıvəli, dayanıqlı(A).

-sız: Alınma terminoloji leksikaya artırılır: defisitsiz, kontrolsiz, partiyasız, prinsipsiz(Ö); bərabərsiz, çəkisiz, ölçüsüz, sonsuz(A).

-laş: Alınma leksik-terminoloji vahidlərə artırılır: qrup-palaş, dezinfeksiləş, integralləş, klassifikasiyaləş, sortlənş(Ö); aktivləş, turşuləş, maqnitləş, leksikləş(A). Azərbaycan dilində verilmiş nümunələrə **-mə, -mə** şəkilçisi də əlavə olunur: aktivləşmə, turşuləşmə, maqnitləşmə və s.

-ləş. Özbək dilində: burokratləş, kollektivləş, mineral-ləş və s.

-dər. Özbək dilində: aksiyador.

-noma// -namə: şarnoma, quvoxnoma, aybnoma(Ö), şərt-namə, həyannamə(A).

-lən. Özbək dilində: avtomatlaşdır, amerikanlaşdır, kooperativləşdir, planlaşdır və s.

-lən. Özbək dilində: ideallaştırmok, intensivləştiromok, kooperativləştiromok, monopolillaştırmok və s.

-boz// -baz. Özbək dilində: gruppaboz/gruppabaz, oyunbaz, quşbaz(A).

-viy// -viylik: Özbək dilində: anarxiyaviy, antipartiyaviy, programmaviy və s.

-xona// -xana: Bu şəkilçi vasitəsi ilə yaşayış və məişət obyektinin adını bildirən TL yaranır: dəruxona(əczaxana), kütubxona, kasalxona(xəstəxana), çəcxona(çayxana), işxona(iş

yeri), mehmonxona(məhmanxana), kamoxxona, maslaxatxona, banqixona(Ö), şəfəxana, bərbərxana, meyxana(A).

-vci: Şəxs və peşə məzmunlu TL əmələ gətirir: uduvcı(məktəbli; oxucu), sinovci(sınaqçı, imtahan verən), ütücüruvcı(yanğın-söndürən)(Ö).

Həmin şəkilçiyə müasir Azərbaycan dilində rast gəlmək olmur.

-soz// -saz: sənət və ya peşə ilə məşğul olan şəxsləri bildirən TL yaradır: aravasoz, asbobsoz(alət hazırlayan), miltiqsoz(silah düzəldən), dutorsoz(dutar düzəldən)(Ö); saatsaz(saət düzəldən).

-kor// -qar: Semantik cəhətdən **-çi** şəkilçisinə yaxındır, peşə, sənət adını ifadə edən TL əmələ gətirir: paxtakor(pambıqçı), binokor(tikintidə çalışan), bastakor(bəstəkar), bəzaqar (araq çəkən) və s. (Ö);

Bu şəkilçidən də(-kor// -qar) Azərbaycan dilində istifadə edilmir.

-şunos/ şünas: Şəxs və onun elmi fəaliyyətini bildirən TL yaradır: tilşunos(dilşünas, dilçi), muzikaşunos(musiqişünas), zarşunos(yuvelir) və s. (Ö); dilşünas, musiqişünas, şərqşünas(A).

-oql-ak: qürğonak(təpə), bülək(hissə), buqoq(zob) və s. (Ö).

(İş: Bu şəkilçi ilə hərəkət və sürət bildirən terminoloji leksika yaradılır. Məs.: sakraş(sıçrayış), titraş, botiş, buriliş, yuzlaşdır, ayblanış, sudlanış, olış(Ö); uçuş, baxış, dirçəliş(A).

-loq// -luq: Coğrafiya və topoqrafiya terminləri yaradılır: muzloq(buzlaq), toşloq(daşlıq), qumloq(qumluq)(Ö), duzluq, qumluq, daşlıq(A).

-çaq(-çak// -iq): tepaçak(təpəcik), arçik(Ö), təpəcik, səcuc(A).

-çic(-çic/ qic/ -kic)// -ğac- qac, -kəc- qac: bəsqic, kəcic, urğic(Ö); süzgəc, çevirgəc, sürtgəc, tutqaç, fırlanqaç(A).

no-/l-na: nosozlik, nomukammallik(Ö), nadinc, nasaz, naməlum (A).

sar-/ser-/car-: sarnoma(epiqlaf), sarparda(açar-musiqidə), sarhovuz (çarhovuz) (Ö), çarhovuz (A).

ham-/həm-: hamohang(həmahəng), hamovoz, hamfikir, hamkar(Ö); həmahəng, həmfikir(A).

-la²: uğrilamok, cazolamok, ayblamok, nikoxlamok (Ö), nigahlamaq, oğurlamaq (A).

-lan²: kurollanmok, zararlanmok(Ö), zərərլənmək, cəzalanmaq, təsdiqlənmək (A).

-maslik: çora kurmaslik, erdam kursatmaslik(Ö). Bu, özbək dilinin termin yaradan spesifik şəkildələrindən biridir.

Sintaktik üsulla. Sintaktik üsulla yaranan hər bir termini təşkil edən sözlər semantik cəhətdən bir-birinə bağlanır. Yəni, «anlayışlar arasında daxili məna əlaqələri sintaktik yolla yaranan terminlərdə daha aydın müşahidə olunur».¹

Müqayisə olunan türk dillərində TL-in mühüm bir hissəsi sintaktik üsulun köməyi ilə formalaşır. Bu üsulla qoşa və mürəkkəb terminoloji vahidlər, həmçinin termin-söz birləşmələri yaradılır. Məs.: **nom** – **nışon**, **həmir** **iş sarıti**(Ö).

Semantik üsulla. Terminoloji leksikanı əmələ gətirən üsullardan biri semantik üsuldur. Bu üsulla yaranan TL dilin öz daxili resursları hesabınadır. Dilin hazır ümumişlək sözləri öz ilkin funksiyasını itirmiş, xüsusişləmə nəticəsində yeni məna qazanaraq terminləşmişdir. Özbək dilində ümumişlək bədən üzvlərinin adlarından ibarət olan sözlərdən - **qovurğa**/**qobirğa** (qabırğa), **oğiz**(ağız), **tirnoq**(dirnaq), **bücin**(boyun), **mustca**(ku-

laçok) və digər məişət əşyalarının adlarından, **piçok**, **qozon**, **costiq**, **taroq**, **iqnə**, **camok** elmi-texniki terminologiyanın müxtəlif sahələrində istifadə olunur.

Şübhəsiz, türk dillərində semantik üsulla termin yaradılmasının tarixi çox qədimdir. Tarixən bu üsulla insan və heyvan bədən üzvlərinin adları coğrafi terminə çevrilmişdir. Məsələn, müqayisə et: özbək dilində **oğiz**, **qültiq**(qoltuq), **qültiq** (körfəz), **burun**, **bet** (üz) və s.¹

Azərbaycan və özbək dillərində **qulaq**/**quloq**, **körpü**/**küprik**, **yastıq**/**costik**, **barmaq**/**barmoq**, **diş**/**tiş**, **ocaq**/**üçoq** qəbilindən olan ümumişlək sözlər keçid mənalara görə terminləşərək çalğı alətlərinin adı(**quloq**), avtomobilin ön və arxa hissələrini bildirir. Hazırda **küprik** termini özbək dilində texniki termin kimi «avtomobil və ya digər nəqliyyat vasitələri hissələri» mənasında(müqayisə et: **oldinqi küprik** “ön körpü”, **ketinqi küprik** “arxa körpü”) işlənir. **Üçoq** termininin mənası genişlənərək yeni ictimai-siyasi məna (“yeni müharibə ocağı”) qazanmışdır. Özbək dilində **costiq**/**yastıq** sözü də **havo costiqi**/**hava yastığı** birləşməsində yeni məna kəsb etmişdir. Azərbaycan və özbək dillərində **barmaq**/**barmoq** ümumişlək sözü də texniki terminoloji mənaya malik olmuş, “**qacirma barmoq**”, “**konussimon barmoq**”, “**riçaqlı barmoq**” birləşmələri tərkibində yeni məna əldə etmişdir.

Bundan əlavə **diş**/**tiş** sözü türk dillərində texniki terminə çevrilmiş, “maşının, mühərrikin bir hissəsi”ni ifadə etmişdir.

¹ Базарова Д. Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. АҚД, Ташкент, 1967, с. 6-26; Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. АҚД, Ташкент, 1981, с. 17, 18.

¹ Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. М., 1987, с. 133.

Qulaq//quloq//quloqca sözləri də texniki terminoloji mənaya malik olmuşdur. Məs.:müq. et:...**traktorlarnı işlatış davrida... zvenolarnıq quloqları küp ecilib ...təranlıqı bəsasalı**! «**Dişli çarx barabanının qulağı**» birləşməsinə Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında rast gəlinir.

Kalka üsulu ilə. Terminoloji leksikanın əmələ gəlməsində kalka üsulunun mühüm rolu vardır. Bu üsulun köməyi ilə alınma leksika milli dillərə çevrilir. "Kalkalaşma təkcə dilin zənginləşmə mənbəyi deyil, həm də aktivləşmiş stimulyator rolunu oynayan sözyaradıcılığı elementidir"²

M.Qasimov yazır ki, kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən əsas rolu sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır. Müəyyən bir dildə kənar dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli (məsələn, sintaktik model) əmələ gəlir.³

Qarşılaşdırılan və müqayisə edilən türk dillərində kalkaların iki tipindən - struktur və semantik tiplərindən termin yaradıcılığında istifadə edilir. Struktur kalkalar bütöv və hissə şəklində olur.

-anti: Bu element yunan mənşəlidir, mənası "əleyhinə", "ziddinə", "əksinə"(A), "karşı", "xilof", "zid"(Ö). Bu konservativ termin elementi müqayisə edilən türk dillərinə müxtəlif üsullarla verilir. a) dəyişilmədən, rus dili modelində olduğu kimi: *antidemokratik*, *antisovet*; b) yarımkalka şəklində: *antiqosudarstvennyy* - dövlət əleyhinə, *antidomakratiçeskiy* -

demokratiyaya zidd, demokratiya əleyhinə(A). Özbək dilində -*anti* elementli terminoloji leksika bir neçə üsulla verilir: a) olduğu kimi: *антидемократизм* - *antidemokratizm*, *антикоммунизм* - *antikommunizm*; *антипатия* - *antipatiya*, *антирезистентизм* - *antirezistentizm*; b) iki formada: *антисоветская интервенция* - *antisovet intervensiya/sovetlarqa karşı intervensiya*, *антисоветский блок* - *antisovet blok/sovetlarqa karşı blok*; c) "*karşı*" sözü ilə kalkalaşmış şəkildə: *антинародный* - *xalka karşı*, *антинародная политика* - *xalkka karşı siyasət*; d) "*xilof*" (*zid*) sözü ilə kalkalaşmış şəkildə: *антиморальный* - *aklokka xilof(zid)*, *антинаучный* - *ğayriilmii/fanqa xilof*; e) bütöv şəkildə kalkalaşmış şəkildə: *антирелигиозный* - *dinqa karşı* və s.

Özbək dilində "karşı" sözü ilə verilən terminoloji birləşmələrin birinci tərəfi -*ğa* şəkilçili söz olur. Məs.: *антиреалистический* - *realizmğa karşı*, *антиленинский* - *leninizmğa xilof* və s.¹

-protivo: Bu ön şəkilçi türk dillərində müxtəlif üsullarla verilir: a) "Protivo" ön şəkilçisi ərəb mənşəli "əks", "qarşı", "qeyri"(A), "ğayrı", "karşı", "zid", "karama-karşilik", "karşilik", "xiloflik"(Ö) leksik vahidi ilə əvəz olunur. Bu zaman terminoloji vahidin rus dilindəki ikinci komponenti müqayisə edilən türk dillərindəki müstəqil ekvivalentlə əvəz edilir. Məs.: *противодействие* - *əks təsir*, *противоток* - *qarşılıqlı axın*; *противоестественность* - *qeyri-təbii*, *противоалкогольный* - *alkoqola qarşı*, *противорадиационный* - *radiasiyaya qarşı(A)*;

¹ Пахтачилик тракторларини ишлатиш ва ремонт қилиш". Тошкент, 1979, с. 135

² Данияров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АДД, Баку, 1982, с. 31.

³ Qasimov M. Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, s.135.

¹ Бах: Данияров Р, Даниялова Л. Узбекская научно-техническая терминология и перспективы ее развития. "СТ", 1984, 3 1, с. 49.

противовоздушная оборона - хаво хусумиқа карşi mudofaa, противодействие - карşi xarakat\karşilik, противоестественность - ğayri tabiiilik, противозаконная сделка - ğayri konuniy kelişuv, противозаконность - ğayri konuniylik/konunqa karşilik/konunqa xiloflik, противозаконный - ğayrikonuniy¹, противопоставление - karamakarşi quvoxlik beriş, противопоставление - karşi(zid) kuyiş, противоречивая позиция - zid pozisiya(Ö). Özbək dilindəki misallar göstərir ki, "protivo" elementli terminoloji leksika həmin dildə iki üsulla verilir: 1) "protivo" ön şəkilçisi semantik cəhətdən yaxın olan "karşi, aks, teskari" ilə: "противотечение" - teskari oqim, "противодавление" - karşi bosim; 2) "protivo" elementi beynəlxalq şəkilçi *anti* ilə əvəzlənir: "противоокислитель" - antioksidlovçi. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində də bəzi hallarda "protiv"(o) eyni mənalı sinonim *anti*- beynəlmillət şəkilçisi vasitəsilə də verilir. Məs.: противоокислитель - antioksidləşdirici, противокозелов - antitra-qus və s.²

L.Krisin həmin şəkilçilər arasında sinonimliyi belə izah edir: "Учитывая синонимичность префиксов *анти*- и *против*(o) - в русском языке, что при передаче русско-интернациональных терминов с префиксом *против*(o) - целесообразнее заменять его интернациональным элементом *анти*-, что приведет к структурной унификации терминов. Образование научно-технических терминов путем использования греческих и латинских основ и словообразующих элементов чрез-

¹ Azərbaycan dilində "qeyri-qanuni" termini defisla, özbək dilində "ğayrikonuniy" sözü bitişik yazılır (müəllif).

² Вах: Новрузова С. Способы передачи префиксальных русско- интернациональных терминов на азербайджанский язык. АКД, Баку, 1990, с. 12.

вычайно характерно для нашего времени и принято как в большинстве языков, так и в международной практике.¹

kontr-: Yunan mənşəli bu terminyaraadan element qarşılaşdırılan türk dillərində üç üsulla verilir: a) alınma terminoloji leksika dəyişilmədən: **kontrabanda**, **kontraqent**, **kontr-admiral**, **kontrakt/şartnoma(Ö)**; b) tam kalka şəklində: **контрнаступление** - **karşi xucum**, **контрманевр** - **karşi manevr(Ö)**, **контригра** - **əks-oyun**, **контрответ** - **əks-cavab**, **контрподготовка** - **əks-hazırlıq(A)**; c) **kontr**- ön şəkilçisi saxlanılır, ikinci hissə semantik cəhətdən ekvivalenti ilə əvəzlənir: **kontr-buxar**, **kontr-par(A)**, **kontrmera-kontrçora\karşi çora(Ö)** və s. Göründüyü kimi, müqayisə edilən dillərdə "kontr" həm rus dilində olan formasını saxlayır, həm də ekvivalenti ilə - Azərbaycan dilində "əks", özbək dilində isə "karşi" terminyaraadan elementlərlə əvəzlənir.

Terminoloji leksikada kalkaların bir sıra növlərindən istifadə olunur:

Leksik kalkalar. Kalkanın bu növündə rus dilində olan leksik vahidlər türk dillərinə tərcümə olunur. Bu cür kalkaların semantik və sözyaradıcılığı tipləri fərqləndirilir. Semantik kalkalaşmada tərcümə edilən sözün yeni mənalari meydana çıxır. Məsələn, özbək dilində "maydon", Azərbaycan dilində "meydan" sözü rus dilindəki "площадь" sözünün tərcümə ekvivalentləridir. Bu sözün mənalariına diqqət yetirək: şəhər, qəsəbə, kənd içində geniş açıqlıq; geniş sahə, yer, geniş, enli, imkan, əlverişli şərait, meydan açmaq - döyüşə hazır olmaq, meydan oxumaq(savaşa, azadlığa, döyüşə başlamaq, təhdid

¹ Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968, с. 45.

etmək), meydan tutmaq, meydan vermək; meydan düzəltmək, meydan qurmaq, meydan günü(imtahan, sınaq vaxtı, yarış vaxtı), meydana atılmaq, meydandan qaçmaq və s.¹

Rus dilindəki "arena" sözü özbək və Azərbaycan dillərinə "maydon/meydan" şəklində tərcümə edilir. Beləliklə, **maydon/ meydan** sözünün semantik strukturu genişlənilir. Bu mənə sözün ictimai-siyasi, yəni terminoloji mənasının üzə çıxması ilə əlaqədardır. Məs.: Azadlıq meydanı(A), sirk maydonida(na arene üirka), adabiet maydonida (на литературной арене).

İdmanda da bu termindən hər iki dildə istifadə olunur: markaziy "Paxtakor" sport maydoni, həmçinin "sport maydonçası" (Ö), idman meydanı, idman meydançası (A).

Fizika termini kimi də işləkdir. Məs.: maqnit maydoni// maqnit meydanı.

Sözyaradıcılığı kalkası. Kalkanın bu növündə terminin hər bir struktur elementi dəqiq tərcümə edilir². N.A.Baskakovun fikrincə, sözyaradıcılığı kalkası düzgün, dəqiq tərcümədir, bu təkcə fikri deyil, həmçinin sözün tərkibini, bəzən də formasını ifadə edir³.

Sözyaradıcılığına görə, kalkalaşmada rus dilinin sözləri özbək və Azərbaycan dillərinə hər bir morfemin tərcüməsi ilə təqdim olunur. Sözün quruluşunda olan fərq morfemin miqdarı ilə ölçülür. Məsələn: rus dilində "самоходный" sözü Azərbaycan dilinə «özüyəriyən», «avtomatik hərəkət edən» formaları ilə çevrilir.

Morfoloji kalkalar. Kalkalaşma zamanı morfoloji üsulun

¹ Altaylı Seyfettin. Azərbaycan türkçesi sözlüyü. İstanbul, 1994, s. 863-864.

² Иванов В. В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М., 1973, с.105

³ Баскаков Н.В. Развитие языков и письменности народов СССР. "Вопросы языкознания", 1952, № 3, с. 61.

da iştirakı vacib sayılır. Məs.: "бульдозерист" texniki termini iki hissədən ibarətdir: *бульдозер+ист*. Terminin kökü türk dillərində müstəqil söz olmaq statusunu qazanmış, *-ist* şəkilçisinin funksiyasını isə türk dillərində *-çi* şəkilçisi yerinə yetirir - *bulduzerçi*. Demək, kök olduğu kimi qalır, şəkilçi kalka edilir. Digər texniki terminlər də bu üsulla əmələ gəlmişdir: *крановщик* - *krançi/krançı*, *танкист* - *tankçi//tankçı*, *кессонщик* - *kessonçi(Ö)*. Lakin Azərbaycan dilində «proqrammist» sözünün kökü *proqram* şəklində işləndiyi halda, bu, özbək dilində müşahidə olunmur. Bu informatika termininə həmin dildə "proqramist" şəklində rast gəlirik. Azərbaycan dilində isə *-ist* şəkilçisi *-çi* formal əlaməti ilə əvəzlənmişdir(*proqramçı*). Özbək dilində kök qalmaqda rus-Avropa mənşəli *-nik// -çi* (*torpeda+nik* - *torpeda+çi*), *-toril -çı* (*avia+tor* - *aviasiya+çi*), *-eril -çi* (*baş+er* - *başya+çi*) yarımalkaları da düzəltmə terminoloji leksikanı formalaşdırır.

"Ударник" termini rus dilindən türk dillərinə kalka edilərkən hər iki hissənin(*удар+ник*) ekvivalenti tapılır. "Udar"ın ekvivalenti "*zərbə*", "*nik*" şəkilçisinin isə *-çi*-dir, yəni "*zərbəçi*".

Mürəkkəb terminlərin yarımkalaşması. Rus-Avropa terminoloji sistemində mürəkkəb quruluşda olanlar zəngindir. Məs.: radioapparat, radiokompas, kinomexanik, aviazavod, avtokran və s. Bu kimi mürəkkəb quruluşlu texniki terminlər milli dillərdə olduğu kimi mənimsənilmişdir. Lakin dilin qrammatik quruluşu elədir ki, bəzən alınma mürəkkəb terminləri olduğu kimi qəbul edə bilmir, nəticədə həmin terminin bir hissəsi(ekvivalenti ilə) milli dilin öz vahidinə çevrilir. Məs.: *тракторостроение* - *traktorsozlik*, *машиностроение* - *maşinasozlik*, *самолетостроение* - *samoletsozlik* və s.(Ö).

Mürəkkəb terminlərin digər bir komponenti həmin terminin ekvivalenti ilə əvəz olunur. Məs.: радиопункт - radio-markaz/radiomərkəz, киноустановка - kinokurulma/kinoqurğusu, қазақостан - qazpayvand, қазоқезка - qazkeskiç(Ö).

Qoşa sözlər kalka edilərkən tərkib hissələr yerini dəyişir. Məs.: завод-автомат (avtomat zavod), капиталист-арендатор (icarador kapitalist), капиталист-владелец (karxonador kapitalist) (Ö), завод-металлургический (metallurgiya zavodu - A).

Termin birləşmə şəklində olan kalkalar da olur. Nüvə söz əsasında yaranan yeni termin-söz birləşmələrinin hər birində nüvə söz əsas mənə yükünü öz üzərinə götürür və ona birləşən digər sözlər, sayından asılı olmayaraq mənaca həmin sözün təyinedicisi funksiyasını daşımaqla terminin anlayışı daha dolğun və dəqiq adlandırmasına şərait yaradır.¹ Terminlərin yarıdılmasında mühüm rol oynayan nüvə sözlər həmin termini müəyyən sistemə aid edirsə, ona birləşən sözlər onun terminlər arasında yerini dəqiqləşdirir.²

Kalkalaşma zamanı sözlərin mənalari genişlənir. Neytral sözlər terminə çevrilir. Məsələn, rus dilində "работа", "дело" sözləri hüquq terminoloji vahidlərinin tərkibində işlənərək xeyli miqdarda termin əmələ gətirmişdir ki, bu terminlər də türk dillərinə kalka şəklində verilmişdir. Həmin sözlərin özbək və Azərbaycan dillərində 20-yə yaxın mənalari vardır. Məs.: работа, дело - iş, уголовное дело - cinoyi iş/cinayət işi, гражданское дело - qrajdanklik işi/vətəndaşın işi, возбуждение дела - iş kuzğotiş, слушание дела - işni eşitiş və s.

¹ Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin yaranma yolları. Bakı, "Nurlan", 2000, s.39

² Бондалетов Д. В. Социальная лингвистика. М., 1987, с. 133

Yarımkalkalaşmanın birinci tipində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq özbək dilində söz birləşməsinin birinci komponenti rus dilindəki variantda qalır, ikinci komponent isə tərcümə edilir. Məs.: юридическая ошибка - yuridik xəto(Ö) - hüquqi səhv(A), социалистическая законность - sosialistik konunçilik, процессуальные действия - prosesual xarakatlar, судебная защита - sud ximoyasi, судебное расследование - sud terqovi və s.

Yarımkalkalaşmanın ikinci tipində, əksinə söz birləşməsinin birinci komponenti milli dildə olduğu kimi qalır. Məs.: государственный арбитраж - davlat arbitraci, открытый процесс - oçik proses/açiq proses, cinoyat sostavi, suriştiruv orqani, xukuk subyekti (hüquq subyekti) və s.

Kalkalaşmada söz birləşmələri rus dilində olduğu kimi qalır, yalnız milli dilin şəkilçisi əlavə olunur. Məs.: sud yurisdiksiyası, prokuror sanksiyası, sudlov komissiyası(Ö), prokuror sanksiyası, məhkəmə hüququ, məhkəmə komissiyası (A).

TL-İN LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARI

Məlumdur ki, elmlərin inkişafının əsası anlayışların təyin olunmasıdır. Anlayışların formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Elm və ya texnikanın bu və ya digər sahəsinə aid dildə xüsusi funksiya daşıyan, anlayışı ifadə(ışarə) edən söz, elmi dil vahidi termindir. Termin hər hansı xüsusi sahə dairəsində anlayışı dəqiq təyin etməyə və onun başqa anlayışlarla münasibətini müəyyənləşdirməyə, dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bu anlayışlar elmi dildə sözlərlə, qarşılıqlı əlaqədə olan terminlər sistemi ilə ifadə olunur. Məhz buna görə də konkret anlayışların mənimsənilməsi söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş terminlərin yadda

saxlanılması prosesi ilə paralel gedir.¹

Hər bir terminoloji leksikanın sahələr üzrə və sahələrdə əhatə olunan anlayış və məfhumları ifadəsinə görə semləri olur. Müxtəlif anlayış və məfhumların ifadə imkanları leksik-semantik xüsusiyyətləri doğurur. Bu xüsusiyyətlər leksik-semantik qrupları yaradır. Terminoloji ədəbiyyatda bunları tematik qruplar da adlandırırlar.

TL-IN TEMATİK CƏHƏTDƏN BÖLGÜSÜ

Müqayisə edilən dillərdə terminoloji leksika tematik cəhətdən geniş diapozona malikdir. Həmin tematik qrupları aşağıdakı kimi verməyi məqsəduyğun sayırıq:

1. İctimai-siyasi leksika. Sosial siyasi durum kütlələri fəallaşdırdıqca, cəmiyyətdə yeni ideologiyalar yarandıqca bu gündə gerçəkliyi dolğun və konkret ifadə edən milli ictimai-siyasi terminlər sistemi formalaşır. Bu cür terminlərin formalaşmasında dövlət rəhbərlərinin, siyasi xadimlərin və elmi-siyasi əsər müəlliflərinin mühüm xidmətləri vardır. Həmin terminlər cəmiyyət həyatında baş verən köklü dəyişiklikləri, tarixi ictimai-siyasi prosesləri əks etdirmək baxımından çox maraqlıdır. Türk dillərinin ictimai-siyasi terminologiyalarının zənginləşməsində sosiolingvistik amillərin rolu da inkaredilməzdir. Onu da qeyd etmək ki, özbək, uyğur, salar, eləcə də Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminlərin formalaşmasında və həmin dillərin leksik tərkibinə aktiv dil vahidi kimi daxil olmasında müstəqil mətbuatın, ictimai-siyasi ədəbiyyatın, o cümlədən tərcümə əsərlərinin rolu böyükdür. Həmin terminoloji leksikaya

aid bəzi nümunələrə diqqət yetirək: ağa, axın, asayış, asi, qıyamçı, müstəqil, nazir, barbar, basqın, baş nazir, sədr, bəyanat, beynəlmiləl, bitərəf, böhran(A); ağa, hocəyin, cənab, baskın, hücum, asayış, isyançı, müstəkil, vəzir, vahşiy, baş vəzir, başlı, rəhbər, bəyanat, bəynəlmiləl, bitərəf, tənqlik (Ö), aka, hucum, asayış, tərtip, isyançı, kazqulançı, bekimsiz, müstəkil, ministr, nazir, varvar, yavayi, baskın, hucum, hökumət başlığı; başlıq, başçı, bəyanat, bəynəlmiləl, həlkara, bitərəf, buhran, krizis (U).

İctimai-siyasi terminlərin sinonimliyi özbək dilində geniş yayılmışdır. Sinonimlərin bir tərəfi ərəb-fars, digər tərəfi isə özbək dilinin öz sözlərindən ibarət olur. Məs.: zolim//buğuvçı; boskin//xamla, boşçilik//raxbarlik tərəfləri ərəb-fars sözlərindən ibarət olanlar: callodlik//zolimlik//konxurlik; sabab//dalil//isbot, odat//rasm//taomil, vicdonsiz//nomussiz, nodon//coxil; hər iki tərəfi özbək dilinə məxsus olan sinonim terminlər: yikitish//ağdariş; yikitmok//ağdarmok; bir tərəfi Avropa mənşəli söz, digər tərəfi ərəb-fars mənşəli: kontrakt//şartnoma, kontor//idara, kontinent//kita, kontrast//ziddiyyat, kabinet//xukumat və s.

Azərbaycan dilində də ictimai-siyasi terminlərin sinonimliyi özbək dilində olan səviyyədədir. Məs.: basqın//həmlə, zalım//zülüm, kabinet//hökumət və s.

İctimai-siyasi terminlərin omonimliyi: Özbək dilində: baza (asos//neqiz mənasında) - baza (военно-морская база - hərbiy-dənqizbazası) - baza (baza//ombor mənasında); asr(davir) - asr (yüzlilik); вожатый (pionerlər otryadida); заказ (buyurtma) - заказ (topşirik) və s.

Azərbaycan dilində: asr(yüzlil) - asr (dövr), baza (hərbiyə) - baza (ehtiyat) və s.

2. Hüquq leksikası: Terminoloji leksikanın müəyyən bir

¹Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm. 2002, s.4.

hissəsini hüquq terminləri təşkil edir. Bu təbəqə cəmiyyətdə qorunan ümumi məcburi sosial normaların, cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, onun sosial strukturu ilə münasibətlərin sistemo salınması prosesində yaranmışdır. Müqayisə edilən dillərin hüquq terminologiyası tarixən milli, elmi, hüquqi düşüncənin inkişaf tempinə və mövcud tarixi şəraitə uyğun olaraq yarıdılmış, zaman-zaman yeniləşdirilmiş, təkmilləşdirilmiş və hər bir dövrün ictimai-siyasi, hüquqi ideologiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Məs.: *ədalət, namizəd, adil, əfv, bağışlamaq, əvə etmək, bəraət qazandırmaq, konstitutsiya, əsas qanun, anket, bəhanə, mübahisə, barış, boşamaq, təqəüd, buyruq, əmr, fərman, cani, qatil, cəza, həbsxana, qazamat, cəzalandırmaq(A); adalat, namzad, adil, ahf, üzr, keçirim, keçirmək, aklamak, asayış kanun, konstitutsiya, anketa, bahana, vac, bahlaşmaq, tinçlik, aklaniş, talak kılmaq, stipendiya, nəfəka, buyruk, katil, adam öldürənçi, caza, turma, kamak, kamakhana(Ö); adalat, kandidate, namzat, adil, keçirim, ari; keçirmək, ari kılmaq, aklamak, konstitutsiya, anketa, bahana, baslaşmaq, teçlik, tinclik, sülh, yaraşmaq, aklaş, talak atmaq, stipendiya, buyruk, pərman, kanhor, kan içər, yavuz, caza, türma, kamakhana (U).*

M.Kasimovanın namizədlik işində özbək dilinin materialları əsasında hüquq terminologiyasının struktur-sistem xüsusiyyətləri (hüquq terminlərinin özbək dilində formalaşma tarixi, əmələgəlmə yolları, leksik-qrammatik tərkibi, sözyaradıcılığı quruluşu, genetik-etimoloji təhlili, leksik-semantik qrupları, unifikasiya imkanları və s.) tədqiq edilb öyrənilmişdir.¹

Azərbaycan dilində də bu mövzuda namizədlik disserta-

¹Касимова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. АКД, Ташкент, 1985.

siyası müdafiə olunmuş¹, hüquq terminlərinə dair müxtəlif lüğətlər nəşr edilmişdir.²

3. *Diplomatik leksika*: Diplomatiya - dövlət, hökumət və xarici əlaqə orqanları başçıları dənışqlər, yazışmalar və başqa dinc vasitələrlə dövlətin xarici siyasət məqsədləri və məsələlərinin həyata keçirilməsində, eləcə də dövlətin xaricdə maraqlarının və hüquqlarının qorunmasında rəsmi fəaliyyətdir. Diplomatiya beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq kimi elm sahələri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədərdir. Tədqiq edilən türk dillərinin diplomatik terminləri leksik-semantik cəhətdən beynəlxalq münasibətləri və diplomatiya sahələrini əhatə edir. Həmin sahələr, əsasən bunlardır: *diplomatiya normaları, dövlət müstəqilliyi və ya müstəqil dövlətçilik; xarici siyasət, münəqişələr, tarixi hadisələr, diplomatik metodlar, diplomatik peşələr, diplomatik proseslər, dövlətlərarası razılaşma, beynəlxalq siyasət, diplomatik işlərin formaları, beynəlxalq diplomatiya praktikası, diplomatiya sahələri, əlaqə və münasibətlərin sahə və formaları, diplomatiyanın növləri, beynəlxalq hüquq və diplomatiya dili, beynəlxalq ticarət, iqtisadiyyat və bank əməliyyatları, xidməti vəzifəni təsdiq edən sənədlər və s.* Həmin anlayışları əks etdirən terminoloji leksika nümunələri: *agent, agentlik, anlaşımaq, müqavilə, antlaşma, səfir, elçi(A); agent, vəkil, agentlik, anlaşmaq, şərtnamə, bitim, elçi (Ö); agent, agentlik, anlaşmaq, kelişmək, kelişim, şərtnamə, əlçi (U).*

¹ M.Hacıyeva. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. NDA, Bakı, 2008

² Hüquq terminləri lüğəti (Tərtib edənlər: M.Xələfov, İ.Səlimov, A.Babayev, Z.Qasımov). Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1961; Hüquq ensiklopediyası lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyası, Bakı, 1991.

4. **Hərbi leksika:** Hərbi terminologiya dilin ən dəyişən və yeni leksik-terminoloji vahidlərlə zənginləşən sahələrindəndir. Türk xalqlarının son illər müstəqillik şəraitində yaşamaları hərbi terminologiyada da milliləşmə prosesini intensivləşdirmişdir. Bəllidir ki, hərbi leksika hərbi işi, ordu quruculuğu, mübadilə sistemləri sahələrinə aid anlayış və məfhumları bildirir. Bu anlayışlar konkret olaraq aşağıdakılardır: titul, hərbi vəzifə və rütbə adları; hərbi və döyüş hissələrinin adları; hərbi vəzifə adları; döyüş əməliyyatlarını və hücum növlərini fərqləndirən adları; döyüş alətlərinin, silahların, döyüşçü ləvazimatlarının və özünümüdafiə vasitələrinin adları və s.¹ Məsələn: *hayacan signalı, alay, emblem, and, əsgər, hərbi, barıt, cəbbaxana, cəbhə(A); trevoqa, hava signalı, polk, emblemə, ant, əskər, ərbiy, miltuk dari, dari, okdari, cəbhə, maydan(Ö); signal, namayış, yuruş, emblemə, bəlgü, ant, kəsəm, əskər, askəri, şərbiy, ok dorisi, okdora, cəbhə, maydan(U).*

5. **Qohumluq terminləri.** Qohumluq münasibətləri belə sözlərlə ifadə olunur: *ata-baba, əcdad, nənə, bacanaq, bacı, bala, baldız, baba(A); ata-baba, əcdad, ata, mama, buvi; bacə, apə, singil, balə, baldız, baba; atılar, ata-buva, dada, data, mama, baca, hədə açə, sinil, bala, keyin eğiçə, keyin sinil, bova(U); kaka(S).*

6. **Texniki terminlər.** Türk dillərinin terminlər sistemində terminoloji leksikasında texniki anlayışları ifadə edən sözlər və birləşmələr də əsas yer tutur. Hələ qədim yazılı abidə olan

¹ Вах: Далабаев Х., Насыров И., Хусанов У. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, Издательство "ФАН" Узбекской ССР, 1990; Qasimov I.Z. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi), DDA, Bakı, 2003.

Mahmud Kaşğarlının "Divanu luqat-at turk" əsərində¹ XI əsrə aid müxtəlif anlayış və məfhumları ifadə edən texniki terminlər mövcuddur ki, bu vahidlər türk xalqlarının texnikasının inkişaf səviyyəsini təyin etməkdə ön qiymətli məxəzdir.

Texniki terminoloji leksika haqqında özbək dilçiliyində R.Daniyarov doktorluq, Azərbaycan dilçiliyində N.Əfəndiyeva və namizədlik işi yazmışlar.

Qədim terminoloji leksika müxtəlif silah, alət, nəqliyyat, onların hissələrinin, texnika ilə sıx əlaqəsi olan, fəaliyyət göstərən şəxslərin və digər texniki vasitələrin adlarından (*çəkuk, təqirman, korük, kisğaç, kleşi, kizuk, çiğri, orğak, kanli; başak, kiliç, tiş, tuğru; yurçi, okçi, təmirliq, təmurçi, ayakçi, uqitçi* və s.) ibarətdir.²

Müasir dövrdə *antena, araba(motorsuz), avtomobil, lift, lent, velosiped, burğu, lupa, böyüdücü; cərəyan, bolt(A); antenna, arəvə(motorsiz), avtomobil, yengil maşına, lift, tasma, lenta, velosiped, burğu, zərrəbin, lupa, tok, müzvət(Ö); antenna, harvu; avtomobil; lift, tasma, velosiped (türkcə-bisiklet), burğa, üşkə; lup, çonaytuş(türkcə-büyüteç); tok, bolt(U)* və s. texniki terminlər istifadə olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin texniki terminləri ingilis və rus dillərinin texniki terminləri ilə müqayisəli şəkildə monoqrafik tədqiqat obyekti olmuşdur. N.Əfəndiyeva "Texniki terminlərin əmələ gəlmə yolları" adlı namizədlik dissertasiyasında üç dilin materialları əsasında texniki terminlərə verilən semantik, morfoloji, pragmatik tələbləri araşdırmış, sadə, dü-

¹ Кошгарий М. Девону туготит турк. т. 1, Ташкент, 1960.

² Вах: Данияров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АДД, Баку, 1982, с. 7-8.

zəltmə, mürəkkəb keçid, orijinal terminlərin xarakterik funksional xüsusiyyətlərini, ingilis dili terminlərinin Azərbaycan dili ekvivalentlərini və s. öyrənmişdir. Müəllif 100-dən çox müxtəlif quruluşlu texniki terminin (izləyici sistem, idarə sxemi, hərəkət enerjisi, əməliyyatın kodu, avtomatik, avtomatika, sürtünmə, faydalı iş əmsalı, boşalma, verici, düzləndirici, dolaq, etibarlıq, tezlik, qəbuledici, qoşma, döyünmə, bərklik, kövrəklik, isti saxlayan, avtomatik qaynaq, ölçmə dəqiqliyi, keçirən, naqıl, uyğunsuzluq, yönəldici rabitə və s.) formalaşma yollarını və digər xüsusiyyətlərini göstərmişdir.¹

7. Tibbi terminlər: təcili yardım maşını, əməliyyat (cərrahiyyə), əsəbi, cərrah, maqqaş(A); tez yardım maşınası, operəmsiya, əsəbi, cərrah, moyçinək(Ö); tez yardım, operasiya, asivi, terikək, hirurq, moçun(U); amputasiya, anqina, qemofiliya, diabet, operasiya, pasient, ressep (A, Ö, U, S).

8. Coğrafi terminlər: ərazi, atlas, bataqlıq, qərb, boğaz, meridian, uzunluq dairəsi; çöl, düz, bozqır, zona(bölgə), bulud, bürc, cənub(A); yer, atlas, batkaklik, qərb, boğaz, uzunluk, çöl, daşt; mintəka, bulut, minarə, cənüb(Ö); yər, atlas, kəritə; patkak, saz, patkaklik; qərb, künpetiş; boğaz, uzunluk, meridian; dala, zona(türkcə-bölgə), bulut, minarə, cənüb(U).

9. Ticarət, kommersiya terminləri: alış-veriş, bağlama(tara), borc (A); səvda-satık, alış-beriş, aldi-berdi, oraş, caylaş, karz(Ö); soda-setik, ticarət; bolak, bolash; borc, kərz(U); aksiya, biznes, brutto, veksəl, import, netto, eksport, embarqo(A, Ö, U, S).

10. Zooloji leksika: aslan, at, aygır, balıq, bayquş, bökək, buzov, qaramal, əcdaha, div(A); ərslan, şer; at, aygır, balıq,

¹ Эфендиева Н. М. Основные пути образования технических терминов. АКД, Баку, 1972.

baykuş, həşərat, kurt, kumurska; buzak, kərəmol, əcdaha(Ö); arslan, at, aygır, belik, baykuş, kurt, konqur, həşərat; mozay (türkcə-buzaq), karamal, canivar, əcdaha(U); kemur(sıçan), çeyor (dəvə), mifuk(pişik), pavor(qurbağa) (S).

11. Dini leksika: Allah, allahsız, ateist, amin, əzrail, ianə, bismillah, beynamaz, məscid, cami(A); Allah, hudasiz, ateist; amin, Əzrail, sədəkə, ianə, ehsan; bismilla, benəmaz, məscid, məscidi, came (Ö); Alla(h), hudasiz, amin, Əzrail, sədiika, kurban; bismilla, binamaz, cami (U).

12. Botanika terminləri: armud, arpa, heyva, badam, üzüm bağı, tənəklik; sünbül, başaq; noxud, bibər, bitki, budaq, buğda, cövüz, qoz(A); almurut, nak; arpə, behi, badam, takzar, başak, nohat, murç, kaləmpir, qərindarı; ösimlik, butak, buğday, yanqak (Ö); armut, arpa, bihi, badam, üzümlük, üzümzar; başak, bağ; poçak, laza, ösümlük, butak, şah, buday, yanak (U).

13. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: ağı, sitat, iqtibas; ənənə (tradisiya), zavyaska(bağ), mövzu, beyt, bilməcə, tapmaca; cinas, kalanbur(A); mərsiyə, özəltirmə, alınma; ənənə, bağ, məvzū, bəyt, tapışmak, söz oyini(Ö); ciqa, haza; köçürmə, özəltirmə; ənənə, bağ, bağuç; məvzu, beyt, tepişmak, cinas (U); tombax (nağıl), saqış, yuq, yir (nəğmə) (S).

14. Memarlıq, incəsənət və təsviri sənət terminləri: abidə, boya, boyaq; tunc, melodiya, hava, ahəng; bəstəkar, bəstələmək(A); yadgarlik, boyak, bronza, ahəng, küy(Ö); həykəl, boyak, bronza, ahəng, nəğmə, kompozitor, ahəngə salmaq (U).

15. Anatomiya terminləri: ağciyər, köks, sinə; bağıracaq, buynuz, boyun, böyrək, böyür, burun, ciyər(A); öpkə, kökrək, şah, içək, müqüz; boyün, buzmaq, hazab, kilmaq; yən, burun, cigər, bağır(Ö); öpkə, məydə, kökrək; üçəy, münqüz, boyun, buzmaq (türkcə-böbrek), yan, bikin; burun, cigər, begir (U).

16. İnformatika terminləri: ünvan, adres; tor(setka), kompüter (A); adres, tor, kompyuter (Ö, U).

17. Avtomatik idarəetmə terminləri. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında son dövrlərdə səmərəli və proqramlı iri qurğular yaradılmışdır. Belə qurğuların texniki və iqtisadi baxımdan optimal recimlərdə işləməsi məhz avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin nəticəsidir. Həmin sahə ilə bağlı terminoloji leksika: *oxşar, arqument, fırlanma, kompensasiya, lövbər dolağı, kəsmə, qiymətləndirmə(A) uxsaş, arqument, aylanış, kompenslaş, yakop çulğami, kesiliş, baxo (Ö)*.

"Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti" (Bakı, 1977) ilə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycan və özbək dillərinin avtomatik idarəetmə terminoloji vahidlərinin rus dilindən kəlkə edilməsi və tərcüməsinin müxtəlif verilmə üsulları mövcuddur. Bunları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Terminoloji birləşmənin birinci tərkib hissəsi olduğu kimi qalır, ikinci hissəsi hər bir dilin öz daxili imkanlarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, "автоколебания" termininin "колебания" hissəsi Azərbaycan dilinə "rəqslər", özbək dilinə "tebranışlar" şəklində tərcümə edilir.

2. Eyni terminin leksik şəkilçi olan hissəsi qohum dillərin özünəməxsus morfoloji göstəricisi ilə əvəzlənir. Məs.: "автомат+изация". Rus dilində olan bu sözün "изация" şəkilçisi Azərbaycan dilində "laşdırma" (avtomatlaşdırma), özbək dilində isə "laştirin" (avtomatlaştirin) şəklində verilir.

3. Terminoloji birləşmənin hər iki tərkib hissəsi alınan dildəki kimi verilir. Məs.: *автоматический компенсатор* (rus dilində) - *avtomatik kompensator* (Azərbaycan və özbək dillərində).

4. Terminoloji birləşmənin birinci tərkib hissəsi, əsasən, alınan dildəki ilə eyni olur, ikinci tərkib hissə bəzi dildə olduğu kimi qalır, bəzində isə tərcümə edilir. Məs.: *автоматическая линия* (rus dilində) - *avtomatik xətti* (Azərbaycan dilində) - *avtomatik liniya* (özbək dilində).

5. Terminin şəkilçi hissəsi Azərbaycan dilində rus dilindəki kimi qalır, özbək dilində isə öz şəkilçisi ilə verilir. Məs.: *адаптация* (rus) - *adaptasiya*; *коррекция* - *koreksiya*; *компенсация* (rus) - *kompensasiya* (Azərbaycan) - *adaptlaş*; *корректила*, *kompenslaş* (özbək).

6. Terminin şəkilçi hissəsi özbək dilində rus dilində olduğu kimi qalır, Azərbaycan dilində ixtisar olunur: *adaptiv sistem+a* (rus, özbək) - *adaptiv sistem* (A); *амплитуда+a* (rus, özbək) - *amplitud* (A).

7. Eyni terminoloji birləşmənin ikinci tərkib hissəsi müqayisə edilən dillərdə sinonimik cərgə yarada bilər. Məs.: *актив güç* (A) - *aktiv kuvvat* (Ö) - sinonimlər - *güc-kuvvat*.

9. Eyni terminoloji birləşmənin ikinci tərkib hissəsi müqayisə edilən dillərin birində sadə, digərində düzəltmə formada verilir. Məs.: *актив yük* (A) - *aktiv yuklama* (Ö); *аналогия* (A) - *analoq* (Ö).

Rus dilindən kəlkə edilən bəzi terminoloji vahidlər özbək dilinə söz birləşməsi, Azərbaycan dilinə isə mürəkkəb söz şəklində çevrilir. Məsələn, müqayisə et: "копирование" (rus dilində) - *nusxa olish* (özbək) - *surətçixarma* (Azərbaycan).

Leksik-semantik qruplara aşağıdakı elm və digər sahələrə əlaqədar terminləri də aid etmək olar:

Pedaqoji terminlər: *əxlaq, uşaq bağçası, alicənablıq, nəciblik; cədvəl(A); əhlak; ürf-adət, balələr bağçası, əsilzadəlik; aksü-*

yəklilik(Ö); əhlak, balılar bağçisi, alicənəplik, cədvəl(U); oxuma(S)
Riyaziyyat-fizika terminləri: toplama(işarəsi), xətkəş(A);
plus, çıxıq(Ö), koşuş(bəlgəsi), sızquc; lineyka(U); aksioma, vek-
tor, qers, diqrama, maksimum, neytron(A, Ö, U, S).

Kulinariya terminləri: ayran, ərzaq, ədviyyə, piroq, bulamac,
doqramac; cacıq(A); buterbrod, butka(kaşa), ayran, aziik- avkat,
şirinliklər, boğirsak, buləmək, çələb(Ö); ayran; ketik, ozuktuluk,
doradərək, can, katlima; qoş nan; pörə(türkcə - börek), bulmak
(мучная каша), tərhamək; koşulqan; çələp(U); banan, biskvit,
buterbrod, vineqret, qarnir, kokteyl, limonad, salat(A, Ö, U, S).

Fəlsəfə terminləri: absolyutizm, dualizm, materializm, praq-
matizm, empirizm(A, Ö, U, S).

İdman terminləri: autsayd, baryer, boks kross, raund, taym,
finiş(A, Ö, U, S).

Dəmiryolu terminləri: vaqon, konteyner, kupe, plaskart
(A, Ö, U, S).

Geyim və parça adları: boston, buşlat, velvet, qabardin,
kapron, kitel, kostyum, makintoş(A, Ö, U, S).

Pul vahidlərinin adları: dollar, krona, marka, rupiya, frank,
funt-sterling, sent, şilling(A, Ö, U, S).

Ölçü vahidlərinin adları: akr, qektar(hektar), qram, düym,
kilometr, metr, tonna(ton), funt, sentner, yard(A, Ö, U, S).

Tikinti terminləri: asfalt, beton, blindac(A, Ö, U, S).

Nəşriyyat-mətbəə terminləri: albom, bosmaxona, bibliograf,
biblioman/kitab cinnisi; devoriy qazete, adəbiy asar, dergi, kito-
bat, kitobçilik, matbaa, matbaaçı, maqola, matn, nəşr, obuna, satr,
satr boşı, və s.¹

¹Terminlər I.Yoldaşevin "Özbək və türk tillərindəki matbaəçiliklə oimustarak terminlər
haqida" (Dil Dergisi.Türkoloji.Sayı 19,mayis,1994,s.45-48) adlı məqaləsindən götürülmüşdür.

Özbək dilindən verilmiş bu mətbəəçilik terminləri bəzi
fərqli fonetik variantlarda digər türk dillərində də
işlənməkdədir. Məs.: albom, almanax, anket, mətbəə, nəşr,
müəllif, əsər, bibliografiya, çapxana, kitabevi və s.

Dənizçilik terminləri: dəniz işi, beluqa, bulut(Ö), sahil,
gəmi, qayıq(A).

Ovculuq terminləri: ovçu, tufəng(A), ovçı, ovçilik(Ö).

Əzəcəçilik terminləri: farmakologiya, aptek(A), farmasev,
farmasevika(Ö).

Maliyyə terminləri: maliyyə, kredit(A), maliyə, aksent, va-
lyuta(Ö).

Etnografiya terminləri: saç, çilingağac(oyun adı - A), aza-
yımxon, azayımxonlik, boltatımşuk, buloki(Ö).

Folklor terminləri: aşiq, varsaq, ozan, qoşma(A), aymoki,
ayril-ayril, alleqorik, alp, alkor, andaman, antolqiya, bedov,
bedovsuvar, besoad, boburçı, bozirqon, bozorqamok(Ö).

Musiqi terminləri: muğam, bayatı-şiraz(A), avcli, abcsiz,
altçı, alt, burğı(Ö).

Liqvistik terminlər: amorf dillər, vulqar sözlər, kök(A),
aqlütinativ, aniklovçı, bosim(vurğu), varvarizm, vulqarizm(Ö).

NƏTİCƏ

Müqayisə edilən qohum türk dillərinin(özbək, uyğur, sa-
lar və Azərbaycan dilləri) terminoloji leksikasının tədqiqi gös-
tərir ki, bu mövzunun öyrənilmə səviyyəsi həmin dillərdə eyni
deyildir. Azərbaycan və özbək dillərində terminoloji leksik lay,
demək olar ki, kifayət qədər araşdırılmışdır. Bu fikri uyğur və
salar dillərinin terminoloji leksikası haqqında söyləmək olmaz.

Ümumi əlamətlərdən biri odur ki, elmi-texniki sıçrayış-
lar, yeni ictimai-siyasi proseslər, ölkələrarası münasibətlər və s.

tədqiq olunan qohum dillərin terminoloji leksikasının zənginlik qazanmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Qohum türk dillərində terminoloji leksikanın zənginləşməsində alınmaların, kalkalaşmanın və ixtisarlara çəkisi artmışdır.

Terminoloji leksikanın türk dillərinin öz daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşməsi həmin dillərin daşıyıcılarının təfəkkür tərzindən asılıdır. Bu asılılıq terminoloji sistemdə struktur-semantik müxtəlifliyi yaradır. Hər bir sahə termini - leksik vahidi özbəyini, uyğurun, azərbaycanlının təfəkkürünün ifadə forması kimi meydana çıxır (məsələn: *tənzimləyici orqan*(A) - *rostlovçi orqan*(Ö); *dayanıqlıq dərəcəsi*(A) - *turğunlik daracasi*(Ö); *addım mühərriki*(A) - *kadam motori*(Ö); *səzləmə şkalası*(A) - *sozlaş şkalasi*(Ö)). Ona görə də terminoloji leksikanı yaradan türk xalqlarının təfəkkür tərzini öyrənmək üçün də bu mövzu mühüm önəm daşıyır.

Terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi SSRİ dağılandan sonra daha da sürətlənmiş, buna səbəb yeni ictimai-siyasi qurumun formalaşması, ölkələrdə gedən radikal dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatına keçid, sahibkarlığın inkişafı, biznes təsərrüfatının yaranması, yeni-yeni islahatlar və s. kimi sosial amillərdir.

Bələliklə, dilin lüğət tərkibi ən çox elastikliyi və çevikliyi ilə digər sistemlərdən fərqlənir ki, bu da, hər şeydən öncə, terminoloji leksikanın təbiətində görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Altaylı Seyfettin. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. İstanbul, 1994.
2. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. АҚД, Ташкент, 1967.
3. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.
4. Баскаков Н.А. Развитие языков и письменности народов СССР. "Вопросы языкознания", 1952, № 3.
5. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. М., 1987.
6. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi), DDA, Bakı, 2003.
7. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973.
8. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов И. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, Издательство "ФАН" Узбекской ССР, 1990.
9. Данияров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АДД, Баку, 1982.
10. Данияров Р., Данилова Л. Узбекская научно-техническая терминология и перспективы ее развития, "СТ", 1984, с. 3-49.
11. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968.
12. Эфендиева Н.М. Основные пути образования технических терминов. АҚД, Баку, 1972.
13. İ.Yoldashev. "Özbek va türk tillaridağı matbaacilikke oid muştarak terminlar haqida". Dil Dergisi. Türkoloji. Sayı 19, mayıs, 1994, s.45-48.
14. Иванов В.В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М., 1973.
15. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001.
16. Касымова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1985.

17. Koşğariy M.Devonu tuğotit turk.t.I,II,III,Taşkent, 1960-1963.
18. Крысин Л.П.Иноязычные слова в современном русском языке. М.,1968.
19. Марданов Ш.К. О типах русских калек в узбекском литературном языке.// "СТ", 1983, № 1.
20. Наджип Е.Н.Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIII века. М., 1979.
21. Новрузова С.Способы передачи префиксальных русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык. АҚД, Баку, 1990.
22. Oğucov Ə.Ə.Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1965.
23. "Пахтачилик тракторларини ишлатиш ва ремонт қилиш". Тошкент, 1979.
24. Реформатский А.А.Что такое термин и терминология?//Вопросы терминологии.Материалы Всесоюзного терминологического совещания.М.,1961.
25. Русско-англо-азербайджанско-киргизско-туркменско-узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку, «Элм», 1977.
26. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
27. Тенишев Э.Р.Саларские тексты.Изд."Наука",М.1964
28. Хуррамов К.Узбекские народные географические термины,обозначающие рельеф Южного Узбекистана.АҚД, Ташкент, 1981.
29. Hacıyeva Mətanət. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. NDA, Bakı, 2008,22 s.
30. Hüquq ensiklopediyası lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyası, Bakı, 1991.
31. Əzizov E.Azərbaycan-uyğur izoqlorları.//Azərbaycan filologiyası məsələləri. 3-cü buraxılış,Bakı-Elm-1991,s.118-25.

32. ADİL-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.4 c.,Bakı-1987
33. BX – Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı-1998.
34. Xəlilov B.Azərbaycan dilində ikihecalı fellərin fonosemantik inkişafı. Bakı-1996.
35. QK–Kazimov Q.Azərbaycan dilinin tarixi. «Təhsil», Bakı, 2003.
36. Кажибеков Е.З.Фоносемантическая характеристика пратюркского корня.//Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата,1990.
37. Kafesoğlu İ. Kutadğu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. İstanbul, 1980.
38. İK–Kazimov İ.Axısqa türklərinin dili.«Elm»,Bakı, 1999.
39. Баскаков Н.А.,Насилов В.Н.Уйгурско-русский словарь.М., 1939.
40. Новгородский В.И.Китайские элементы в уйгурском языке. М.,1951.
41. РЙ – Рождественский Ю.В.Понятие формы слова в истории грамматики китайского языка. М.,1958.
42. RƏ – Ramiz Əskər. Qutadğu bilig. Elm», Bakı- 2003.
43. Рахимов Т.Р.Китайские элементы в современном уйгурском языке.Словарь.Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы,Москва, 1970.
44. Hacıyev T.İ.Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri // Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı, 1983.
45. Уйгурско- китайско- русский словарь. Пекин, 1953.
46. УРС – Уйгурско- русский словарь. Алма-Ата, 1961.

Baba MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Çoxmənalılıq dilin leksik yarusunda həmişə özünü göstərən leksik-semantik prosesdir. Çoxmənalılığı yaradan dilin inkişaf amilləridir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə leksik vahidlər dildə qənaət prinsipindən asılı olaraq təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru meyil edir. Həmin proses bütün sözləri eyni cür əhatə etmir.

Çoxmənalılıq və ya polisemiya adlanan bu proses eyni sözdə və ya ifadədə ilkin məna əsasında meydana çıxan, bir-biri ilə əlaqədar olan müxtəlif mənaların yaranmasıdır. Tədqiqatçılar çoxmənalılıq nəticəsində yaranan törəmə mənaları belə qruplaşdırırlar: əşyavi-məntiqi məna, emosional məna, adlandırma mənası və s. Çoxmənalılıq müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan ən çox yayılanları məna genişlənməsi, məna daralması, məna köçürülməsidir.

Sözün leksik-semantik inkişafının nəticəsi kimi yaranan çoxmənalılıq hadisəsi müxtəlif dil prosesləri ilə sıx bağlıdır. Polisemiya bütün dilləri əhatə edir. Çünki həmin prosesin yaranma və inkişafı obyektiv dil qanunları ilə tənzimlənir. Dil təfəkkürün, şüurun inikası, ifadəsi olduğuna görə obyektiv gerçəklik məfhumların, anlayışların semantikasında təzahür edir.

Təfəkkürdə, insan psixikasında təkamül, yeniləşmə baş verdiyindən sözlərin məzmununda, mənasında da diferensiallaşma gedir, semantik diferensiallaşma çoxmənalılığa yol açır. Polisemiya dilin inkişafını göstərən amillərdən biridir. O, dili

zənginləşdirir, onun yığcamlığını və qənaətcilliyini təmin edir. Dildə çoxmənalılığın inkişafı həm adi danışq dilinin, həm də bədii dilin emosional-ekspressiv təsir gücünü qüvvətləndirməyə xidmət edir. Yeniliyinə və rəngarəngliyinə görə bu hadisə isimləri və felləri daha çox əhatə edir.

Çoxmənalılıq müxtəlif sistemli dillərdə fərdi xüsusiyyətləri olan leksik-semantik hadisədir. Çünki təfəkkürün məntiqi qanunları hər bir dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının əsasını təşkil edir. Leksemlərin diaxron istiqamətdə analizi göstərir ki, onlar fonomorfoloji sahəyə nisbətən, leksik-semantik cəhətdən daha çox dəyişikliyə məruz qalır. İfade etdiyi müxtəlif məna çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az məna çalarlığına malik olur. Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənələrdən biri öz konkret ifadəsini yalnız mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi məna qazanır. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar.

Tədqiqatçılar söz yaradıcılığı prosesində çoxmənalılığın aşağıdakı xüsusiyyətlərinin meydana çıxdığını göstərmişlər: 1) Sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlarından biri öz inkişafı nəticəsində həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər; 2) Sözlərin çoxmənalılığı dildə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır; 3) Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dildə sabit söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir.¹

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1956, s. 18-19

Çoxmənalılıq prosesində bir fonetik və orfoqrafik kompleks bir neçə əşya, keyfiyyət və əlamət ifadə edir. Çoxmənalı leksik vahidlərdə məna variantları nə qədər çox olsa da, həmin mənələrdən biri əsas məna kimi çıxış edir. Yəni bu semantik prosesdə nominativ məna əsas məna kimi saxlanılır. Polisemiya hadisəsi sözün semantik strukturunun genişlənməsinə səbəb olur. Bəzi hallarda isə omonimliyə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, bu proses dilin leksik sisteminin zənginləşməsi ilə nəticələnir.

Polisemiya (çoxmənalılıq) çox zaman əşya, hadisə və proseslərin uyğunluğu, oxşarlığı, assosiasiyası nəticəsində yaranır. Müşahidələr sübut edir ki, bir çox eyni leksik vahidlər bütün türk dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır. Bu, təsadüfi deyildir. Elə leksemlər var ki, qohum olmayan digər əcnəbi dillərdə də çoxmənalılıq əldə etmişdir. Məsələn, insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözləri buna sübut kimi göstərmək olar.

Nominativ funksiyanın dəyişməsi, sözün kommunikativ münasibətdə və başqa sözlərlə əlaqədar olaraq işlədilməsi çoxmənalılıq üçün zəmin yaradır.¹

Müstəqil sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır. Sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi prosesi dilin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Sözün daşdığı çox mənələrdən biri öz mənasını konkret olaraq mətnin daxilində bürüzə verə bilər. Çünki təklidə işləndikdə söz özünün bütün məna çalarlığının kompleksini ifadə edən mücərrəd bir formadan - səs kompleksindən başqa bir şey deyildir. Çoxmənalı sözlərdə əsas yeri bir məna tutur və bu məna müstəqil həqiqi mənanı ifadə edir.²

¹ Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1973, s. 14

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1956, s. 19-20

Məna məfhumu geniş anlayışdır. Dil sistem xarakteri daşdığına görə onun müxtəlif sahələrinin inkişafı zəncirvari surətdə bir-birinə təsir edir. Vaxtilə bir mənada işlənən leksem sonradan bir çox əlavə mənələr qazanır və yaxud, əksinə, vaxtilə geniş mənələrdə işlənən söz həmin mənələri itirmiş olur. Hər iki hal dilin inkişafının nəticəsi olaraq reallaşır. Zaman və məkan yeni mənanın yaranmasına yardımçı olur. Dil həm də psixolinqvistik hadisə olduğuna görə insan təfəkküründə yaranan yeni anlayışlar sözlərin mənələrində öz obyektivliyini nəzərə cərpdirir.

Dildə leksemlərin semantik sahəsi, onların məna tutumu insan həyatı, məişəti və onu əhatə edən obyektiv əməllə bağlıdır. Dilin daha dəyişkən hissəsi onun leksik fondudur. İctimai-iqtisadi tərəqqi, həyat tərzinin dəyişilməsi, təfəkkürün təkamülü, zövqlərin və dəblərin dəyişməsi, elm və texnikanın inkişafı, millətlər və dövlətlər arasında inteqrasiyaların dərinləşməsi dilin lüğət sisteminə ifadəsini, əksini tapır. İnsan sivilizasiyası tərəqqi etdikcə dilin də potensialı artır, yeni leksemlər, yeni anlayışlar, yeni məfhumlar yaranır. Hər bir dilə digər dillərdən leksik vahidlər keçir, həmin alınmalar dili zənginləşdirir. Bu proseslə paralel, dilin daxili ehtiyatları hesabına - yeni morfoloji, sintaktik və semantik üsullarla yeni sözlər yaranır. Polisemiya da, əslində, dilin daxilindəki sözlərin semantik dəyişikliyinə təkan verən prosesdir. Yəni polisemiyanın bəzi hallarda omonimləşmə ilə nəticələnməsi fikrimizin düzgün olduğunu isbat edir. Məna keçməsi, məna köçürülməsi, məna genişlənməsi, məna daralması polisemiya hadisəsi ilə sıx bağlıdır. Sözlərin rəngarəng məna variantlarına malik olması onların ifadə etdiyi məfhumların əmələ gəlməsini təmin etmiş varlığın

çoxcəhətli və rəngarəng olması ilə izah edilir.¹

Polisemiya prosesində sözün forması qalır, ancaq yeni anlam, yeni məna çaları və ya məna variantı yaranır. Polisemantikliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri də dilin leksik-semantik təbəqəsinin inkişafının insanın təfəkkür səviyyəsilə xarakterizə olunmasıdır. Real varlığın hər bir əşya və hadisəsini adlandırmaq üçün insan dildə olan mövcud sözlərdən istifadə edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir məfhum bütün başqa məfhumlarla müəyyən münasibətdə və müəyyən əlaqədə olur. Həmin yaxınlıq, oxşarlıq və bənzərlik sözləri asanlıqla müxtəlif əşyaların adı kimi işlətməyə imkan verir. Yəni bir problemin və ya hadisənin adı ona oxşar və ya müəyyən əlaqə, yaxınlıq münasibətlərinə əsasən başqa predmet və hadisələrin üzərinə köçürülüb onu adlandırır. Nəticədə, sözün leksik-semantik quruluşu daha da mürəkkəbləşir və zənginləşir. Beləliklə, sözün öz həqiqi mənası ilə yanaşı, bir sıra törəmə və məcazi mənalara yaranır.²

V.A.Zvegintsevin qeyd etdiyi kimi, «çoxmənalılığın yaranması üçün əsas şərt sözlərin dildə işləkliyidir».³ Tarixi inkişaf prosesində zaman və məkandan, insan fəaliyyətindən asılı olaraq tədricən leksik vahidlərin forması və semantikasi dəyişir. Dilin leksik-semantik sistemində diferensiallaşma prosesi getdiyindən nəticə etibarilə çoxmənalılıqdan omonimliyə gətirən təkamül yolunu həmin prosesin konkret təzahür forması kimi başa düşmək lazım gəlir. Yəni çoxmənalılıq nəticəsində yaranan yeni mənalardan birinin əsas məna ilə assosiativ əla-

qəsi o qədər zəifləyir ki, semantik qırılma və məna motivləşmə baş verir. Həmin proses nəticəsində omonimlər yaranır və beləliklə, mənası tamamilə bir-birindən uzaq, müxtəlif, fərqli mənalı sözlər meydana gəlir¹.

Çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasındakı oxşarlıq onların eyni fonomorfoloji tərkibə malik olmasındadır. Semantik diferensiallaşma isə onları bir-birindən fərqləndirir.

Çoxmənalılıq prosesində sözün əlavə mənalara məhz kontekstdə reallaşır. Kontekst, nitq situasiyası mənanı müəyyən istiqamətə yönəldir, çoxmənalılıq sözün kənarıdır. Eyni zamanda kontekst, nitq situasiyası sözün müəyyən məna ilə işlənməsinə imkan yaradır. İstər leksik, istərsə də qrammatik vahidlərin kontekstlə bağlılığı, kontekstdə aşkar olan mənalara onların mövcudluğu onunla əlaqədardır ki, dilin bütün inkişaf dövrlərində, bir qayda olaraq, söz az, məna çox olmuşdur. Həmin obyektiv ziddiyyət dil vahidlərinin birləşmə imkanının genişliyi ilə aradan qaldırılmışdır.

Dildə məfhumun çox olması yeni mənalara yaranmasına təsir edir. Sözün mənası genişlənir. Sözün semantik inkişafı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Yeni yaranan məna ilə yanaşı, əvvəlki mənalara da yaşayır və onlar dildə eyni dərəcədə fəal ola bilər. Mənalardan bu və ya digərinin fəal və ya passiv olması onun əvvəl və ya sonra əmələ gəlməsi ilə əlaqədar deyildir². Çoxmənalı leksemlər əsas semantikadan başqa, digər mənalarda da işlənmə imkanına malik olub, müxtəlif əlaqə və münasibətlərdə aktiv iştirak edir. Çoxmənalı sözlər dilin lüğət tərkibi

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, s. 12

² Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində fəlin çoxmənalılığı. B., 1991. Nam. diss. s. 13.

³ Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957, с. 118

¹ Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində fəlin çoxmənalılığı. B., 1991. Nam. diss. s. 23-24

² Rzayeva K. Müasir Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığı. B., 1974. Nam. diss., s. 153

binin zənginləşməsinə, dilin üslubi imkanlarının artmasına mənalıların müstəqilləşməsi yolu ilə təsir edir. Dilin lüğət fondu təkcə dil vahidlərinin deyil, həm də yeni mənalıların yaranması ilə zənginləşir. Sözlün bir çox mənalı olsa da, həmin mənalıların məhz kontekstdə fərdiləşir. V.Vinoqradovun ehtimalına əsasən, «konkret mənada işlənməsindən asılı olmayaraq, söz şüurda bütün mənalı ilə birgə mövcuddur. Sözlün frazada kəsb etdiyi sintaktik xüsusiyyətlər onun mənalıların bölünməsinə mühüm rol oynayır. Törəmə nominativ mənalıların ilkin mənaya əsasən yaranır və asılı mənə hesab edilir. Dil sistemində sözlün törəmə nominativ mənəsi əsas, sərbəst mənadan ayrı düşə bilməz».¹

Dünya dilçiliyində polisemiya hadisəsinin inkarı fikirlərinə də rast gəlinir. Bəzi hallarda isə omonimləşmə ilə çoxmənalılıq qarışdırılır, onlar arasında olan fərqlərin əsaslandırılmasında səhvlərə yol verilir.

Avropa dilçiliyinin nümayəndələrindən Q.Şteyntal, L.Şerba, A.Potebnya polisemiyanı inkar edirdilər. Vaxtilə O.Yespersen bu tendensiyanın əleyhinə çıxaraq, onları tənqid edirdi. G.Vandriyes, R.Budaqov və başqaları da O.Yespersenin fikirlərinə şərik çıxırdılar. Sözdə çoxmənalılıq anlayışını isə dilçiliyə ilk dəfə K.Fossler gətirmişdir.²

Azərbaycan dilçiliyində də çoxmənalılıqdan ayrıca leksik-semantik hadisə kimi bəhs olunmuş, S.Cəfərovun, A.Qurbanovun, H.Həsənovun, İ.Vəlibəylinin, K.Rzayevanın və digərlərinin tədqiqatlarında çoxmənalılıq prosesinin mahiyyəti

¹ Будагов Р. Слово и его значение. М., 1953, с. 11-13

² Аликулов Т. Полносемия существительных в узбекском языке. Ташкент, 1966, АҚД, с.4

müstəqil hadisə aspektindən şərh olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda çoxmənalılıq yaradan dildaxili və dilxarici amillər ətrafı açıqlanmış, diaxron və sinxron istiqamətdə izah edilmişdir.

Türk dilləri ailəsinin karluq qrupuna özbək, uyğur və salar dilləri daxildir. Özbək dilinə nisbətən, uyğur və salar dilləri az tədqiq olunan dillər sırasındadır. Uyğurlar və salarlar Çin Xalq Respublikası ərazisində yaşayan türkdilli xalqlardır. Çində yaşayan türkləri türkoloji ədəbiyyatda çox zaman «sarı uyğurlar» adlandırırlar. Həmin dillərin tədqiq edilməsində E.Tenişevin, V.Nasilovun xidmətləri böyükdür. Uyğur dilinin öyrənilməsində S.E.Malovun da böyük əməyi olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, salar dili oğuz qrupu türk dilləri ilə çox yaxındır.

Türkoloji dilçilikdə salar dili həm müasir uyğur dilinin bir dialekti kimi, həm də müstəqil dil kimi verilir. Uyğur və salar dillərinin leksik fonduna çin, monqol və Tibet dillərinin böyük təsiri olmuşdur. Tədqiqatlar sübut edir ki, müasir uyğur dili ilə qədim uyğur yazılı abidələrinin dili arasında kifayət qədər fərqlər mövcuddur.¹ Salar dilinin tədqiqi ilə Q.Potanin, F.Poyarkov, Q.Ladiqin, V.Rokxil, S.Malov, K.Tomsen, N.Poppe, C.Kakuk, V.Drimbi məşğul olmuşlar. S.Malovun isə həmin dilin tədqiqində xüsusi yeri vardır.

Tarix boyu salarların dili əvvəlcə qıpçaq dilinin güclü təsiri altında olmuşdur. Şərqi Türküstan ərazisində isə onlar qədim uyğurlarla sıx əlaqədə yaşamışlar ki, bu da həmin dilin leksikasında öz əksini tapmışdır. Çində Xuanxe çayının sahillərində yaşayan salarlar ətrafda olan çin, tibet və monqol xalqları ilə də əlaqə saxlamışlar. Buna görə də salarların leksikası

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960, с. 9

da çin mənşəli kök morfemlər və sözlər əksəriyyət təşkil edir. Coğrafi məkanla və tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq salar dili tarixən çin dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Xüsusilə salarlarda olan şəxs adlarında çin mənşəli adlar komponent kimi çıxış edir.¹

V.Kotviçin, Q.Manqerqeymin, K.Tomsenin, M.Helman-sın, Q.Potaninin tədqiqatlarında sarı uyuqların dili öz əksini tapmışdır. Sarı uyuqların dilinin leksikasında türk qatı qədim sözlərdə özünü göstərir. Qədim türk sözləri daha çox fellərdə müşahidə olunur. Bu dildə qədim uyuqlar yazılı abidələrində işləən sözlərin bir çoxu saxlanılmış, mühafizə olunmuşdur.

Sarı uyuqların dilində qədim qırğız sözlərinə də rast gəlinir². Onların dilində kifayət qədər alınmalar var. Həmin alınmaların əsasını monqol mənşəli sözlər təşkil edir. Eyni zamanda, uyuqlar dilinin lüğət fondunda tibet, qədim sanskrit, çin mənşəli sözlər də üstünlük təşkil edir³.

İlk dəfə Q.Potanin, Q.Manqerqeym, sonra isə S.Malov uyuqlar dilinin lüğətini tərtib etmişlər.⁴

Uyuqlar dili türk dillərinin cənub-şərq qrupuna daxildir. Tarixi planda baxsaq, bu dil sarı uyuqların dilidir. Müasir uyuqlar dilində qədim uyuqlar dilinin arxaik əlamətləri saxlanılıb. Qədim uyuqlar dili qədim uyuqlar yazılı abidələrinin dilidir. Müasir sarı uyuqların dili qədim uyuqlar dilindən kəskin fərqlənən müstəqil dildir. Həm salar, həm də uyuqlar dilləri suverenlik əldə etmişdir.

¹ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976, с. 253

² Тенишев Э.Р. Строй сарыг – югурского языка. М., 1976, с. 168

³ Тенишев Э.Р., Э.Р.Тодоев Б.Х. Язык жёлтых уйгуров М., 1966, с. 7

⁴ Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984, с. 12

Müasir uyuqlar dili digər türk dillərindən qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu dilin özünəməxsus fonetik strukturu, xüsusilə fərdi cəhətlərə malik saitlər sistemi vardır.

Uyuqlar dilinin tədqiqi XI əsrdən başlamışdır. Orta Asiyada, Misirdə tərtib edilmiş müxtəlif lüğətlərdə uyuqlar dilinin leksikası ətraflı təsvir olunmuşdur. Öz yazılarını yaradana qədər uyuqlar qədim runik yazılarından istifadə etmişlər. XI-XII əsrlərdən isə uyuqlar ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar.

N.A.Baskakovun türk dillərinin geneoloji təsnifatında da salar dili karluq qrupuna aid edilir. E.Tenişev yazır ki, müasir salar dili qıpçaq substratını əks etdirir.¹

Tədqiqatçılar karluq qrupu türk dillərinin X-XI əsrlərdən formalaşdığını göstərirlər.² Karluq qrupu iki yarımqrupa bölünür: 1) karluq – uyuqlar; 2) karluq-xorəzm.

Qaraxanilər dövründə həmin dillər məhz bu iki istiqamətdə inkişaf edərək bir tərəfdən qərbi və şərqə türk dillərinin, digər tərəfdən isə Orta Asiyadakı İran dillərinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır.

Salar dili müstəqil dil kimi son zamanlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Salar dili əsas etibarilə canlı danışq dilindən ibarətdir. Bu dilin özünün əlifbası yoxdur.³ Salar dilinin ətraflı tədqiqi əsasən E.Tenişevin adı ilə bağlıdır.⁴

Karluq qrupu türk dillərinin leksikasında oğuz və qıpçaq

¹ Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976 с. 254

² Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960, с. 170-175

³ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I. B., 1989, s. 448

⁴ Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1963

elementləri üstünlük təşkil edir. Bu dillərin lüğət fondlarında ərəb və fars dillərindən alınma sözlər də xüsusi çəkiyə malikdir.

Karluq qrupu türk dillərindən biri olan özbək ədəbi dili XV əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Özbək dilinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik sistemi var. Özbək dilinin yaranmasında oğuz-qıpçaq dil elementləri də mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən, bu dilə İran dillərinin böyük təsiri olmuşdur. Karluq qrupunun karluq-xorəzm yarımqrupuna daxil olan müasir özbək dili XV əsrdən hal-hazırkı dövrə qədər tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Digər müstəqil türk dilləri kimi, özbək dilinin də leksik sistemində polisemiya hadisəsi geniş müşahidə edilir.

Türk dillərində söz yaradıcılığından, çoxmənalılıqdan bəhs edən N.A.Baskakov yazır ki, hər bir dilin lüğət fondunun zənginləşməsi ilk növbədə həmin dilin daxili ehtiyatları hesabına yaranır. O, yeni sözlərin yaranmasında köhnə sözlərin məna daralması və ya genişlənməsi nəticəsində məna keçməsinə məruz qalmasını mühüm faktlardan biri kimi qeyd edir. Tədqiqatçı həmin hadisənin məhsuldar formada baş verdiyini göstərir.¹

Özbək dilçiliyində, az da olsa, çoxmənalılıq problemi tədqiq olunmuşdur. Y.D.Pinxasovun², O.Azizovun³, E.Fazilovun⁴, T.Alikulovun⁵ tədqiqatlarında müasir özbək dilində

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М. 1960, с. 72

² Пинхасов Я.Д. Хозирги заман узбек тили лексикасы. Ташкент, 1960

³ Азизов О. Тилшунослика кириш. Ташкент, 1963

⁴ Фазилон Э. Староузбекский язык. Ташкент, 1966

⁵ Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Ташкент, 1966, АКД, с.10-19

olan sözlərin çoxmənalılığı müxtəlif aspektlərdən şərh edilmişdir.

T.Alikulovun «Özbək dilində işlənən isimlərdə polisemiya» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında əsl özbək sözlərində çoxmənalılığı yaradan səbəblər, bu prosesin müasir özbək dilində istiqamətləri, özbək mənşəli isimlərin məcazi mənalara kəsb etməsi yolu ilə çoxmənalılıq əldə etməsi, uyğunluq, oxşarlıq, bənzətmə, vaxt, zaman assosiasiyaları nəticəsində isimlərin polisemiyaya meyilli olması məsələlərindən ətraflı bəhs edilir.

M.Mirzəyev, C.Usmanov, İ.Rasulovun¹ birgə yazdıqları «Özbək dili» əsərində də həmin dildəki çoxmənalılıq prosesinin bütün cəhətləri açıqlanmışdır. Uyğur və salar dillərində isə çoxmənalılıq problemi tam öyrənilməmişdir. Yalnız ayrı-ayrı tədqiqatlarda həmin dillərin faktlarından istifadə olunmuşdur.

İSİMLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Hər bir dilin lüğət fondunda işlənən isimlər semantik dəyişikliyə tez məruz qalır. Çünki isimlər dilin leksik qatının özəyini təşkil edir. Məlumdur ki, isimlər ən qədim nitq hissələrindəndir. Bu fakt onlarda çoxmənalılıq hadisəsinin geniş şəkildə yaranmasını şərtləndirir. Türk dillərində məhz ən qədim kök morfemlər isim və fellərdən ibarət olmuşdur. Buna görə də polisemiya isim və fellərə nisbətən digər nitq hissələrində az təzahür etmişdir. Faktları leksik-semantik qruplar üzrə nəzərdən keçirək:

Bədən üzvlərinin adını bildirən isimlər. Çoxmənalılıq əsasən daha çox o sözlərdə özünü göstərir ki, həmin sözlər insanın

¹ Мирзоев М. Усмонов Дж., Расулов И. Узбек тили. Ташкент, 1962.

ətraf mühitlə münasibətini əks etdirir və insanın praktik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu tip sözlər nitqdə aktiv işləndiyinə görə çoxmənalılıq qazanır. Buna görə də insanın bədən üzvlərinin adını bildirən isimlər bütün türk dillərində geniş mənə variantlarına malikdir.

Karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq hadisəsinin təhlili göstərir ki, bəzi leksemlər bütün türk dillərində eyni mənə variantları qazanaraq semantik sahələrini genişləndirmişdir. Bu fakt türk dillərinin genezisinin öyrənilməsi üçün mühüm bir amili ödə çəkir. Yəni türk dillərinin qohumluğu həmin leksik paralellərlə də bir daha isbat olunur.

Bədən üzvlərinin adını bildirən leksemlər nəinki türk dillərində, eləcə də dünyanın əksər dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır. İnsanın fiziki vəziyyəti ilə bağlı olan bu cür leksemlər digər sözlərə nisbətən metaforik mənələrdə işlənməyə daha meyillidir.

baş/beş(uyğur) - «bədən üzvü, insan və ya heyvan bədəninin ön yuxarı hissəsi, başlıq, sünbül, mənbə, başlanğıc, hər hansı bir şeyin ön yuxarı hissəsi, numerativ söz, nəyinsə axırı, sonu», *baş ağrıq* «baş ağrısı», *buğday baş aldi* «buğda sünbüllədi» (sünbül tökdü), *jil beşi* «ilin başlanğıcı», *dəryanın baş teripi* «çayın mənbəyi», *köçinin bu beşi* «bu küçənin axırı»; *baş* (numerativ söz kimi) - *baş tuyak mal* «beş baş mal».

Baş bolmaq «rəhbərlik etmək», *baş kilmək* «rəhbər, başçı etmək», *beşi kökkə yətti* «o, çox şad oldu», *beşimə ağır bir iş çüşti* «başım ağır iş gəldi».

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *baş* sözünün Azərbaycan dilində 17(baş, ağıl, zirvə, üst, uc, başlanğıc, əsas hissə, numerativ söz, vəzifəcə böyük, böyük, məsafə, kök, səbəb, yuxarı,

üst hissə, başak, su ölçüsü)¹, özbək dilində 13(baş, rəhbər, başçı, ağıl, ədəd, başlanğıc, mənbə, başlıq, ölçü vahidi, birinci, zirvə, yuxarı, üst)² mənası var.

miya(özbək) - «beyin, ağıl, düşüncə, şüur»: **boş miya** «baş beyin»;

köz(salar)³ - «insanın görmə orqanı, gözü, deşik, yırtıq»;
caf (salar) - «çəmə, ayaqqabı bağlarının düyünləndiyi yer»;

tös(uyğur) - «bədənün ürək və ciyərlər yerləşən hissəsi, məmə, məməli heyvanlarda bədənün ön hissəsi, dağın görünən hissəsi, yamac»;

yüz(uyğur) - «sifət, çöl tərəf, meydan, yuxarı hissə»;
ağız (salar) - «ağız, çıxış nöqtəsi, çıxılacaq yer»;
kyl(özbək) - «qol, barmaq, imza» (məcazi);
boyın(uyğur) - «boyun, coğrafi termin»;
beğir(uyğur) - «qaraciyər, ürək, qəlb»(məcazi);
ajax(salar) - «insanın hərəkət orqanı, ayağı, kiçik kasa» (məcazi);

burun(özbək) - «insanın və heyvanların tənəffüs orqanı, qapının, sandığın açar taxılan hissəsi»;

boğaz(uyğur) - «bədənün başla gövdənin birləşdiyi hissəsi, acgöz, tamahkar(məcazi), coğrafi termin, hamilə»; **buğiz/boğaz** (özbək) - «boğaz, boğaz heyvan, coğrafi termin»;

jiqar(özbək) - «qaraciyər, ciyər, yaxın adam, yaxın, qohum»(məcazi);

¹ Azərbaycan türkçesi sözlüğü. İstanbul, 1994, s. 96

² Узбекско-русский словарь. Москва, 1959, с. 83

³ Тенишев Э. Строй саларского языка. М., 1976, с. 280

bel(özbək) - «bədənin ortası, kəmərlə bağlanan hissəsi, insan və heyvanlarda qarnın arxa tərəfi, kəmərlə, qurşaq, dağın iki təpəsi arasındakı əyri, alçaq yer, keçid (məcazi), hər hansı bir şeyin ortası, fəlakət, bədbəxtlik»: *bel oğriği* «bel ağrısı», *belini sindirmək* «bədbəxtlik gətirmək»(məcazi), *belqa tuqmaq* «kəmərlə bağlamaq», *dalaninq beli* «sahənin ortası»; **bəl**(uyğur) - «bel, bel sütünü, dağın döşü, ətəyi»; **bəl** sözü ilə bağlı özbək dilində müxtəlif birləşmələr mövcuddur: *bel olishmek* «mübarizə aparmaq», *belini kutarmok* «güc toplamaq», *beli bakuvvat* «arxalı, varlı adam».

Xatırladaq ki, Azərbaycan dilində də bu sözə bağlı müxtəlif frazeologizmlər yaranmışdır: *bel bağlamaq*, *beli bükülmək*, *beli sunmaq*, *beli qırılmaq* və s.

kaş (uyğur) - «göz çuxurunun üst tərəfində yay şəklində olan tüklü çıxıntı, qaş, üzüyə taxılan qiymətli daş, bənd, çıxıntı, bostanda tərəvəz ləki (məcazi), at yəhərinin qaş».

Azərbaycan dilində *qaş qaralmaq* (axşam düşmək) ifadəsi uyğur dilində *kaş karaymaq* variantında işlənir. Dilimizdə həmin sözə əlaqədar *qaş oynatmaq*(nazlanmaq), *qaşları düyülmək*, *qaşları çatılmaq* (hirsələnmək, əsəbləşmək) frazeologizmləri də işlənir.

kynqil(özbək) - «ürək, qəlb, məhəbbət, sevgi(məcazi), meyl, istək, arzu»: *Yzim xar coydaman, kunqlim sendadir* (Mukimiy)¹ «Mən hara getsəm də, ürəyim sənənin yanındadır», *kynqil bermek* «sevmək», *kynqlini eritmek* «ürəyini ələ almaq», *kynqil kymak* «vurulmaq», *kunqlini kutarmok* «əhvali-ruhiyyəsi yüksəlmək», *kunqilqa ekmok* «xoşuna gəlmək», *kynq-*

lidaqini aytib bermok «ürəyini açmaq», *kynqildan keçirmok* «özünü haqqında fikirləşmək», *kynqil oğritmok* «qəlbə toxunmaq, incitmək».

oyok(özbək) - «ayaq, stolun, kürsünün və əşyaların aşağı hissəsi, ayağı, bir şeyin axırı, nəticə, son, sahənin, ərazinin axırı, çayın mənsəbi, qurtaran yeri, otağın qapı ilə əstana arasındakı hissəsi»: *men uyninq oyoğida utirqan edim* «mən otağın qapı arxasındakı hissəsində oturmuşdum», *boşdan oek* «başdan axıra», *men uç saat oyokda turib koldim* «mən üç saat ayaq üstə qaldım». Bu sözə bağlı özbək dilində aşağıdakı ifadələr işlənir:

oyoği enqil «xasiyyəti yüngül adam», *oyokni kulqa olib oqurmok* «tez qaçmaq», *birovning oyoğiqa balta urmok* «kiminsə ayağının altını qazmaq».

oğiz(özbək) «insanlarda, heyvanlarda qidalanma orqanı, ağız, silahın atəş açılan hissəsi, şüşə butulğanın boğaz hissəsi, hər hansı bir şeyin başlanğıcı, giriş hissəsi», *kuçanınq oğzi* «küçənin başlanğıcı», *el oğziqa elak tutib bulmaydi* «elin ağzını yummaq olmaz»: *tup oğzini tankka tuğrilamak* «topun lüləsini tanka tuşlamaq»; *uyanınq oğzi* «yuvanın girişi». Bu sözün özbək dilində *oğiz* variantına da təsadüf edilir.

Müasir özbək dilində həmin sözə bağlı müxtəlif ifadələr, zərbi-məsəllər işlənir: *qapini oğzidan olmok* «başqasının sözünü kəsmək», *oğzi buş odam* «xəbərci(adam)», *baloninq oğzi* «təhlükəli yer», *oğzi kulogiqa yetdi* «çox şad oldu», *oğziqqə karap qapir* «əvvəl düşün, sonra danış», *oğziqa kokmok* «danışmağa imkan verməmək»; *oğiz oçmok* «danışmaq», *bu qap xammaninq oğzida* «bu haqda hamı danışır».

til(özbək) - «dil(insanın ağzındakı əsas orqanı), ünsiyyət vasitəsi - dil, hərbiçilər arasında işlədilən «əsir» mənasında,

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 285

müxtəlif mexanizmlərin hissəsi (saatın, kompasın): *tilini tişləmək* «dilini dişləmək», *adabiy til* «ədəbi dil», *razvedkaçılar til* *tutib keldilər* «kəşfiyyatçılar mühüm sirlər verə bilən əsir tutub gətirdilər», *saatning tili* «saatın dili»: *Kizingni yo birovo olib koçqan, yo birovo bilan til biriktirib uzi koçqan* (Oyboq «Kutluğ kon»)¹ «Sənin qızını ya oğurlayıblar, ya da o, özü kiminləsə danışaraq könüllü qaçıb».

lab (özbək) - «dodaq, sahil, diyar»: *lab tovuşları* «dodaq səsləri», *darə labi* «çayın sahili»;

peşana (özbək) - «alın, tale, tale yazısı»;

irak (özbək) - «bağırsağ, rezin boru».

yüz/öz (özbək) - «insanın sifəti; tərəf, üst hissə, yanaq, meydan, hər hansı bir geyim əşyasının üzlüyü, bıçağın, baltanın ağzı»: *kizil yüz* «qırmızı sifət», *ynq yüz* «sağ yanaq», *er yüzidan gonib bulmok* «yer üzündən, yer kürəsindən silinmək», *kuçaning u yüzida* «küçənin o tərəfində», *uçburçak yüzü* «üçbucaq meydan».

Müasir özbək dilində *yüz/öz* ismi ilə bağlı müxtəlif ifadələr, frazeologizmlər yaranmışdır: *öz bermok* «baş vermək», *özi kora* «günahkar», *öz tutmok* «çıxıb getmək», *tanazzulqa* *öz tutmok* «uğursuzluğa düşər olmaq», *öz uqirmok* «əlaqələri kəsmək», *özqa aytmok* «sözü yerində demək», *özqa meskari kelmok* «kiminləsə qarşılaşmamaq», *özma tuknaşmok* «qabaq-qabağa gəlmək, qarşılaşmaq», *öz-xatir kilmok* «hörmət etmək», *özi şamqin* «utancaq adam», *öz kŷrmok* «nəyisə uzun müddət görməmək», *özidan ŷtmok* «bir işi bilərəkdən etmək», *öz çidamaydi* «birlikdə, uyğun olmayan», *öz ŷqirmok* «nərazi-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 430

lıqla arxaya çevrilmək», *eşikni öziqa enmok* «qapını üzünə bağlamaq», *öz kurmas bulmok* «kiminləsə birdəfəlik ayrılmaq», *borning özi eruğ, yukning özi çorik* «varı olan şadlanır, varı olmayan ah çəkir».

jürək (uyğur) «ürək, qəlb; cəsarət, mərdlik, qorxmazlıq» (məcazi mənada): *çin jürəktin* «ürəkdən, təmiz qəlbədən», *jürəqüm oynap turuptu* «mənim ürəyim döyünür», *unin üçün jürək kerək* «bundan ötrü mərdlik, cəsarət lazımdır». Müasir uyğur dilində *jürək* (ürək) sözü ilə bağlı belə bir ifadə işlədilir: *jürək küydürmək* «kədərliyəndirmək», *jürək-bağrim* sözü isə «mənim əzizim» anlamında işlənir.

kol (uyğur) «əl, barmaq, imza» (məcazi): *kol elişin körüşmək* «əllə görüşmək», *otmura kol* «orta barmaq», *bu menik kolum amas* «bu mənim imzam deyil», *kol (qol)* ismi ilə bağlı uyğur dilində müxtəlif ifadələr var: *kol koymak* «imza etmək», *kol-ayak bolmak* «yaxın köməkçi olmaq», *kolğa çüşürmək* «ələ keçirmək», *kol üzmək* «imtinə etmək», *koldin kətmək* «itirmək».

bət (uyğur) «üz, yanaq, səhifə (məcazi), yamac, döş, yük-səkkik, vicdan»: *on betim* «sağ yanağımı», *kitapnik birinci betidə* «kitabın birinci səhifəsində», *betin barmu?* «vicdanın varmı?».

ayak (uyğur) «insanın və heyvanın hərəkət orqanı, ayağı, bir şeyin axırı, sonu, çayın, dənizin mənsəbi, qurtaran yeri, bir şeyin nəticəsi»: *baştin-ayak kiyindirmək* «başdan ayağa geyindirmək», *maynin oyığıda* «mayın axırında», *ayakka yatküzmək* «axıra çatdırmaq», *ayığı nimə boldi?* «sonu nə ilə qurtardı?», *dəryanik ayığı* «dəryanın mənsəbi».

Müasir uyğur dialektlərində həmin söz «ayaqqabı» anlamında da işlənir. Uyğur dilində *ayak* sözü ilə bağlı aşağıdakı

ifadələr, məsəllər var: *ayığı koyqan toxudək* «toyuq kimi», *ayak üzmək* «əlaqəni kəsmək», *ayak asmi kilmək* «təhqir etmək», *ayığığa cikilmək* «üzr istəmək», «kəməksiz qalmaq», *ayığı xəyrlilik bolsun* «axırı xeyirli qurtarsın», *əgır ayak bolmaq* «hamilə olmaq». Qeyd edək ki, *ağır ayaq* «hamilə» mənasında Azərbaycan dilində də işlənir.

kulak (uyğur) «insanın eşitmə orqanı, radio üçün istifadə olunan qulaqcıq, bəzi qabların tutacağı, qulpu, musiqi aləti üçün istifadə edilən aşıq, ling» (maşınlarda): *u sözümqə kulak kakmidi* «o mənim sözümə əhəmiyyət vermədi, qulaq asmadı»; *xoşallığıdın unın ağzi kuluğığa yətti* «onun sevindiyindən ağzi qulağına çatdı». Uyğur dilində bu sözle bağlı aşağıdakı ifadələr var: *kulak salmastin* «diqqətsiz», *kulak salmaq* «dinləmək», *kulak asmaq* «qulaq asmaq», *kulakma tutmaq* «unutmamaq».

tiş (özbək) «insan və heyvanların ağız hissəsində yerləşən orqan, diş, maşınlarda, musiqi alətlərində müəyyən bir hissə»: *tiş kablaqıç* «diş pastası», *arra tişlari* «mişarın dişləri», özbək dilində *tiş/diş* sözü ilə əlaqədar bəzi ifadələr işlənir: *tiş tirnoğı bilan qarşı turmok* «bütün gücü ilə müqavimət göstərmək», *tişini tişqa kuymok* «dözmək», *bunqa tişi utmaydı* «bu, onluq deyil», *birovqa qarşı kayramok* «kiməsə qarşı çıxmaq».

tirnok (özbək) «dırnaq, heyvanlarda olan caynaq, bəzi heyvanların pəncə hissəsi»: *tirnok olmok* «dırnaq tutmaq», *burqutning tirnoğı* «qartalın caynağı»; *Ot tirnoğıqa tekkan taş əngökday uşalıb ketdi*. «Atın pəncəsi altında qalan daşlar qoz kimi parçalandı», özbək dilində bu sözle bağlı belə ifadələr var: *tirnok kurmok* «uşağı olmaq», *tirnoğı usmaydı* «o heç vaxt varlanmayacaq», *tirnokka zor bulmok* «uşağı olmadığına görə əzab çəkmək»,

küz (özbək) «görmə orqanı, göz, baxış, görmə xüsusiyyəti, deşik, dəlik, bir şeyin özəyi, hissəsi, mənbəyi»; *uning ikki kuzi ociz* «onun iki gözü də kordur», *menin күз oldim koraydi* «mənim gözlərim kor oldu», *küz xiraliqi* «görmə zəifliyi», *bulokning күзи* «bulağın mənbəyi», *iqnaning күзи* «iynənin deşiyi».

Müasir özbək dilində **küz**(göz) sözü ilə bağlı çoxlu ifadələr, məsəllər, frazeologizmlər mövcuddur: *küzini yök kil* «nə işə gizlətmək», *küz-kulok bilyib turmok* «nəzarət etmək, ətrafa diqqət etmək», *ayaqan күзqa çöp tuşar* «qorxan gözə çöp düşər», *küzda tutmok* «nəzərdən keçirmək», *küzdan keçirmok* «nəzar salmaq, baxmaq», *küz tutmok* «gözləmək», *küz kismok* «göz qırpmak, yandırır-söndürmək», *küzqa issik kurinmok* «tanımaq», *küzqa karab işkilmok* «ehtiyatlı olmaq», *küzi eridi* «dünyaya uşaq gətirdi, doğdu», *küzqa çun solmok* «ziyan vurmaq», *küzqa əkin* «cazibədar», *küz tikmok* «ümidlə baxmaq», *küzim kiymaydı* «çox heyiflər olsun», *küzdan nari - künqildan nari* «gözdən uzaq, könüldən ayrı», *küz tanış* «uzaq qohum», *küz oçib kurqan ər* «birinci ər», *küz oçib yumqunça* «bir anda», *küzni күр, kulokni kar kilab* «heç kəsə qulaq asmayaraq».

buyin (özbək) - «boyun, başla bədən birləşdiyi hissə, musiqi termini kimi qrif, hər hansı bir əşyanın boğaz hissəsi, texniki termin kimi boğaz»: *uzun buyin odam* «uzun boyunlu adam», *buyinini uzmaq* «boynunu üzmək, başını bədənindən ayırmaq», *şışaning buyini* «putulkanın boğazı». Özbək dilində **buyin**(boyun) ismi ilə bağlı aşağıdakı ifadələr işlənir: *buyinini solmok* «təbə olmaq», *buyniqa kul taşlamok* «kiminsə boynunu qucaqlamaq», *aybini buyniqa olmok* «günahını etiraf etmək», *buyinqa olmok* «hər hansı bir vəzifəni öz üzərinə götürmək»,

buyin tovlamok «imtina etmək».

çiş (uyğur) «diş, hər hansı bir alətin uc hissəsi»: *çiş paturmak* «kimisə yaralamaq», *çişim ötməydü* «bu mənim dişlərimə uyğun deyil».

kulok (özbək) - «əşitmə orqanı olan qulaq, müxtəlif aparatlarda istifadə edilən qulaqcıq, zəng (musiqi termini kimi), dəstək, əl tutulan yer, yarpaq, su kanalının hər hansı bir ayrılan qolu, atıcı silahın çaxmağı, çarxın qolu» - *kuloği oğuş* «zəif eşidən», *kulok pardasi* «qulaq pərdəsi», *kozon kuloği* «qazanın tutacağı»; Bu sözlə bağlı müxtəlif ifadələr, söz birləşmələri, frazeologizmlər özbək ədəbi dilində işlənir: *uzun kulok xabarlar* «söz-söhbətlər, şaiyələr», *kulok bermok* «qulaq asmaq, nəyəyə diqqət etmək», *kuloğini burab kuymok* «ciddi xəbərdarlıq etmək, təzyiq etmək (kiməsə)», *kulok solmok* «dinləmək», *kuloğini bitirmok* «kimisə bezdirmək», *kuloğınca olmok* «qulaq asmaq», *kulok kokmok* «diqqət göstərmək», *küz-kulok bulib turmok* «ətraflı nəzər salmaq, kiminsə qayğısına qalmaq», *kuloğığa qap kirmaydıqan bola* «söz eşitməyən uşaq», *oğzi kuloğığa etmok* «çox sevinmək».

til (uyğur) - «dil, ünsiyyət vasitəsi olan dil, saatın əqrəbi»: Həmin sözlə əlaqədar uyğur dilində aşağıdakı birləşmələr mövcuddur: *til almak* «əşitmək», *til biriktürüş* «danışmaq», *tilikni tiy* «dilini saxla», *tildin kalmak* «danışığını itirmək», *tilğa almak* «yada salmaq, xatırlatmaq», *tili sikmak* «danışmaq», *öz tilindən körmək* «özünü danlamaq».

örək (özbək) - «ürək, qəlb, ruh, mərkəz, vacib yer, nöqtə, cəsarət (məcazi), mədə, yaxın, doğma»: *örək kasallığı* «ürək xəstəliyi»; *örəqi yuk* «qorxmaq», *örəqi darə* «mərhəmətli», *örəqi tor* «səbirsiz», *kara örək* «qəddar», *örəkni bosib olmok* «özünü

ələ almaq», *örəkke kil siğmaydıqan kunlar buldi* «ələ günlər vardı ki, heç kəsə mərhəmət qalmamışdı», *örək betlamaydı* «cəsarəti çatmadı», *uni kərişqa öraqim yök* «mən onu görmək istəmirəm», *örəqim qumurib ketaətir* «mən özümü pis hiss edirəm», *unqa öraqim ariydi* «ona yazığım gəldi».

bağır (özbək) - «qaraciyər, ciyər, döş, döş qəfəsi, ürək (məcazi), qucaq, sinə (məcazi), dağın ətəyi»: *bağrini erqa berib etmok* «sinəsini yerə tərəf əyib yatmaq», *sinqlin qiz bağrında buladi* «sizin bacınız mənim qucağında olacaq», *tabiat bağrıda* «təbiətin qoynunda», *tağ bağrıda* «dağ ətəyində», *tepalikning en bağrıda* «təpənin ətəyində»; *boğrini kon kilmok* «özündən çıxartmaq, əsəbləşdirmək», *bağri toş odam* «rəhmsiz adam», *bağriqa olmok* «qucağına almaq, qucaqlamaq, sinəsinə sıxmaq».

Həmin söz uyğur dilində *beğir* şəklində işlənir. Xatırladaq ki, *bağır* sözü müasir Azərbaycan dilində «qaraciyər, ürək, sinə, qucaq» mənalarında işlənir. Dilimizdə *bağır* ismi ilə əlaqədar müxtəlif ifadələr, frazeologizmlər var: *bağrı çatlamaq*, *bağrı daşa dönmək*, *bağrı qan olmaq*, *bağrı yarılmaq*, *bağrını dəlmək*, *bağrına basmaq*, *bağrına daş basmaq*. Ehtimal etmək olar ki, *bağırmaq* sözü həmin *bağır* sözündən yaranmışdır.

dil (özbək) «ürək, qəlb, insanın mənəvi aləmi, mənəviyyat, ruh» (məcazi): *dilini vayron kilmok* «ürəyinə dəymək, qəlbinə toxunmaq», *dilini oğritmok* «incitmək, mənəvi zərbə vurmaq», *dildan çıkarmok* «unutmaq, yaddan çıxarmaq», *dili gəş bulmok* «narahat olmaq, həyəcan keçirmək».

Karluq qrupu türk dillərində işlənən və bədən üzvlərinin adını dildirən isimlərin müxtəlif fellərlə əlaqəyə girməsi nəticəsində bir çox frazeoloji birləşmələr, ifadələr yaranmışdır: *boşini biriktirmok* (özbək) «birləşmək», *boşini silamok* (özbək) «kimə-

sə kömək etmək», boş *kışmök* (özbək) «iştirak etmək», *boşdan keçirmök* (özbək) «sınaqdan keçirmək», *birovning narsasiqa kış olaytirmök* (özbək) «başqasının işinə qarışmaq», *kış salmök* (özbək) «diqqət etmək, ətrafa baxmaq», *canini kışziqa kışratmök* (özbək) «möhkəm qorxmaq», *burnidan çıkarmök* (özbək) «təəssüratı yoxa çıxarmaq», *joni bığziqa kelmök* (özbək) «canı boğazına yığılmaq», *eğiz açmaq* (uyğur) «danışmaq», *ağziğa karaymaq* (uyğur) «təbə olmaq», *ağzi kuluğına yətmək* (uyğur) «çox şad olmaq», *eğiz almak* (uyğur) «açılmaq», *til almak* (uyğur) «əşitmək», *tildin kalmak* (uyğur) «danışığını itirmək».

Qeyd edək ki, bu sözlərlə bağlı əksər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif frazeoloji vahidlər mövcuddur: *əl çəkmək*, *ələ baxmaq*, *əl vurmaq*, *ələ almaq*, *əli gətirmək*, *əl tutmaq*, *əl vermək*, *ələ vermək*, *əl açmaq*, *əl götürmək*, *əl çalmaq*, *əl atmaq*, *başına dönmək*, *baş götürüb getmək*, *başı çıxmaq*, *başı batmaq*, *baş qoymaq*, *baş vurmaq*, *başə düşmək*, *baş açmaq*, *başına buraxmaq*, *baş çəkmək*, *başə vurmaq*, *göz dəymək*, *göz açmaq*, *gözdən pərdə asmaq*, *gözü götürməmək*, *göz vurmaq*, *göz çıxarmaq*, *gözə gəlmək*, *göz oynatmaq*, *göz qoymaq*, *dil açmaq*, *dilə gəlmək*, *dilə düşmək*, *dil-boğaza qoymamaq*, *dil tökmək*, *boynuna götürmək*, *boyun əymək*, *ayaq götürmək*, *ayaq basmaq*, *ayaq açmaq*, *burun sallamaq*, *dişinə vurmaq*, *qulaq asmaq*, *üz vurmaq*, *üzə vurmaq*, *qulaq vermək*, *ağına su alıb oturmaq*, *qol çəkmək*, *qol qoymaq*, *qol götürüb oynamaq*, *əl-qol açmaq*, *boğaz çəkmək*, *qol açmaq*, *qol-boyun olmaq*, *üz-göz olmaq*, *üzə durmaq*, *ayaq döymək*, *ayaq götürmək*, *baş qaldırmaq*, *baş tutmaq*.

Məkan bildirən isimlər: *ona* (salar) - «yuva, xırda deşik», *amax* (salar) - «ərazi, ərazi vahidi, tayfa, bölgə, insan toplusu», *cöy* (özbək) - «yer, vəzifə yeri, yatacaq yeri, ailə», *car* (özbək) -

«yarğan, sıldırım qayaları olan sahil, uçurum», *etak* (özbək) - «dağın yamac hissəsi, qıraq, kənar, paltarın ətəyi»,

jurt (uyğur) - «ölkə, vətən, bina, yaşayış yeri, tikili, ev»: *jurt mütiyərləri* «ölkənin hörmətli adamları», *yat yurt* «yad vətən», *mədəniyyət jurti* «mədəniyyət evi», *cəbhə* (uyğur) - «fasad, görünüş, mövqe, cəbhə, döyüş bölgəsi»; *ikki cəbxidə çelişir* «iki cəbhədə mübarizə», *çət* (uyğur) - «tərəf, cəhət, səmt, ətraf, qıraq, yad»: *bir çəttə* «bir tərəfdə», *çətkə kakmak* «kənar etmək», *çət yurt* «yad ölkə»

çeqira (uyğur) - «diyar, sərhəd, hədd-hüdud»: *çeqira saklaş ətridi* «sərhəd dəstəsi», *kön* (özbək) «mədən, qazma, yataq, baza, mənbə»: *oltin konlari* «qızıl yataqları», *kıyy* (özbək) «yol, küçə, vəziyyət, məqsəd»: *Xer düşman bılmasın kıyyida mendek xor-zor* (Furkat)¹ «Heç düşmənimə də mənim kimi alçalmaq qismət olmasın».

maydon (özbək) - «evin qarşısındakı əkin sahəsi, meydan, hər hansı idman sarayı, cəbhə, döyüş sahəsi, əkin yeri»: *maşq maydoni* «təlim meydanı», *siəsiy kuraş maydoni* «siyasi mübarizə yeri».

ışik (uyğur) - «qapı, astana, həyat, çıxış yeri»; *arka işik* «arxa qapı», *ışik tüvi* «astana», *ışik aldi* «qapının arxa tərəfi», *mən işiqindin öttüm* «mən düz evinin qarşısından keçdim», *ışikkə çıkmak* «həyatə düşmək».

əl (uyğur) - «ölkə, yurd, kənd, əhali, xalq», **manzil** (özbək) - «gömrük yeri, keçid, dayanacaq, mehmanxana, məskunlaşma yeri», **bağ** (uyğur) - «bağ, park, bulvar», **bosuşa** (uyğur) - «astana, qapı arxası, yaxın yer, məkan».

Qohumluq bildirən isimlər: Otuza yaxın qohumluq bildi-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 228

rən söz əksər türk dillərində işlənir¹. Bu sözlər türk xalqlarının həyat tərzini ilə bağlı yaranmış ən qədim sözlərdir. Həmin sözlər qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır.

Qohumluq terminlərinin tarixi-semantik inkişafı daha çox konkret mənadan geniş mənaya doğru istiqamətlənmişdir.² Karluq qrupu türk dillərində də belə sözlərin əksəriyyəti çoxmənalılıq qazanmışdır: **dada**(uyğur) - «ata, baba», **oğa**(özbək) - «böyük qardaş», «böyüklərə müraciət forması»: **oğamiz uluğ rus xalki** «bizim böyük qardaşımız böyük rus xalqıdır», **ata**(özbək) - «ata, baba, dayı» (nəzakət əlaməti olaraq böyüklərə müraciət forması kimi), **ər**(özbək) - «qadının həyat yoldaşı, kişi, igid», **agi**(salar) - «bacı, qız», **cengo**(salar) - «gəlin, böyük qardaşın arvadı», **xaya**(salar) - «nənə, yaşlı qadın», **oğul**(salar) - «oğul, cavan adam», **icu**(salar) - «qadının əri, sahibkar (məcazi)», **aka**(özbək) - «böyük qardaş, dayı», **paya**(salar) - «bacanaq, dost», **en**(salar) - «qohum, tayfa, ailə», **pava**(salar) - «baba, əmi, atanın böyük qardaşı», **gufu**(salar) - «kürekən, ər»; **bobo**(özbək) - «baba, əcdad, qocalıq», **bavi**(özbək) «nənə, ana, hörmət əlaməti kimi qadınlara müraciət forması», **aga**(uyğur) - «böyük qardaş, dayı», **kuəv**(özbək) - «kürekən, bəy, evlənən oğlan», **oila**(özbək) - «ailə, bioloji termin kimi ailə, arvad», **aça**(uyğur) - «böyük bacı, xala, ana, yaşlı qadınlara müraciət forması», **kardoş**(özbək) - «qardaş, dost, qohum».

Məişətlə bağlı anlayışlar bildiren isimlər: **kosa**(özbək) - «kasa, qab, göz yuvası, bəzi musiqi alətlərində rezonator, ye-

¹ Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. М., 1960, стр. 2-3.

² Мəhərrəmov B. Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik differensiallaşması. B., 2000, s.39. Nam. diss.

miş və ya qarpızın kəsilmiş hissəsi, çarxın yuvası»: **kovuni kosa kilib siymok** «yemişi üç hissəyə bölmək», **kıylak**(özbək) - «köynək, paltar, qadın paltarı, kəfən», **aş**(uyğur) - «yemək, qida, plov», **toy**(uyğur) - «toy, evlənmək mərasimi, bayram, qonaqlıq», **ton**(uyğur) - «paltar, xələt, libas», **oş**(özbək) - «plov, isti şorba, yemək», **saroy**(özbək) - «saray, qala, həyat, anbar», **tuz**(uyğur) - «duz, hörmət».

Yaş-cins bildirən isimlər: **kişi**(uyğur) - «insan, şəxs, yad, yad adam, əhsən, ürək, qəlb»(məcazi): **xotun kişi** «qadın», **ər kişi** «kişi»; **kişi**(özbək) - «insan, şəxs, kişi, yad kişi»; **yaxşi kişi jzi biladi** «yaxşı adam özü bilər necə hərəkət etsin», **ayrim kişilar** «ayrı-ayrı şəxslər», **kişidan koçmok** «yad adamdan gizlənmək»; **xotun**(uyğur) - «qadın, arvad, kişinin həyat yoldaşı»: **xotun almak** «evlənmək», **u xotunini koyuvatti** «o, arvadıyla boşandı», **kari**(özbək) - «qoca qadın, yaşlı, yaşlı adam»: **kari kişi** «qoca adam», **kiz**(özbək) - «qız(oğlanın əksi), cavan qadına müraciət forması, qız övladı»: **kiz cuvanlar** «cavan qızlar», **kizi borning nozi bor** «heç kəs qızını hər yoldan ötmə verməz».

Bitki adı bildirən isimlər: Türk dillərinin spesifik fitonimləri(bitki adları) var ki, onların da fərqli leksik-semantik xüsusiyyətləri mövcuddur. Karluq qrupu türk dillərində bəzi fitonimlər çoxmənalılıq qazanmışdır: **qul**(özbək) - «çiçək, qızıl-gül, çiçək xəstəliyi, ən yaxşı hissə, naxış»(məcazi): **olma quli** «alma çiçəyi», **qul bosmok** «naxış vurmaq», **camiatning quli** «cəmiyyətin ən yaxşı hissəsi», **badaninqa qul toşdi** «onun bədənini çiçək xəstəliyinə tutuldu», **əğoc**(özbək) - «ağac, meşə, tir, şalban»: **əğoc skladi** «meşə anbarı», **potincom**(özbək) - «badımcan, pomidor, tomat», **sabza**(özbək) - «göyert, təzə ot,

yaşıl rəng, kışmış növü, yeniyetmələrdə təzə çıxmış bığ və ya saqqal», **çəçək**(uyğur) - «çiçək, gül, çiçək xəstəliyi», emiş (özbək) «meyvə, məhsul, yemək, qida».

Heyvan adı bildirən isimlər: **çarva**(uyğur) - «mal, mal-qara, təsərrüfat»(məcazi); **xər kim öz çarvisi bilan** «hər kəs öz təsərrüfatı ilə məşğuldur», **conivar**(özbək) - «heyvan, canlı orqanizm, varlıq»(məcazi), **it**(özbək) - «it, yaramaz, axmaq»(adam), **möl**(özbək) - «qaramal, əmlak»(məcazi), **mal**, **məhsul**, **arşlan**(özbək) - «şir, iri, nəhəng»(məcazi), **bıta**(özbək) - «dəvə balası, körpə»(məcazi), **uşaq**(məcazi).

Karluq qrupu türk dillərində işlənən isimlərdə çoxmənalılıq prosesinin müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə tədqiqi göstərir ki, həmin dillərdə ən çox çoxmənalılıq qazanan məhz bədən üzvlərinin adlarını bildirən ümumi isimlərdir. Müxtəlif mənə köçürülmələri nəticəsində onlarda polisemiya hadisəsi baş vermişdir.

İsimlərdə ilkin, əsas mənadan sonra yaranan törəmə, köçürmə, əlavə mənalar onların morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bədən üzvlərinin adını bildirən isimlərdə çoxmənalılığın yaranması əsasən bənzətmə, oxşatma ilə əlaqədardır, heyvan adı bildirən isimlərdə çoxmənalılıq metaforizmlə, əlamət və keyfiyyətin köçürülməsi ilə bağlıdır. Fikrimizi tədqiqata cəlb etdiyimiz dil faktları da sübut edir.

İsimlərin çoxmənalılığından bədii üslubda geniş istifadə olunur. Xüsusilə alleqoriyada heyvan adı bildirən isimlər rəsmi mənə daşıyır.

boy (uyğur)

boy
sahil
gövdə

kat (uyğur)

qat
mərtəbə
sıra
sahil

uruğ (özbək)

mənşə, əcdad
qohum
tayfa, qəbilə
atəş (silahdan)

ýt (özbək)

od,
ocaq
ehtiras
yanğın

tuproq (özbək)

torpaq
ərazi
toz
yer

poya (özbək)

saplaq
ayaq
pilla, dərəcə
paya, ağac

soya (özbək)

kölgə
qayğı
müdafiə
arxa, kömək

tabiat (özbək)	təbiət xarakter arzu zövq
qas (salar)	tərəf diyar qohum yaxın adam
tomir (özbək)	damar nəbz kök qohum

FELLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Türk dillərində fellərin leksik-semantik inkişafı həmişə sürətli olub. Xüsusilə türk dillərində fellərin valentlik xüsusiyyəti (yəni müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənmə) onlarda polisemiyanın yaranma və inkişafına təkan vermişdir. Müxtəlif kök fellərin karluq qrupu türk dillərində fərqli sayda semantik variantları mövcuddur. Məsələn, **çux-** felinin salar dilində 8, **çüş-** felinin uyğur dilində 15, **bul-** felinin özbək dilində 13 məna variantı var. Ümumiyyətlə, fellər çoxmənalılığa ən çox meyilli nitq hissəsidir.

Əsas məna:	Törəmə mənalara:
tap- (uyğur)	«tapmaq» «qazanmaq, dünyaya gətirmək, əldə etmək»

çux- (salar)	«çuxmaq»	«getmək, tərk etmək, böyütmək, qalxmaq, əmələ gəlmək»
in- (salar)	«enmək»	«yaranmaq, yola düşmək»
kak- (uyğur)	«vurmaq»	«qapını döymək, silkələmək, əl eləmək, işarə etmək»
kýç- (özbək)	«köçmək»	«yerləşmək, dəyişmək, ayrılmaq»
ýt- (özbək)	«ötmək»	«aşmaq, keçmək, vaxtı keçmək, qabaqlamaq, dözmək»
kýş- (özbək)	«qoşmaq»	«birləşmək, əlavə etmək, buraxmaq»
buşal- (özbək)	«boşalma»	«köçürülmək, azad olmaq, ayrılmaq»
buğ- (özbək)	«boğmaq»	«məhkəmə bağlamaq, «əsəbləşdirmək, suyun qabağını tutmaq»
talaş- (özbək)	«dalaşmaq»	«mübahisə etmək, hücum etmək, dışləmək»
tin - (özbək)	«durmaq»	«kəsilmək, iştirak etmək, sakitləşmək»
yət - (uyğur)	«çatmaq»	«kifayət etmək, təqib etmək, gəlmək, əldə etmək»

yəş- (uyğur)	«açmaq»	«çıxartmaq, soyunmaq, həll etmək»
çik- (uyğur)	«düzəltmək sazlamaq»	«boşanmaq, birlikdə çıxıb getmək, yoluna qoymaq»
çək- (uyğur)	«vurmaq»	«doğramaq, əzab çəkmək, peyvənd etmək»
çaç- (uyğur)	«tökmək»	«genişlənmək, yatmaq, səpmək»

Hərəkət fəlləri: *surmok* (özbək) - «hərəkət etmək, itələmək, çəkmək, həyat yaşamaq, idarə etmək»: *stolni devor tomonqa surmok* «stolu divara tərəf çəkmək», *umr surmok* «həyat yaşamaq», *duşmanni surib bormok* «düşməni sıxışdırmaq»; *aparmak* (uyğur) - «aparmaq, köçürmək, ötürmək, müşayiət etmək», *ininni bakka apirin kəl* «balaca qardaşını bağçaya apar», *bu yol şaxərqə apiridu* «bu yol şəhərə gedib çıxır», *oyin-qa apirin koyaymu* «səni evədək ötürümmü?»; *atmak* (uyğur) - «atmaq, atəş açmaq, güllələmək, nəyisə tullamağa məcbur etmək, tullamaq»: *u miltik atturup məşk kildurdi* «o, biza güllə atmağı öyrətdi»; *acralmak* (uyğur) - «ayrılmaq, bölünmək, boşanmaq, fərqlənmək»; *ağmak* (uyğur) - «çevrilmək, əymək, rədd etmək» (məcazi), *akmak* (uyğur) - «axmaq (fel), hərəkət etmək, insan axınının hərəkəti»; *ayrilmak* (uyğur) - «ayrılmaq, xüsusiləşmək, boşanmaq, dağılmaq»; *ötküzmək* (uyğur) - «keçirmək, çəkmək, icazə vermək, buraxmaq, düzəltmək»: *tömür yol ötküzmək* «dəmir yolun ayrılması», *ömür ötküzmək* «həyat

keçirmək», *məclis ötküzmək* «məclis düzəltmək, qurmaq»; *öt-mək* (uyğur) - «keçmək, axmaq, başlamaq, ölmək, iti uclu olmaq»; *vaxt ötüp ketip berivatidu* «vaxt keçir», *müdditi öttü* «vaxtı qurtardı», *piçak ötməydi* «bıçaq kəsmədi», *dunyadin otmək* «vəfat etmək»; *orlimək* (uyğur) - «qalxmaq, yuxarı çıxmaq, vəzifəsi yüksəlmək, qiymət qalxmağı, bahalaşmaq»; *ös-türmək* (uyğur) - «buraxmaq, tərbiyə etmək, böyütmək, qaldırmaq»; *urmok* (özbək) «toxunmaq, vurmaq, zərbə vurmaq, döymək, oğurlamaq»: *boşimni eşikka urib oldim* «başımı qa-pıya vurdum», *omqa kamçı urmok* «atı qamçılamaq», *öraqim qup-qup uraëtir* «ürəyim dup-dup döyünür», *u kitobimni urib ketibdi* «o, kitabımı oğurlayıb»; *kelişmək* (özbək) - «gəlmək, yaranmaq, uyğun gəlmək», *aylanmək* (özbək) - «fırlanmaq, dönmək, dolanmaq, hərhlənmək, çönmək»; *çix-(salar)* - «çıxmaq, getmək, yuxarı qalxmaq, yaranmaq, böyümək»; *sürmək* (uyğur) - «hərəkət etdirmək, qovmaq, idarə etmək, itələmək»; *kirmək* (uyğur) - «daxil olmaq, çıxıb getmək, tərək etmək»; *çat-mak* (uyğur) - «çatmaq, gəlib çıxmaq, bağlanmaq, əldə etmək»; *pirildatmak* (uyğur) - «cəld hərəkətə gətirmək, məcbur etmək»; *toşmək* (uyğur) - «axmaq, almaq, əldə etmək»; *cürqüzmək* (uyğur) - «hərəkətə gətirmək, həyata keçirmək, aparmaq»; *kezmok* (özbək) - «gəzmək, keçmək, müxtəlif yerlərdə olmaq, səyahət etmək»: *çyllarda kezmok* «çöllərdə gəzmək», *şaxarni kezib çikmok* «şəhəri tam gəzib dolanmaq»; *kelmok* (özbək) - «gəzişmək, gəlmək, uyğun gəlmək, aparmaq, itələmək, meydana çıxmaq»: *yz vaktida kelmok* «öz vaxtında gəlmək», *u biz-nikqiqa keldi* «o biza gəldi», *mana baxor xam keldi* «budur, yaz fəslə gəldi», *kenq kelmok* «iri ölçüdə olmaq», *kyyllak senqa kenq keldi* «köynək sənə böyük oldu», *kovun olti kiloqram keldi*

«yemişin çəkisi altı kiloqram oldu»; **kelmok** feli ilə bağlı müasir özbək ədəbi dilində aşağıdakı ifadələr işlənir: *ēza kelmok* «yazmaq», *kira kelmok* «yola düşmək», *kaytib kelmok* «geri qayıtmaq», *dui kelmok* «qarşılaşmaq», *xuş kelmok* «xoşuna gəlmək, ürəyincə olmaq»; **ketmok** (özbək) - «getmək, tərk etmək, çıxıb getmək, baş vermək, izləmək, sərf etmək, silinmək, təmizlənmək, yerləşmək, tutmaq»: *qap xuddi şu tığrida kemar edi* «səhbət bu istiqamətdə getdi», *bunqa kyp pul ketdi* «bu işə çoxlu pul sərf olundu», *Abdişukur bu yuldan ketmadi* (Oyvak «Kutluğ kon»)¹ «Abdişükür bu yolla getmədi», *bu samovarqa beş litr suv ketadi* «bu samovar beş litr su tutur», *kiyimning doğu ketmadi* «paltardan ləkə getmədi».

Təfəkkür felləri: səzmək (uyğur) - «hiss etmək, duymaq, qeyd etmək»; **oylimak** (uyğur) - «fikirləşmək, ehtimal etmək», «düşünmək, əlaqələndirmək»; **bilmok** (özbək) - «bilmək, hiss etmək, ehtimal etmək; *yzinq bilasan* «özün bilərsən», *u paxmaçilikdan nimani biladi?* «o, pambıqçılıq haqqında nə bilir?», *oyogim ogriətanini endi bilaəpman* «mən indi hiss edirəm ki, ayaqlarım ağrıyır», *uning kim ekanlığını endi bildim* «onun kim olduğunu indi dərk etdim», *men bu işni Karimdan deb bilaman* «Mən ehtimal edirəm ki, bu Kərimin işidir»; **tonumak** (uyğur) - «tanımaq, boynuna almaq, etiraf etmək, başa düşmək, öyrənmək, araşdırmaq»: *uni tonup bolmaydu* «onu tanımaq olmurdu», *akkarini tonuğan* «hər şeyi başa düşən»; **tuymak** (uyğur) - «hiss etmək, duymaq, tanımaq, fikir vermək, nəzərə almaq, başa düşmək»: *aldin tuymak* «əvvəlcədən hiss etmək, tanımaq», *tuymay kaldim* «mən fikir vermədim»; **sanimak** (uyğur) - «hesab etmək, fikirləşmək, ehtimal etmək»; **saymak** (uyğur) - «saymaq, hesab etmək, ehtimal etmək»; **sezilmək** (uyğur) - «hiss olunmaq, tanınmaq, bilinmək»; **kırmok** (özbək) - «görmək, baxmaq, izləmək, baş çəkmək, hesab etmək, ehtimal etmək, qəbul etmək»; *men uni xozirqina kırdim* «mən onu indicə gördüm», *bu masalani biz maclisda kıramiz* «bu məsələyə iclasda baxacağıq», *biz yanqi spektaklni kırdik* «biz yeni tamaşaya baxdıq», *kasal kırmok* «xəstəyə baş çəkmək», *men seni yz yğlimdek kıraman* «mən səni doğma oğlum hesab edirəm»; **kırmok** feli ilə bağlı özbək dilində bir çox ifadələr işlənir:

xuş kırmok «sevmək, hörmət etmək»
kun kırmok «yaşamaq»
zarar kırmok «ziyana düşmək»
çora kırmok «ölçü götürmək»
yomon kırmok «sevməmək, görmək istəməmək»

Nitq felləri: Nitq felləri hər bir dildə aktivliyi ilə seçilir. Karluq qrupu türk dillərində nitq fellərinin əksəriyyəti müxtəlif mənə variantlarına malikdir: **demok** (özbək) - «danışmaq, söyləmək, hesab etmək, seçmək, adlandırmaq, ehtimal etmək, fikirləşmək»: *Samarkandqa boray deyman*¹ «Mən hesab edirəm ki, Səmərqəndə getməliyəm», *yo meni de, yo uni de* «ya mənə seç, ya da onu», *yozni yoz demay, kişni kiş demay* «yaya yay, qışa da qış deyərlər», *uni Axmad deydir* «onu Əhməd adlandırırlar»; **sıramok** (özbək) - «soruşmaq, xahiş etmək, idarə etmək»: *ört sıramok* «ölkəni idarə etmək», *pul sıramok* «pul istəmək», *u mendan sıramadi* «o məndən soruşmadı»; **sorumak** (uyğur) - «soruşmaq, maraqlanmaq, idarə etmək»; **çıxar** (salar) - «çağır

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 211

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 125

maq, adlandırmaq, dəvət etmək»; **ejša**-(salar) - «danışmaq, cavab vermək»; **býba**-(salar) - «çağırmaq, dəvət etmək»; **qe**-(salar) - «demək, söyləmək, vermək»; **tovlımak**(uyğur) - «qışırmaq, dolaşmaq»; **janša**-(salar) - «danışmaq, demək, dua etmək»; **kaçatass**-(salar) - «danışmaq, demək, söhbət etmək»; **demək**(uyğur) - «demək, söyləmək, fikirləşmək, ehtimal etmək», *değili bolmay* «demək olmaz», *şundak boldi dəyli* «ehtimal edək ki, bu belədir»; **sözlimək**(uyğur) - «danışmaq, nağıl etmək, çıxış etmək»: *ciginda baş dıxan çıkıp sözlidi* «iclasda baş kəndli çıxış etdi»; **eytmək**(uyğur) «danışmaq, söyləmək, dua etmək, dəvət etmək»: *u rastini eytidu* «o, həqiqəti danışdı», *sizni eytip kəldim* «gəldim, sizi dəvət etməyə»; **tilimək**(uyğur) - «xahiş etmək, dilə gəlmək, tələb etmək, arzu etmək, istəmək»; **cavap bərmək**(uyğur) - «cavab vermək, icazə vermək»; **deyişmək**(uyğur) - «öz aralarında söhbət etmək, mübahisə etmək, dalaşmaq».

Hal-vəziyyət fəlləri: **aynimək**(özbək) «rəngini dəyişmək, heyrətə gətirmək, salmaq, qabığını dəyişmək»; **kýkarmək**(uyğur) - «göyərmək, böyümək, dağılmağa başlamaq»; **botmək**(özbək) - «batmaq, yüklənmək, oturmaq»; **cizillamək**(özbək) - «yanmaq, adlanmaq, fısıldamaq, köpüklənmək»; **ayrılmək**(özbək) - «parçalanmaq, çatılmaq, qırılmaq, yarılmmaq», **xyfla**-(salar) - «əziyyət vermək, xarab etmək, korlamaq, incitmək»; **çidimək**(uyğur) - «dözmək, səbirli olmaq, aparmaq»; **götür**-(salar) - «korlamaq, məhv etmək, pozmaq», **oynimək**(uyğur) - «şənlənmək, oynamaq, qalib gəlmək»; **çilimək**(uyğur) - «şən olmaq, parlamaq, açılmaq»; **çinimək**(uyğur) - «xarab etmək, lənətləmək, möhkəmləndirmək»; **küydürmək**(uyğur) - «əsəbləşdirmək, kədərləndirmək, yandırmaq, məcbur etmək»; **kəmar-**

mak(uyğur) - «ayırmaq, qayıtmaq»; **acralmək**(uyğur) - «başlanmaq, ayrılmaq, fərqlənmək»; **tutulmaq**(uyğur) - «həbs olunmaq, dumanlı olmaq»; **sarğaymaq**(uyğur) - «saralmaq, qüссə-lənmək, darıxmaq»; **kəmilimək**(uyğur) - «həbs etmək, mühasirəyə almaq»; **çoklimək**(uyğur) - «ölçünü kiçiltmək, azaltmaq, böyümək, iri olmaq»; **tutaşmaq**(uyğur) - «qaralmaq, toqquşmaq, bağlamaq»; **çekilmək**(uyğur) - «parıldamaq, ışıldamaq, toxunmaq, sınmaq», *kara çekildi* «kasa sındı», *çakmak çekildi* «şimşək çaxdı»; **býğışmək**(özbək) - «boğmaq, nəfəsini kəsmək, dolaşmaq», **aytışmək**(özbək) - «mübahisə etmək, çəkişmək, yarışmaq», **čix**-(salar) - «sürümək, oğurlamaq, xilas etmək», **adaşmək**(özbək) - «itirmək, azmaq, səhv etmək»; **çuqalturmak**(uyğur) - «qarışıq salmaq, səhv etmək, asmaq»; **sirilmək**(uyğur) - «sürüşmək, xəstələnmək»; **ukmak**(uyğur) - «zərbəyə tuş gəlmək, çaxmaq, dəmir döymək, taxıl döymək»; **saklimək**(uyğur) - «qorumaq, saxlamaq, mühafizə etmək, gözləmək»; **çüşmək**(uyğur) - «tökülmək, qarşılaşmaq, yüklənmək, hasarla-maq, yıxılmaq, rast gəlmək, aşağı düşmək»; **joqqan**-(salar) - «itmək, yoxa çıxmaq, kəsilmək»; **jete**-(salar) - «itləmək, çək-mək»; **cutmək**(uyğur) - «udmaq, tutmaq, zəbt etmək»; **cüklən-mək**(uyğur) - «yüklənmək, üzərinə qoymaq, tapşırmaq»; **cikil-mək**(uyğur) - «yıxılmaq, məğlubiyyətə dözmək, tökülmək»; **okarmək**(özbək) - «ağarmaq, ağ rəngə boyanmaq, rəngi solmaq, zəifləmək»; *devor yaxşı okardi* «divar yaxşı ağardı», *uning ranqi okarib ketdi* «onun rəngi soldu»; **oğırlaşmək**(özbək) - «vəziyyəti ağırlaşmaq, çətinliyə düşmək, maddi durumu pisləş-mək, xəstəliyi güclənmək»; **parçalanmək**(özbək) - «hissələrə bölünmək, tərkib hissələrinə ayrılmaq, bölünmək, fərqlənmək, ayrılmaq»; **bulğamək**(özbək) - «mane olmaq, ara qarışdırmaq»;

pismok(özbək) - «pusmaq, gizlətmək, gizlənmək, öyilmək»: *Ravşan-bek astaqına pisib borib, qulninq içiqə yaşirindi* («Ravşan»)¹ «Rövşən bəy astaca öylərək güllərin içərisində gizləndi»; **toxtatmak**(uyğur) - «saxlamaq, dayandırmaq, kəsmək, sakitləşdirmək, ara vermək»: *biz kannik ekişini toxtutalmiduk* «biz qan axınının qarşısını ala bilmədik» («və ya kəsə bilmədik»), *sunı toxtatmak* «suyu kəsmək», *öz-özünü toxtutub alalmay* «özünü sakitləşdirə bilmir»; **tolmak**(uyğur) - «dolmaq, yetişmək, olmaq, tökülmək, razı qalmaq»: *almılar tolup kaldı* «almalar yetişdi», *mana on yaş oldı* «mənim on yaşım oldu», *könlüm tolmıdı* «mən razı qalmadım»²; **tutmaq**(uyğur) - «saxlamaq, tutmaq, təklif etmək, həbs etmək»; **tüqümək**(uyğur) - «qurtarmaq, axıra çatmaq, ölmək, vəfat etmək»: *iş tüqay döp kaldı* «iş axıra çatır», *xotunum tüqən kaldı* «mənim arvadım vəfat etdi».

İş felləri: **Jar**-(salar) - «kəsmək, sancmaq»; **köm**-(salar) - «qazmaq, əkmək, basdırmaq»; **ki**-(salar) - «geyinmək, taxmaq»; **qazy**-(salar) - «qazmaq, oymaq, əldə etmək»; **üzmək**(uyğur) - «kəsmək, ayırmaq, dağıtmaq, son qoymaq»; **əqmək**(uyğur) - «əymək, məhv etmək, uzaqlaşmaq»; **çinilmək**(uyğur) - «möhkəmləndirmək, xarab etmək»; **sozmək**(uyğur) - «tərpətmək, uzatmaq, itələmək»; **soymək**(uyğur) - «kəsmək, təmizləmək, təzələmək»; **ölçmək**(uyğur) - «asmaq, ölçmək, sürümək»; **ake**-(salar) - «aparmaq», **çəkmək**, **gətirmək**; **çuf**-(salar) - «tullamaq, çıxartmaq, buraxmaq»; **səs**-(salar) - «böyütmək, becərmək, yetişdirmək, qaramal bəsləmək»; **komarmək**(uyğur) - «ayırmaq, dağıtmaq»; **cuymək**(uyğur) - «yumaq, təmizləmək,

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 327

² Уйгурско-русский словарь. М., 1968, с. 323

silmək; **ciğmək**(uyğur) - «yığmaq, silmək, bir nöqtəyə cəmləşmək, toplamaq»; **eymək**(özbək) - «sərmək, döşəmək, açmaq, buraxmaq, genişləndirmək»; **soçmək**(özbək) - «səpmək, tökmək, boşaltmaq, əkmək, ələmək» - *yolkaqa kum soçmok* «yola qum səpmək»; **ağdarışmək**(özbək) - «çevirmək, bir yerə yığmaq, dəyişdirmək»; **kəsmək**(özbək) - «kəsmək, doğramaq, sünnət etmək, ara vermək»: *daraxt kəsmok* «ağac kəsmək», *bir-ovning sızini çyrt kəsmok* «kiminsə sözünü qəfildən kəsmək»; **ğış**-(salar) - «bölmək, paylamaq, vermək»; **açmaq**(uyğur) - «açmaq, tapmaq, üzə çıxarmaq», *könlü açmaq* «əylənmək», *göz açmaq* «dünyaya gəlmək», *su açmaq* «suyu buraxmaq»; **bosılmək**(özbək) - «çap etmək, basmaq, təzyiq etmək»; **sirləmək**(özbək) - «bəzəmək, rəngləmək, örtmək»; **toplmaq**(uyğur) - «qazmaq, yığmaq, qruplaşdırmaq»; **toxtatmaq**(uyğur) - «saxlamaq, kəsmək, dayandırmaq»; **kəbləmək**(özbək) - «qazmaq, belləmək, qurdalamaq, eşləmək»; **kıymək**(özbək) - «qazmağa başlamaq, basdırmaq, dəfn etmək, doldurmaq, yixmaq, uçurtmaq, əkmək»: *erqa sabzi kıymdik* «yerə kök əkdik», *eski kudukni kıymib taşladım* «köhnə bir quyunun ağzını doldurdum»; **tamğuzmaq**(uyğur) - «qazmaq, axıtmaq»; **çanimək**(uyğur) - «qazmaq, kəsmək»; **tosmaq**(uyğur) «hasar çəkmək, hasaralamaq, bağlamaq, kəsmək»: *sunı tasap koydum* «mən suyu kəsdim»; **keltirmək**(özbək) - «gətirmək, sürümək, əsaslandırmaq»: *ytin keltirmok* «odun gətirmək», *dəlil keltirmok* «dəlil gətirmək»; **kuçirmək**(özbək) - «köçürmək, keçirmək, yerləşdirmək, keçirilmək, çıxartmaq (üzünü), tərcümə etmək, çap etmək, yazmaq, yapılandırmaq, müalicə etmək»: *poezdni bış turqan yılqa kıçirmok* «qatarı boş yola keçirmək», *xarbiy kısmni boşqa şaxarqa kıçirmok* «hərbi hissəni başqa

şəhərdə yerləşdirmək», *xuccatdan nusxa kəçirmək* «sənədin üzünü çıxarmaq»; *oçmək* (özbək) - «açmaq, hərəkətə gətirmək, sirr açmaq, başlamaq, təmizləmək»: *derazalarni oçmok* «pəncərəni açmaq», *vistavkani kaçon oçmokçisiz?* «sərgini nə vaxt açacaqsınız?», *yt oçmok* «atəş açmaq»; *kəynqil oçmok* «könül açmaq, şənəlmək», *kornim oçdi* «mən acmışam», *kəzini oçmok* «gözünü açmaq»; *saklamok* (özbək) - «saxlamaq, qorumaq, müdafiə etmək, nəzarət etmək»: *yt oğirliqini saklamok* «öz çəkisini saxlamaq», *ylimdan saklab kolmok* «ölümdən xilas olmaq», *intizom saklamok* «intizam saxlamaq»; *sepmok* (özbək) - «səpmək, tökmək, yaymaq, əkmək, ələmək»; *kəçaqa suv sepmok* «küçəyə su tökmək», *kuşlarqa don sepmok* «quşlara don səpmək», *yaraqa tuz sepmok* «yaraya duz tökmək», *dardqa suv sepmok* «sakitləşdirmək».

Maraqlıdır ki, karluq qrupu türk dillərində digər türk dillərində işlənməyən bəzi arxaik fellər də geniş mənə variantlarına malikdir. Məsələn: *aytmok* (özbək) - «demək, danışmaq, nağıl etmək, dəvət etmək, çağırmaq, adlandırmaq»; *uni xalk şoiri deb aytadilar* «onu xalq şairi adlandırdılar», *uni bir neça coyqa aytib kəyışqan* «onu bir neçə yerə dəvət etdilər», *rostini ayt* «həqiqəti de», *kizim, senqa aytaman, kelinim, sen eşit* «qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit»; *bəlmok* (özbək) - «axtarmaq, yaranmaq, iştirak etmək, yerləşmək, baş vermək, mövcud olmaq, qurtarmaq, kifayət etmək»; *sizqa nima bəldi?* «sizə nə oldu?», *bu narsa sabru kanoat bilan bəyladi* «bu iş səbrlə əldə edilir», *kim bilan bəylasan?* «sən kiminləsən?»; *ulaşmak* (uyğur) - «birləşmək, əlaqələnmək, qarışmaq, cəlləmə, qaynaq etmək»; *xarva biznik məliqə ulaşkanda* «araba bizim məhəlləyə çatanda», *büqünqi künqə ulaştım* «bu günü görmək mənə qis-

mət oldu»; *ünmək* (uyğur) - «böyümək, yaşlanmaq, nəticə vermək, doğulmaq, yaranmaq»: *tavuznik urukliri ünün çıktı* «qarpızlar yetişdi», *mexnitinkdin bal ünidi* «sənin zəhmətinin nəticəsi bal oldu»; *bormok* (özbək) - «getmək, baş vurmaq, baş çəkmək, gəzmək, çatmaq, yaxınlaşmaq». Qeyd edək ki, müasir özbək dilində işlənən *bormok* feli bəzi türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən *varmaq* felinin fonetik variantıdır: *Men Moskvaya beş marta borqanman* «Mən Moskvaya beş dəfə getmişəm», *söz adabiyot ustida borayapti* «söhbət ədəbiyyatdan gedir», *yoşi ellikka bordi* «yaşı əlliyə çatdı», *ytardaqi kəylarning soni beş özqa bordi* «otarılan qoyunların sayı beş yüzə çatdı», *U erqa borqandan bormağan əxşi* «o yerə getməkdənsə, getməmək daha məsləhətdir»; *tüqmək* (uyğur) - «bağlanmaq, əlaqələnmək, sıxılmaq»: *muştini çin tüqmək* «yumruqları möhkəm sıxmaq».

SİFƏTLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Sifətlərin xeyli hissəsinin əsas nominativ mənası incə əlamət və keyfiyyət çalarlıqları ilə işlənir ki, bu da əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətinin nisbiliyi ilə əlaqədardır (26,125). Karluq qrupu türk dillərində də bu fakt özünü göstərir.

Müxtəlif sifətlərin digər sözlərlə kontaktı, işlənmə tezliyi sürətli olduğundan onlarda polisemiya hadisəsi tez yaranır. Yəni əlamət və ya keyfiyyət bildirən leksemlərin metaforik mənaları mətndə özünü büruzə verir. Sifətlər məcaziyyə meyli olduğuna görə, onların törəmə mənaları fərqli birləşmələrin tərkib hissəsi kimi işlənir.

Karluq qrupu türk dillərində işlənən sifətlərdə çoxmənalılıq prosesini sistemli şəkildə müşahidə etmək və öyrənmək üçün onları leksik-semantik qruplar formasında nəzərdən

keçirək:

Rəng bildirən sifətlər: *ak*(uyğur) - «ağ rəng, işıqlı, boz, dəqiq, təmiz, doğru, düzgün, yumurtanın ağ, gözün ağ»: *ak lay* «ağ rəngli gil», *ak aydun keçə* «ışıqlı gecə», *ak at* «boz rəngli at», *ak jürək* «təmiz qəlbi», *ak niyyət* «təmiz niyyət», *ak yol* «uğurlu yol»: Uyğur dilində *ak/lağ* sifəti ilə bağlı aşağıdakı ifadələr var: *yüzün ak bolsun* «üzün ağ olsun» (Bu ifadə əksər türk dillərində işlənir), *ak yol tilimək* «uğurlu yol arzulamaq», *közümün ak-karisi* «gözümün işığı»(məcazi mənada), *ak-karini acratmaq* «düşüncəli olmaq»; *kara*(uyğur) - «qara, tünd, hədəf, kontur, matəm(məcəzi), qara at, qara rəngli boyaq, his»: *kara köz* «qara göz», *kara kizil* «tünd qırmızı», *kazanğa yoluksan karisi yukar* «qazana toxunsan hisi tökülər», *kariğa almak* «hədəf almaq», *kara tutmaq* «matəm saxlamaq». Bu sözlə bağlı yaranmış ifadələr: *kara kilmək* «ittham etmək», *kara künlər* «kədərli günlər», *bexti kara* «bədbəxt», *kara cukturmak* «çirkləndirmək»; *kara*(salar) - «qara, tünd, qarışıq»; *ok*(özbək) - «ağ rəng, günahsız (məcazi), gözün, yumurtanın ağ, ağ hissəsi»; *kyzyl*(salar) - «qırmızı rəng, tutqun, boz», *kýk*(özbək) - «göy rəng, mavi, yaşıl, boz, səma, matəm paltar, nişan, qeyd»: *kýk býék* «göy rəngli boya», *kýk ýt* «yaşıl ot», *kýk ot* «boz at»; *uning şodliqi eru kýkka siğmaydi* «onun sevinci yerə göyə sığmadı», *kýk solmok* «nişan vurmaq, qeyd etmək», *kýk kiymok* «matəm rəngi olan paltar geymək»; *kora*(özbək) - «qara rəng, tünd, qəddar, cinayətkar(məcəzi), kölgə, hədəf, matəm, yas, bəxtsiz»: *kora býék* «qara boya», *baxtı kora* «bədbəxt», *kora niyatlər* «pis fikirlər», *kora kiymok* «yasa batmaq»; *ala*(uyğur) «boz, rəngarəng, müxtəlif rəngli», *kök*(uyğur) «göy rəng, boz, yaşıl, səma», *sarik*(özbək) «sarı rəng,

sarı-qırmızı, sarılıq xəstəliyi».

Ölənət, hal-vəziyyət bildirən sifətlər: *tutuk*(uyğur) - «dumanlı, buludlu, bulanıq, pəltək»; *roşəm*(uyğur) - «ışıqlı, aydın, dəqiq, başa düşülən»; *zaxir*(uyğur) - «zahiri, görünən, aydın, xarici, çöl», *soğuk*(uyğur) - «soyuq, rahat olmayan, rahatsız, səhlənkər»(məcazi); *takir*(uyğur) - «çılpaq, sıx, möhkəm», *katta*(uyğur) - «böyük, yaşlı, iri, həcmli», *oruk*(uyğur) - «arıq, boş, çılpaq»; *çolak*(uyğur) - «əlsiz, şikəst, axsaq», *kýr*(özbək) - «kor, gözsüz, savadsız, təhsilsiz, məcazi mənada kor, naşı»; *kýr tutqanini kýymas, kar - eşitqanini* «kor tutduğunu buraxmaz, kar da eşitdiyini», *siəsiy kýr* «siyasətdə naşı olan»; *eqri*(özbək) - «əyri, çəp(göz), pis, düzgün olmayan» *eqri, tor kýça* «ənsiz, əyri küçə», *Fazliddin tircayib, eqri-buqri tişlərinin okini kýrsatdı*(Oybəy «Kutluğ kon»)¹ «Faziləddin qıcanaraq əyri dişlərini göstərdi»; *xýl*(özbək) - «çirkli, təzə, yeni»; *uzun*(uyğur) - «uzun, uzun müddətli, çoxdan, hündür, uca»: *uzun müddətlik, uzundin beri* «çoxdan bəri»; *uşşak*(uyğur) - «kiçik, balaca, parçalanmış, xırda, xırda-xuruş, xırdalıq»: *uşşak oğrilik* «kiçik oğruluq», *uşşak pul* «xırda pul»; *koronğı*(özbək) - «tutqun, bulanıq, qorxunc, qasqabaqlı qəmli, aydın olmayan, başa düşülməyən»; *ğýr*(özbək) - «kal, yetişməmiş, rütubətli, xam, işlənməmiş, çiy»: *ğýr uzum* «kal üzüm», *ğýr asar* «xam, zəif əsər», *cudağýr ekansan - ku!* «sən təcrübəsizsənmiş ki»; *xapkat*(özbək) - «ən böyük ölçülü, iri, böyük»; *tok*(uyğur) - «tox, təmin olunmuş, varlı, qidalandırıcı, kök, yağlı»: *tok adam* «tox adam», *tok turmuş* «zəngin həyat» *tok yaşımak* «varlı yaşamaq», *tok tamak* «qidalandırıcı azuqə»; *incik*(uyğur) - «kü-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 551.

sülü, nazlı, qəməzli, küskün; yersiz irad tutan»; **kurak** (özbək) - «həcmə kiçik, balaca, yaşa görə kiçik, vəzifəyə görə kiçik».

Dad bildirən sifətlər: **şirin** (özbək) - «şirin, dadlı, nəzakətli, əla cəlbədicə, əziz», **şirin tarvuz**, «*şirin qarpız*», **şirin şyrva** «dadlı şorba», **şirin bola** «əziz övlad, uşaq»; *Bu cuda şirin iş bəylər edi* (Oybəy «Kutluğ kon») «Bu çox əla ola bilərdi»¹; **açqık** (özbək) - «acı, tırş, möhkəm (məcazi), tünd», **çürük**² (uyğur) - «şirin, xoşagələn, ürəyayatan»; **tetiksiz** (uyğur) - «dadsız, ləzzətsiz, zövqsüz, maraqsız (məcazi)»

Dad bildirən sifətlərin məna çalarlıqları, müxtəlif məna variantları dad etibarilə oxşarlıq nəticəsində yaranmışdır.

Keyfiyyət bildirən sifətlər: **jəmen** (salar) - «pis, zərərli, ziyanlı»; **ciddiy** (uyğur) - «ciddi, kəskin, gərgin»; **jürəksiz** (uyğur) - «qorxaq, fikrini tez dəyişən, aciz, dəqiq qərar verməyən»; **tetik** (uyğur) - «təzə, möhkəm, sağlam, ağıllı»; **kəlin** (uyğur) - «möhkəm, bərk, irihəcmli»; **kizğın** (uyğur) - «enerjili, ehtirash, coşqun»; **botir** (özbək) - «cəsur, mərd, qəhrəman, sərkərdə»; **buzuk** (özbək) - «pis, sınıq, dağınıq»; **tüz** (uyğur) - «təzə, möhkəm, bərabər, düz»; **xaire** (salar) - «yaxşı, mərhəmətli, əla»; **toş** (salar) - «sada, boyun əyən, itaət edən, aciz»; **oxak** (uyğur) - «diribaş, möhkəm, ayıq»; **kuruk** (özbək) - «quru, susuz, boş, nəticəsiz, bəhrəsiz, əhəmiyyətsiz, soyuqqanlı (məcazi)»; **kuruk ytin** «quru odun», **kuruk meva** «susuz meyvə», **kuruk kıl bilan** «boş əllərlə», **kuruk kolmok** «heç nəsiz qalmaq», **kuruk bağda** «boş vədə»; **kuək** (özbək) - «sıx, qatı, qalın, bərk, səxavətli, əliaçıq», **yaxşı** (özbək) - «yaxşı, mərhəmətli, ədalətli», **yanqı** (özbək) «ye-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 542

² Уйгурско-русский словарь. М., 1968, с. 397

ni, təzə, cavan»; **tüzük** (uyğur) - «dözümlü, bərabər, həqiqi, yaxşı, alicənab»; **cimğur** (uyğur) - «sakit xarakterli, quru, soyuqqanlı»; **ciddiy** (özbək) - «ciddi, vacib, əhəmiyyətli, təhlükəli»; **çakkon** (uyğur) - «cəld, bacarıqlı, diribaş, zirək, qoçaq»; **çək** (uyğur) - «yaşlı, böyük, iri, dövlətli»; **çürür** (uyğur) - «çiy, bişməmiş, yetişməmiş, kal»; **çim** (uyğur) - «möhkəm, güclü, dözümlü, mürəkkəb, çətin»; **xəsis** (uyğur) - «xəsis, simic, alçaq» (adam); **əzqü** (uyğur) - «müqəddəs, yaxşı (insan), mərhəmətli»; **əski** (uyğur) - «köhnə, xarab, qədim, əvvəlki, mühafizəkar»: *aski oy* «köhnə ev», *biz aski cayımızda turumiz* «biz əvvəlki yerdə yaşayırıq», *aski kitaplarda* «qədim kitablarda», *aski adəm* «mühafizəkar, köhnə fikirli adam»; **şyx** (özbək) - «qızgın, coşqun, şən, dəcəl, nadinc»; **eğir** (uyğur) - «ağır, çəkili, mürəkkəb, çətin, ciddi, sakit, dözümlü, səbrli», **yiqit** (özbək) «cənc, cavan, igid, cəsur».

uç (uyğur)	son
	iti
	hündür
ak (uyğur)	ağ rəng
	ışıqlı
	aydın
tutuk (uyğur)	dumanlı
	buludlu
	pəltək

tetlik (uyğur)	təzə möhkəm sağlam
kuzul(salar)	qırmızı tutqun boz
buzuk (özbək)	pis sınıq,dağınıq
ok (özbək)	ağ rəng günahsız yumurtanın ağ hissəsi (dialektlərdə var)
tuğri(özbək)	düz ədalətli həqiqi
en (salar)	qabaq ön xarici
tekis (özbək)	hamar uyğun gözl

SAYLARDA ÇOXMƏNALILIQ

Saylar kəmiyyətə digər nitq hissələrindən az olduğuna görə polisemiya bəzi leksik vahidləri əhatə edir.

bir(özbək) - «bir, tək, hansısa, kimsə, eyni cür, bərabər» *bir odam* «kimsə», *men bir marti qapıraman* «mən sözü bir dəfə deyirəm»; **bir**(uyğur) - «tək, bir, vahid, kimsə, hansısa»: *bir kil-mak* «birləşmək, bərpa etmək, bir-ikki «bir neçə», *birdəmlik* «eynifikirlik», *bir-xil* «bircinsli»; **ikki**(uyğur) - «iki, müxtəlif tərəfli»; **ikkinçi** (uyğur) - «ikinci, ikinci dərəcəli, ikinci növ»; **etti** (özbək) - «yeddi, ölən adamın yasının yeddinci günü».

Müqayisə üçün qeyd edək ki, **bir** sayının müasir Azərbaycan dilində 7 mənası (konkret miqdar, qeyri-müəyyənlik, eyni, oxşar, qüvvətləndirici ədat, heç bir, az-çox) var. **İkinci** sayının isə Azərbaycan dilində 5 mənada (sıra sayı, digər, yenidən, növ, vəzifəyə görə yer) işlənməsi müşahidə olunur.¹

birinci (özbək) - «birinci, ən yüksək səviyyəli, ali, ilk dəfə»: *buni birinci kırıxim* «mən bunu ilk dəfə görürəm»; **birov** (özbək) - «bir, tək, kimsə, yad, başqa»: *birovqa yilim tilağunça, yzinqqa umr tila(məsəl)* «başqasına ölüm diləyincə, özünə uzun ömr dilə», *birovqa aytma* «heç kimə demə»; **bitta**(özbək) - «bir, tək, bir ədəd, dəfə, bir dəfə, kimsə»: *bitta kişi* «bir adam», *bitta urmok* «bir dəfə vurmaq»; **ikkinçi**(özbək) - «ikinci, başqa, digər, ikinci dərəcəli, başqa vaxt, daha»; *ikkinçi kitob* «ikinci kitab», *ikkinçi turli* «başqa görkəmdə», *ikkinçi kator belqılar* «ikinci dərəcəli əlamətlər», *ikkinçi kuni* «başqa gün, səhəri», *ikkinçi oğiz açmadi* «daha ağız açmadı».

Qeyd edək ki, özbək dilində **kün** qeyri-müəyyən miqdar

¹ Hacıyev İ.Z. Say. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (öçerklər). B., 1985, səh. 230-239

sayı işlənir ki, o da çoxlu mənə variantlarına malikdir: kын «çox, tez-tez, həddindən artıq»: *uning dýstlari kын* «onun çoxlu dostları var», *men şu kişini kын uçramatan* «mən bu adamı tez-tez görürəm»; *az*(uyğur) - «az, azsaylı, bir qədər, bir balaca, qısa»; *az kün içidə* «qısa vaxt ərzində», *ölüşkə az kaldı* «ölməyinə bir qədər qalıb», *öz*(özbək) - «az, bir neçə, az qala, bir az».

ƏVƏZLİKLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Əvəzlilər semantik cəhətdən digər nitq hissələrindən onunla fərqlənir ki, əvəzlilərin konkret mənası yalnız kontekstdə aşkara çıxır və bütövlükdə nitq prosesində müəyyənləşir. Əvəzliyin əsas funksiyası əvəzvetmə olmasına baxmayaraq, o, başqa mənalara da əhatə edir¹.

şu(özbək) - «bu, budur, o, bax belə, belə»: *xikoyaning şu eriqa kelqanda qap býlindi* «hekayə,bax,bu yerdə kəsildi», *uning býlqan-turqani şu* «o, həmişə belədir», *maclisda sýzlaqan şu* «iclasda çıxış edən odur»; *neçançi*(özbək) - «neçənci, hansı»; *nima*(özbək) - «nə, hansı, bu»; *butun*(özbək) - «bütün, bütöv, tam, tam şəkildə»; *ne*(özbək) - «nə, hansı, hansısa», *neça*(özbək) - «neçə, bir neçə, nə qədər, nə vaxt, bir müddət»: *poezd neça saatdan keyin keladi?* «Qatar nə vaxt gələcək?», *bir neça vakt* «bir müddət», *u bir neça vakt zavodda işladi* «o bir neça müddət zavodda işlədi»; *neçik*(özbək) - «hansı, necə, nə cür»; *nukul*(özbək) - «bütün, tam, təmiz»: *bu yer nukul tokzor* «bu yer bütün üzümlükdür», *bu coy nukul toş va kumdan iborat* «bu

¹ İsrailova R.D. Əvəzlilik. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1985, səh. 195-213, Суяров И. Местонахождение в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965, Автореф. канд. дис.

yer tam daş və qumdan ibarətdir», *nukul oltin* «təmiz qızıl»; *birar*(özbək) - «hansısa, kimsə, heç bir, heç kimi»; *bu*(özbək) - «bu, o, belə»; *bu ek* «bu tərəf», *uning bu bilan işi yuk* «onun işi yoxdur», *buning tuzuk* «belə daha yaxşıdır»; *kimsa*(özbək) - «kimsə, adam, heç kim, şəxs».

Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, bir qrup əvəzlilik karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır.

ZƏRFLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Karluq qrupu türk dillərində digər nitq hissələri kimi, zərflər də çoxmənalılığa malikdir. Faktları nəzərdən keçirək:

Tərzi-hərəkət zərfləri: *tez*(özbək) - «tez,sürətli, üzdən,sət-hi»; *muntazam*(özbək) - «ardıcıl, nizamlı, təşkilatlanmış halda»; *baravar*(özbək) - «bərabər, birgə, eyni cür»; *xasken*(salar) - «cəld, bir anda»; *sekin*(salar) - «sakit, sakit-sakit, ehtiyatla, asta»; *baravar*(uyğur) - «bərabər,birgə, birlikdə, eyni zamanda»; *birdin*(uyğur) - «birdən, qəflətdən, o dəqiqə, bir anda»; *yaşirinqa*(özbək) - «gizli, sakitcə, xəlvətcə»: *yaşirinqa iş olib bormok* «iş xəlvətcə aparmaq»; *təkrar-təkrar*(uyğur) - «təkrarən, ikinci dəfə».

Zaman zərfləri: *keyin*(özbək) - «sonra, ardınca, axır», *ərtə*(uyğur) - «səhər, tezdən, sabahısı gün, əvvəl»: *ərtə kökəmdə* «payızın əvvəlində»; *axşam*(uyğur) - «axşam, dua vaxtı», *ertə*(özbək) - «səhər vaxtı, səhər, sabah, səhərisi gün»; *artıq*(salar) - «sonra, arxa, arxasında»; *arın*(salar) - «birisi gün, başqa gün, arxa, arxa hissə»; *ilqiri-axır*(uyğur) - «əvvəl-axır, heç vaxt»; *birviraki*(uyğur) - «eyni anda, eyni zamanda, bir-birinin ardınca»; *ilqiri*(uyğur) - «əvvəl, irəli, bundan əvvəl, qədər, indiyə qədər»: *ilqirirək eytiş kerək edi* «bunu əvvəl demək lazım idi», *ilqiri kətmək* «irəli getmək»; *bayitin*(uyğur) - «o vaxt, bayaq,

bir az əvvəl, o vaxtdan, çoxdan»: *bayitin kayakmasən* «o vaxtdan sən harada yerləşmişən»; *kei*(özbək) - «gecə, axşam, gec, vaxtsız»; *kei bıldı* «axşam düşdü», *u yığışqa kei boşladı* «o, təhsil almağa gec başladı»; *oldin*(özbək) - «əvvəl, hər şeydən qabaq, birincisi, əvvəla»; *enq oldin* «ən əvvəl», *oldin bu masaləni kal kiliş kerak* «birincisi, əvvəl bu məsələni həll etmək lazımdır»; *əbədən*(özbək) - «həmişə, həmişəlik, heç vaxt».

Yer zərfləri: *icçi*(salar) - «yuxarı, şərq»; *arka*(uyğur) - «arxa, arxa hissə, arxa tərəf, dəstək, yardım(məcəzi)»; *tövən*(uyğur) - «aşağı, ucuz, qiymətdə aşağı düşmə, ucuzluq»; *orka*(özbək) - «arxa, arxa tərəf, əks tərəf»; *ofı*(salar) - «irəli, qabaq, qabaq hissə, yadane(salar) - «çöl tərəf, çöldən, çöl, xarici»; *təq*(uyğur) - «aşağı, aşağı hissə, dib, əsas, kök»; *cukuri*(uyğur) - «yuxarı, yüksək, ali, böyük, qaldırılmış, hündür»: *urun cukuri çıkmak* «yuxarı uçmaq», *cukuri çıkmak* «yüksək vəziyyətə tutmaq», *cukuri məktəp* «ali məktəb», *cukuri və ottura ofiserlik unvanı* «yüksək və orta zabıt rütbələri»; *nari*(özbək) - «ora, o tərəfə, bir qədər aralı, dalda, arxada»; *beri*(uyğur) - «bəri, bura, bu tərəfə, o vaxtdan».

Miqdar zərfləri: *keraqıça*(özbək) - «mə qədər lazımsa, kifayət qədər, bir qədər, lazımı qədər, bir az»; *munça*(özbək) - «bir qədər, bir az, müəyyən dərəcədə, tez, cəld»; *cuda*(özbək) - «çox, çox miqdarda, həddindən artıq, bərk, möhkəm»: *cuda kam kirkib ketdim* «mən bərk qorxdum», *ziəd*(özbək) - «həddindən artıq, çox böyük, artıq»: *mitinqqa minqdan ziəd adam yığıldı* «mitinq mindən artıq adam yığıldı»; *birər-birər*(uyğur) - «bir-bir, az-az, hərdən».

Qeyd edək ki, karluq qrupu türk dillərində səbəb zərflərində çoxmənalılığa rast gəlinmir. Faktlar sübut edir ki, zərflər-

də çoxmənalılığın yaranması onların spesifik sintaktik mövqelərdə işlənməsi ilə şərtlənir.

Zərflərin sifətlərlə, saylarla oxşarlığı olduğundan onların dəqiq müəyyənəlməsi məhz mətndə mümkün olur. Mətn bu cür dil faktlarını özü diferensiallaşdırır.

ALINMA LEKSİKADA ÇOXMƏNALILIQ

Karluq qrupu türk dillərində alınma sözlərdə də çoxmənalılıq prosesi geniş müşahidə olunur. Lakin onların sayı türk mənşəli leksemlərə nisbətən azdır. Türk mənşəli sözlərdə çoxmənalılığın geniş yayılması, təbii ki, onların qədimliyi ilə bağlıdır. Qədim sözlərin işləklik səviyyəsi yüksək səviyyədə olduğundan onlarda çoxmənalılıq daha tez və aktiv yaranmışdır.

Dilin inkişafı labüd prosesdir. Çoxmənalılıq leksikosemantik hadisə olsa da, digər dil hadisələri ilə sıx bağlıdır. Sintaktik valentlik, dildə qənaət prinsipləri, kontekstdə işlənmə momenti, fonetik və morfoloji dəyişikliklər, müxtəlif fərqli nitq situasiyaları, metaforik və metonimik mənalar həmin prosesin yaranmasını sürətləndirir. Alınma sözlər də daxil olduqları dildə semantik dəyişikliyə uğrayır.

Karluq qrupu türk dillərində bəzi alınma sözlər çoxmənalılıq qazanmışdır. Uyğur, salar dillərində əsasən ərəb və fars mənşəli alınmalar, özbək dilində ərəb və fars mənşəli sözlərlə yanaşı, rus dilindən alınan bəzi sözlər çoxmənalılığa məruz qalmışdır. Faktları nəzərdən keçirək:

Əxl(uyğur) - ərəb mənşəli, «xalq, əhali, insan»; *əməl*(uyğur) - ərəb dilindən alınma, «iş, fəaliyyət, hərəkət, hərəkət»; *əndişə*(uyğur) - fars mənşəli, «fikir, təhlükə, şübhə, narahatçılıq»; *zabun*(özbək) - fars mənşəli, «bədbəxt, aciz, özünü itirmiş, halsız»; *ayla*(uyğur) - ərəb mənşəli «xala, bacı, böyük bacı»;

xeli(uyğur) - fars mənşəli, «çox, fəvqəladə, uzun müddət»;
xizmət(uyğur) - ərəb mənşəli, «qulluq, vəzifə, fəaliyyət, iş, xidmət»;
tuxum(uyğur) - fars dilindən alınmadır, «toxum, fəsilə, cins, sort»;
eziz(uyğur) - ərəb mənşəli, «əziz, hörmətli, doğma, qiymətli, müqəddəs»;
aynımaq(uyğur) - ərəb mənşəli, «dəyişmək, qəbul etmək, fikri dəyişmək»;
xəzə(uyğur) ərəb mənşəli, «cəza, repressiya, divan tutmaq»;
xəzanə(uyğur) ərəb mənşəli, «faiz, sələm, sələmlə pul vermək»;
xəməl(uyğur) - fars mənşəli, «qalmaqla, mübahisə, konflikt»;
xənanə(uyğur) - fars mənşəli, «sevimli, gözəl»;
çalla(salar) - monqol mənşəli, «dəvət etmək, çağırmaq, aldandırmmaq»;
aziyat(özbək) - ərəb mənşəli, «çətinlik, ziyan, zərər»;
amal(özbək) - ərəb mənşəli, «fəaliyyət, iş, rütbə»;
xarap(uyğur) ərəb mənşəli, «dağılmış, boşalmış, solmuş»;
xatirə(uyğur) ərəb mənşəli, «yadigar, yaddaş, fikir, şüur, düşüncə»;
dərəcə(uyğur) - ərəb mənşəli, «hədd, hədd, səviyyə, rütbə» temperatura; **dəkkə**(uyğur) - fars mənşəli, «zərbə, kobud münasibət»;
dunya(uyğur) - ərəb mənşəli, «dünya, kainat, var-dövlət, çox, xeyli»;
roşən(uyğur) - fars mənşəli, «aydın, işıqlı, başa düşülən, dəqiq»;
zor(uyğur) - fars mənşəli, «güc, qüvvə, böyük, iri»;
gurbat(özbək) - ərəb mənşəli, «kədər, iztirab, yad yer»;
baxo(özbək) - ərəb mənşəli «qiymət, dəyər, qiymətləndirmə, bəh»;
andişə(özbək) - fars mənşəli, «narahatlıq, təhlükə, qayğı, fikir»;
samovar(özbək) rus dilindən alınmadır, «samovar, çayxana»;
alam(özbək) - ərəb mənşəli, «kədər, ağrı, çətinlik»;
dərd(özbək) - ərəb mənşəli, «xəstəlik, kədər, qayğı»;
dil(özbək) - fars mənşəli, «ürək, can»;
ilax(uyğur) - ərəb mənşəli «vasitə, yol, dərman, çarə, çıxış yolu, imkan»;
munin birər ilaxçı barmı «bu vəziyyətdən çıxış yolu varmı?»,
ilaxçım yok «başqa əlacım yoxdur»; **pəyz**(uyğur) - ərəb mənşəli

li, «xeyirxahlıq, əhval-ruhiyyə, mərdlik, ürəyiaçıqlıq»: *pəyzim yok* «kefim yoxdur»; **karar**(uyğur) - ərəb mənşəli, «qərar, nəticə, səbr, hörmət, dəyişkənlik»: *bir karargə kəlmək* «bir qərara, nəticəyə gəlmək»; *kararı yok adəm* «fikrini tez dəyişən adam»; *kararım kəlmidi* «səbrim qurtardı»; *sizsiz kararım yok* «sizsiz mənə rahatlıq, sakitlik yoxdur»; *karar tapmaq* «sakitləşmək, sakitlik tapmaq»; **vəzifə**(özbək) - ərəb mənşəli, «tapşırıq, borc, məqsəd, səlahiyyət»; **vəziyyət**(özbək) ərəb mənşəli, «vəziyyət, mövqe, duruş anı»; **vaxım**(özbək) - ərəb mənşəli, «dəhşət, qorxu, yalan»; **xəvəb**(özbək) - ərəb mənşəli, «cavab, icazə»; **xəcan**(özbək) - fars mənşəli, «can, bədən, insan, əziz adam(məcəzi), insan həyatı, güc, qüvvə»; **xəzmat**(özbək) - ərəb mənşəli, «əmək, çətinlik, əzab-əziyyət»; **udorə**(özbək) - ərəb mənşəli, «müəssisə, kontor, idarə etmək»; **bikör**(uyğur) - fars mənşəli, «işsiz, boş»; **biməzə**(uyğur) - fars mənşəli, «dadsız, xoş olmayan, pis»; **pək**(uyğur) - «təmiz, günahsız»; **pəx**(uyğur) - fars mənşəli «aşağı, hündür olmayan, şəərəfsiz(məcəzi)»; **puxta**(uyğur) - fars mənşəli, «məhkəm, dözümlü, səliqəli, təmiz»; **perişan**(uyğur) - fars mənşəli, «narahat, diqqətsiz, kədərli»; **təza**(uyğur) - fars mənşəli «çox, güclü, məhkəm, fəvqəladə, yaxşı»; **təməşə**(uyğur) - fars mənşəli, «təqdimat, təməşə, teatr, əyləncə, gəzinti»; **məddi**(uyğur) - ərəb mənşəli, «qəddarlıq, güc tətbiq etmə»; **təxlit**(uyğur) - ərəb mənşəli, «hərəkət, gərkəm, yamsılama, təqlid»; **təxəddun**(uyğur) - ərəb mənşəli «gözlənilməz görüş, epizod, uyğun gəlmə»; **təşkil**(uyğur) - ərəb mənşəli «əsas, əsas yaratmaq, formalaşdırmaq, rəhbər, başçı, hər hansı bir işi quran, yaradan»; **mələy**(uyğur) - ərəb mənşəli «xoşbəxtlik, xoşbəxtlik ulduzu, tale, ömür yolu»; **mal**(uyğur) - ərəb mənşəli «qaramal, mülk, əmlak»; **raxan**(uyğur) - çin mənşəli

«qonaqlıq, duz-çörək»; zırr(özbək) - fars mənşəli, «güc, qüvvə, cəhd, iri, möhkəm»; imtixon(özbək) - ərəb mənşəli, «sınaq, yoxlama, sınaqdan keçirmə, məktəbə qəbul üçün keçirilən tədbir»; talab(özbək) - ərəb mənşəli «tələb, məqsəd, arzu»; xalk(özbək) - ərəb mənşəli, «xalq, əhali qrupu, hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin sakinləri»; taxır(uyğur) - ərəb mənşəli, «redaktor, redaksiya, redaktə etmək»; taba(uyğur) - ərəb mənşəli, «asılı, itaətkar, itaət edən, tabe olmaq, qulluq edən, təbə»; xəstə(uyğur) - ərəb mənşəli, «xəstə, xəstələnmiş, halsız, kefsiz, düşgün».

Yuxarıdakı faktlardan görünür ki, karluq qrupu türk dillərində ərəb və fars mənşəli alınmalar digər alınmalara nisbətən daha çox çoxmənalılığa malikdir. Bu da həmin sözlərin daha qədimdən türk dillərində işlənməsi ilə əlaqədardır.

Özbək, uyğur, salar dillərində çoxmənalılıq prosesinin müqayisəli tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir.

- Çoxmənalılıq hadisəsinin analizi bir daha sübut edir ki, polisemiya dilin leksik sisteminin əsas inkişaf proseslərindən biridir.
- Bəzi leksik vahidlərdə eyni məna variantları yaranmışdır. Bəzi sözlərdə isə fərqli, törəmə mənalar yaranmışdır ki, bu da müqayisə edilən üç qohum dilin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.
- Polisemiya hər üç dildə ən çox isim və fellərdə müşahidə edilmişdir.
- Çoxmənalılıq fellərin leksik-semantik qrupları içərisində əsasən hərəkət fellərində baş vermişdir.
- İsimlərdə isə ən çox bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərdə semantik şaxələnmə nəticəsində yeni məna variantları

yaranmışdır.

- Alınmalara nisbətən, milli sözlər daha çox çoxmənalılıq qazanmışdır.
- Hər üç dildə çoxmənalılığın yaranma səbəbləri əsasən məcaziliklə, metaforik mənaların yaranması ilə, leksemlərin işlənmə tezliyi ilə bağlıdır.
- Çoxmənalılıq prosesi bütün türk dillərində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də paralel baş vermiş və həmin dillərin lüğət fondunun zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1966.
2. Антрушина Г. Из истории слов и их значений. М., 1960.
3. Азизов О. Типунослика кириш. Ташкент, 1963.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., I-1964, II-1980, III-1968, IV-1987
5. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. B., 1978
6. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.
7. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1939.
8. Бертагаев Т.А. К вопросу о внутренних законах развития полисемии. Известия ОЛЯ АН СССР. М., 1951, № 6.
9. Будагов Р. Введение в науку о языке. М., 1958.
10. Будагов Р. Многозначность слова. Научные доклады высшей школы. М., 1958, № 1, с. 15.
11. Будагов Р. Слово и его значение, М., 1953.
12. Дегтерева Т.А. Многозначность слова и синонимика. М., 1948.
13. Дəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, B., 1962.
14. Фазилов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. т. I, Ташкент, 1966.

15. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, B., 1973
16. Исрафилова Р.Д. Обогащение в советский период словарного состава азербайджанского языка за счет внутренних ресурсов и отражение его в словарях. Канд. дисс. Б., 1971.
17. Исмаилова М. Изменение значений слов на азербайджанском языке и их отражение в толковом словаре азербайджанском языке. Автореф. канд. дисс., Б., 1990.
18. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.
19. Канцельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л., 1966.
20. Кайдаров А. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка.
21. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
22. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952.
23. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, 1957.
24. Мехтиева Т.М. Полисемия имен существительных в современном азербайджанском языке. АКД. Б., 1984.
25. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. B., 1988.
26. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (öçerklər). B., 1985.
27. Мирзоев М., Усмонов Дж., Расулов И. Узбек тили. Ташкент, 1962.
28. Муравицкая М. Некоторые вопросы полисемии. Киев, 1964
29. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963.
30. Пинхасов Я.Д. Хозирги заман узбек тили лексикасы. Тошкент, 1960.
31. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
32. Реформатский А. Введение в языкознание. М., 1960.
33. Rzayeva K. Müasir Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığ. Nam. diss... B., 1974
34. Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.
35. Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1963.
36. Тенишев Э.Р. Салары. «Народы Восточной Азии». М.-Л., 1966

37. Тенишев Э.Р. Хозяйственные записки на древнеуйгурском языке. – сб. «Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
38. Тенишев Э.Р., Тодаев Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966.
39. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М. 1976.
40. Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.
41. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976.
42. Уйгурско-русский словарь. М., 1968.
43. Узбекско-русский словарь. М., 1959.
44. Вандриес Ж. Язык. М., 1937.
45. Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində fəlin çoxmənalılığ. Nam. diss. B., 1991.
46. Виноградов В. Русский язык. М., 1947.
47. Виноградов В. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, М., 1953, № 5, с. 5.
48. Zeynalov F. Türkologiyaın əsasları, Bakı, 1981.
49. Звегинцев В. Семасиология. М., 1957.

Şəkar ORUCOVA
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ

Azərbaycan dilində olduğu kimi karluq qrupu (özbək, uyğur, salar) türk dillərində də leksik-semantik sistemin özünü leksik vahidlərin semantik münasibətlərinin müxtəlif tipləri – çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik təşkil edir. Sözlərin bu semantik qruplarının həm ümumi, həm də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

SINONİMLƏR

Sözlərin leksik-semantik mənə qrupları arasında sinonimlik xüsusi yer tutur. Ən zəngin leksik söz qruplarından olan sinonimlər dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Məlumdur ki, sinonimlik təkcə sözləri əhatə etmir, idiomatik ifadələr də bir-birinin və ya sözlərin sinonimi olur. Dildə leksik sinonimlərlə yanaşı qrammatik sinonimlik də mövcuddur. Leksik-qrammatik sinonimlik dildə ümumi sinonimlik sahəsi yaradır ki, bunun da əsasını leksik sinonimlik təşkil edir.

Sinonimlik üslubiyyətlə sıx bağlı kateqoriya olduğundan bütün türkdilli xalqların yazıçıların dil və üslubundan danışılan əsərlərdə də sinonimlərə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlik bu və ya digər dərəcədə bütün nitq hissələrində mövcuddur və hər bir nitq hissəsinin də özünəməxsus sinonimlik xüsusiyyətləri vardır. Türkologiyada bu barədə aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, fellər və adlarda sinonimlik daha geniş və əhatəlidir. Azərbaycan, eləcə də, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq dillərində də sinonimlər

haqqında fikir birliyi yoxdur.

Prof.A.Ələkbərov çox doğru olaraq qeyd edir ki, «Semasiologiyada sinonimlər problemi qədər mübahisəli ikinci bir problem çətin tapılar. Burada sinonimliyin ümumən dildə mövcud olub-olmaması məsələlərindən tutmuş sinonimlərin tərifinədək, demək olar ki, bütün nəzəri məsələlər mübahisəlidir»¹.

Sinonimliyin meyarı, dublet və sinonimlik, variant və sinonimlik, eləcə də eyniköklü sinonimlər barədə mübahisələr hələ də davam edir. Əsas məsələ isə ondadır ki, dilçilərin bir qrupu yaxın mənalı, bəziləri isə yaxın və eyni mənalı bildirən sözləri sinonim hesab edirlər.

Türkologiyada sinonimliyə aid yazılan əsərlərdə sinonimlərin tərfi, sinonimlərin təsnifatı və s. leksik sinonimliyə əsasən verilmiş, qrammatik, üslubi və b. sinonimliyin sərhədini müəyyənləşdirməyin leksik sinonimliyə nisbətən çətin olduğu qeyd edilmişdir².

«Синонимы – это близкие по значению, но разное

¹ A.Ələkbərov. Fellərin sinonimliyi. «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası», Bakı, 1985, s.72.

² Боллабаев А. Синонимы в казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1971; Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1962; Ханбикова М. Синонимы в татарском языке. АКД, Казань, 1962; Исамухамедова С. Синонимы в современном узбекском литературном языке. АКД, Ташкент, 1963; Ураксин З.Г. Фразеологические синонимы в современном башкирском языке. АКД, Уфа, 1966; Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишира Навои. АКД, Ташкент, 1966; Календаров В. Синонимы в каракалпакском языке. АКД, Ташкент, 1970; Суранчиева П. Синонимы в киргизском языке. АКД, Фрунзе, 1971; Абдуллаев Б.Т. Лексические синонимы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1965; Мамедов И.Т. Грамматическая синонимия в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1970; Исрафилова Р. Синонимы местоимения. Вердиева З. Лексическая синонимия в азербайджанском языке. Баку, 1988; Сеидалиев Н. Стилистические синонимы в совр. азербайджанском языке. АКД, Баку, 1989.

звучащие слова, выражающие оттенки одного понятия. Синонимия в той или иной степени характерна для всех языков, что обусловлено необходимостью в дифференциации, уточнении семантики близких по значению наименований явлений, понятий и предметов в человеческом сознании и окружающей его действительности. Поэтому «основная функция синонимов может быть названа дифференцирующей, уточнительной»¹.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də (özbək, uyuğur, salar) isim, sifət, fəl, zərflik sinonim ola bilirlər.

İsmi sinonimlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

adam, insan;

quyu, puar – (quyu);

hava, qoq – «səma»;

faxır, fuxara, duşkün- «fağır, kasıb»;

kurt, canavar – «qurd, canavar»;

polat, çəlik – «polad»;

tay, kurik – «dayça», «qulun»;

tikan, kıdık – «keçi balası»;

xəçə, yelko – «peysər», «ənsə», «boynun ardı»;

arzuhal, zavelenya, arizə – «ərizə», «şikayət», «əfv»;

potlika, şuşa – «butulka», «şüşə qab».

İsmi sinonimlər mənşəyinə görə üç yerə bölünür:

a) yalnız türk mənşəli sözlərdən düzəlmələr;

b) türk mənşəli və alınma sözlərdən düzəlmələr;

c) yalnız alınma sözlərdən düzəlmələr;

¹ Будагов Р.Я. Введение в науку о языке. М., 1965, с.58.

Karluq qrupu türk dilləri, xüsusən uyuğur dili üçün xarakterik olan cəhət ikinci və üçüncü qrup sinonimlərin daha çox üstünlük təşkil etməsidir.

Özbək dilində eləcə də karluq qrupunun digər dillərində (uyuğur, salar) sinonimlər qədim tarixə malikdirlər. Onlara qədim türk runik abidələrində rast gəlinmişdir:

Yuğrı sığıtçı öñja, kün toğsıkdı Bökli çöl(1)ıq il, tabğaj, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtan, tatabı-bunja budun kalıpan sığtamuş yığlamış¹.

Yuxarıda verilən parçada yuğrı-sığıtçı-sığtamuş-yığlamış sözləri sinonimlərdir.

XI əsrdən başlayaraq yazılı abidələrdə sinonimlərin daha çox işləndiyi müşahidə olunmuşdur:

Cığlattı-yığlatdı. Ol anı yığlattı – u uni yığlatdı. Sixlattı-yıqlatdı. Ol anı sixlattı u uni yığlatdı. Ol anı sixtattı u uni yığlatdı².

Digər türk dillərində olduğu kimi, özbək dilində, eləcə də uyuğur dilində özünün məna gözəllikləri, üslubi rəngarəngliyi ilə seçilən müxtəlif sinonimlər cərgəsi mövcuddur. Məsələn: *kişi-odam-başar-inson-botır-baxodır-casur-kaxramon-dov-yurak;kulmok-kulimsıramok-cilmaymok-tabassum kilmok-kax-kaxa urmok-ilcaymok-tircaymok(özbək); tala-tüz; aman-esən-aman-esən-sak-salamət-teç;yakşı-üekimlik-ubdan-onışluk(uyg.)*

Misallardan da göründüyü kimi, bu sinonim cərgələr-dəki sözlər həm öz lüğəvi mənalari, həm də üslubi calarları ilə də bir-birindən fərqlənir. Hər bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan üslubi sinonimlər, şübhəsiz ki, eyni məna yükü daşıya

¹ С.Е.Малов Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. стр.29.

² Махмуд Кашгарий. Devonu lüğatit turk. T.II., Taşkent, 1961, 379, 410 betlar.

bilmirlər. Çünki dildə elə sözlər var ki, dar çərçivədə, elələri də var ki, daha geniş əhatədə işlənir. Amma elə sözlər də var ki, onlar danışana ətraf mühitdəki əşya və hadisələrə öz nöqtəyi-nəzərindən yanaşma imkanını verir. Sinonimlərin bu cür müxtəlif tərkibliliyi onları üslubi baxımdan da tədqiq etmək zəruriyyətini yaradır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, qıpçaq qrupu türk dillərindəki sinonimləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci qrupa bir-biri ilə qrammatik əlaqə və göstəricisi olmayan sinonimlər daxildir: *tilla-oltin-sabr-tokat-çidam-bardoş; baxt-saodat-ikbol; kuç-kuvvat, katta-uluğ-buyuk-quqant; mard-baxodir-kaxramon-botır, casur*.

2. İkinci qrupa düzəltmə sözlərdən əmələ gələn sinonimlər daxildir ki, bunlar da iki yolla yaranır:

a) eyni söz kökünə müxtəlif şəkilçilərin artırılması yolu ilə: bu məsələ sinonimliliyi tədqiq edənlər arasında mübahisəlidir. Amma özbək dilində *tilçi-tulşunos (dilçi-dilhünas), tunukaçi-tunikasoz (dəmirçi-dəmirçilik); tikuvçi-tikubçilik (tikişçi-tikişçilik); kaştacı-kaştaduz (tikişçi-tikişçilik); folklorçi-folklorist (folklorçu, folklorşünas); fikrdoş-şamfikir (fikirdaş-həmfikir); muzikaçi-muzukant (musiqiçi-muzi-kant); davlatli-badablat (dövlətli-varlı); vafoli-vafodar (vəfali-vəfadar)*;

b) müxtəlif söz köklərinə eyni və ya müxtəlif şəkilçilərin artırılması yolu ilə: *qayıtdan-boşqatdan təşkil etmək (mürəkkəb fel), yeni (zərf), birdənqə (zərf) - tusatdan (zərf), qəfildən, birdən, (gözlənilmədən-qəfildən, gözlənilmədən, birdən)*.

Tuşatdan qattıq samol turdi-birdən (gözlənilmədən, qəfildən bərk külək qopdu);

tarcimon-tilmoç (tolmaç) - (tərcüman-dilmanç): Ammo buç toptik bilan tilmoçtan nari utib bulmadi (A. Kaxxor, «Uğri»). «Bunlara baxmayaraq o, dilmanlıqdan o yana gedə bilmədi».

sofdil-sofkünqil (safdil, təmiz). Uning kunqli kuvonçlarğa tuldi - onun ürəyi, qəlbi fərəhlə, sevinclə doldu.

3. Bu qrupa daxil olan sinonimlər kök sözlərlə düzəltmə sözlər arasında olanlardır. Bunları qarışıq qrup da adlandırmaq olar. Məsələn: *boy-puldor (bəy, varlı, dövlətli-pullu). Mamlakatimiz turli kazilmalarğa cuda boydır. (Məmləkətimiz müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngindir); dust-şadrdon (dost, aşna-yaxın, qədirlə, əziz dost). Dust açitib qapıraq, duşman kildirip qapıraq. (Dost acitib qandırır, düşməni güldürüb qandırır).*

«Bu kişi bizğa cuda şadrdon – («Bu kişi bizə çox əzizdir») və ya «İkkalamiz eski şadrdon – (biz ikimiz köhnə dostlarıq); bilçiq (bilən, bilici); dono-bilimdon (müdrək-bilici, dərin biliyə malik, erudisiyalı, təcrübəli). Mamlakatimizqin dono siyasati («Məmləkətimizin müdrək siyasəti»); Bizning kişloqi tobora bilimrok aqronomlarni talab kila beradi (A. Kaxxor, «Kuşçınor») – («Bizim kəndin get-gedə daha təcrübəli bilikli aqronomlara ehtiyacı var»); tez-darxol (tez, sürətli-dərhal); Tez kadamlar bilan barmok - (iri addımlarla getmək); y tez işlaydi – («o tez işləyir»); Darxol keling – (dərhal gəlin); Qapimni darxol tuşundi – (Dərhal mənim dediklərimi düşündü).

4. Bu qrupa bir-birindən mənaca az fərqlənən mürəkkəb sözlərdən ibarət olan sinonimlər daxildir. Məsələn: *iş xaximexnat xaxi – (əmək haqqı - günəmuзд əmək haqqı). Mexnat-qa şarab tulanadiqan xaxi şarafli (Günəmuзд qazanılan əmək haqqı şərəflidir); kunqaboşar piştaçka (günəbaxan-günəbaxanın qovrulmuş tumları), bir xilli-bir tusli – eyni rəngli, eyni çeşidli və s.*

5. Sinonimlərdən başqa müasir karluq qrupu türk dillərində sinonim cərgələr də mövcuddur. Bunlar başlıca olaraq söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, idiomlar, hiss-həyəcan

bildirən sözlərlə ifadə olunur: *bir yoxadan boş çıxarmək* – *bir tan bir con bulmök* («bir yoxadan baş çıxarmaq- birlikdə mehriban olmaq» mənasında) - *Bir yoxadan boş çıxarıb ketibdi*. (Bir yaxadan baş çıxarıb gedibdi) və ya: *Oğzınqdan çıxib yoxanqqa yopişsin!* (Ağzından çıxıb yaxana düşsün); - *bir con bir tan bulmök-umrimizdə xəç kaçon xozirqıday bic on, bir tan bulqan* («Ömrümdə heç bir zaman indiki kimi mehriban, birgə gün yaşamadım»); *Nodadan oldin çanq çanq çıxarmök* – *tüydən oldin noğora çalmök* («Sürü gəlib çatmamış toz qaldırmaq-toydan sonra nağara çalmaq mənasında»).

6. Özbək dilində elə kök sözlər var ki, onlar sinonim birləşmələr şəklində işləyə bilirlər. Məsələn: *unutış* – *esdan çıxarmök* (unutmaq, yaddan çıxarmaq, xatıradan silmək); *koçmoğ-ıyayon bulmök* (*Uy ıyayoni kupdan koçib ıutulmas*); «Çox adam olan yerdən dovşan da qaçmaz»-(hərfi mənası). *uyaltirmök* – *erqa qararmök* («utandırmaq» – yerə qapatmaq) –yəni, utandığından yerə girmək. «*U meni qattıq uyaltırdı* – O məni bərk utandırdı». Məsələn: *Yetimnik erqa kirib kemmi* (Yetim utandığından yerə girdi). *Şodlanmök* – *boşi osmonqa yetmök* (şadlanmaq- başı göylərə ucalmaq). *Murodqa, mak-sadqa etdim, boşim osmonqa yetti*. –«Muradıma, məqsədimə yetişdim(sevincdən) başım asımana ucaldı». *Şux* – *erqa ursa* (dəcəl, başabəla – yerə vuran-hərəkətləri ilə utandıran). *U Sai-diy daim erqa uradi* – *O Səidi daim yerə vurur; osmonqa saçramök* (asımana sıçramaq). *Bolta zarbıdan osmonqa payra-xalar saçradı* – (Baltanın zərbindən odun qırıntıları asımana sıçradı).

7. Özbək dilində qoşa sinonimlər də işlənir ki, bunların da tərəfləri mənaca ya bir-birilərinə yaxın olan sözlərdən, ya da mənaca eyni olan sözlərdən ibarət olur:

omon – *eson amanda olan* (Allah əmanətində olan).

eson – sağ-salamat;

omonmısz? (salamatsınızmı?)

eson-omon yurıbsızmi? Necəsiniz, sağ-salamatsınızmı?
soğ-salomat (sağ-salamat, sağlam):

Men soğ-salomat ıaytdım. (Mən sağ-salamat qayıtdım)

Ğam-qussa (qəm-qüssə, kədər), *ğamqa-ğussaga batmök* (qəm-qüssəyə batmaq).

ıaxru-ğazab/ğaqab (qəhr, hirs-kin, küdurət, qəzəb).

Uning ıaxrı keldi (o hirslandı);

Uning bütün vücudını ğazab kopladı - (Onun bütün vücudunu qəzəb çulğaladı); *çul-biyobon* (çöl-biyaban, susuz səhra).

çüllı-saxro, çüllı-biyobon-səhra

Belə qoşa sinonimlər karluq qrupu türk dillərində çox geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, sinonimlərin belə qoşa işlənməsi heç də təkrara yol vermir, əksinə, onların birgə işlənməsi haqqında danışılan məfhuma yeni çalar, rəng və bütövlük verilməsinə xidmət edir. Həm də belə qoşa sinonimlərin iki xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir: a) hər iki komponent bir-birinin mənasını açmağa, onu qüvvətləndirməyə xidmət edir; b) komponentlərdən biri digərinin(alınmanın) mənasını izah edərək onu təhlil edir.

Beləliklə, aydın olur ki, özbək, eləcə də karluq qrupu türk dillərinin sinonimləri çox maraqlı tarixə malik olan semantik kateqoriya olub, bu dillərin leksik qrupunun böyük bir hissəsini təşkil edir. Hər bir dildə olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərinə məxsus sinonimlər də dövrədən asılı olaraq sabit, dəyişkən, kontekstual, tərkibinə görə isə sadə, düzəltmə və mürəkkəblirlər və hər birinin də özünə məxsus semantik və üslubi xüsusiyyətləri vardır.

OMONİMLƏR

Omonimlik polisemiya ilə sıx bağlı olan dil təzahürüdür. Omonimlərin yaranma prosesi karluq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynamışdır. Bu dillərdə də eyni səs tərkibinə malik olub, ayrı-ayrı mənalar bildirən sözlər çox rəngarəngdir. R.A.Budaqovun yazdığı kimi: «...омонимы – это слова одинаковые по звучанию, но разные по своему значению»¹.

«Omonim» - yunan sözü oşlub «eyni» (homos) və «ad» (onuma) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də (özbək, uyğur, salar) omonimlər leksik, morfoloji, fonetik üsullarla yaranır və bunların bir qismi çoxmənalı sözlərlə sərhəd təşkil edir. Bu dillərdə də bir-birindən fərqli olan iki semantik hadisəni ayırmaq çətindir. Rus, Azərbaycan və başqa dillərdə olduğu kimi bu, karluq qrupu türk dillərində də hələ özünün tam həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, karluq qrupu türk dillərində öz şəkli əlamətləri və ifadə tərzləri etibarilə bu dillərdə omonimlərlə çoxmənalı sözləri ayırd etmək həddindən artıq çətinlik törədir. Bir-birindən fərqlənən bu iki semantik hadisə ünsürlərini müəyyənləşdirmək üçün istər omonimlərin, istərsə də çoxmənalı sözlərin mənə əlaqələrini nəzərə almaq başlıca meyar olmalıdır, yəni daha dəqiq desək, hər bir sözün sözyaratma imkanı nəzərə alınmalıdır. Bunun isə ən sadə yolu – sinonimlərlə tutuşdurulmasıdır. Tədqiq olunan dillərdə də bu prinsiplər gözlənilmiş, eyni səs kompleksinə malik olan sözlər ifadə etdikləri mənə ilə başqa sözlərin yaranması üçün baza ola

bilib, lakin omonim ola bilməmişlərsə, çoxmənalı sözlər adlandırılmışlar. Karluq qrupu türk dillərində, xüsusilə də uyğur və salar dillərində rus dilində olan bölgü özünü göstərməkdədir.

Digər dillərdə olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də omonimlər leksik-morfoloji və fonetik üsullarla yaranır.

Morfoloji yolla düzələn omonimlərin çoxu adlıq halda olan söz köklərinin mənə deyil, formaca ona oxşar fellərə bənzərliyi nəticəsində əmələ gələn omonimlərdir. Məsələn:

	saçaq, baxroma
sacax	secək (seçmək)
qoyun	qoyun [bir şeyi] qoyun maral
sıgın	sıgın [sıxmaq mənasında]
yaz	yay yaz [yazmaq] qırx [say]
qırx	qırx [qırxmaq] şahin, qızılquş
toğan	toğan [doğan qadın] xna
qına	qınamoq [qınamaq]

Leksik üsulla yaranan omonimlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

¹ P.A.Будагов. Введение в науку о языке. М., 1965, с.46.

Azərbaycan: qayın – «qayınağacı», qayın;
Özbək: qayın – «qayın, ərin qardaşı»;
Azərbaycan: nar – «güclü alov»
Özbək: nar (qranat);
Azərbaycan: aşiq – «aşiq», «sümük» (alça);
Özbək, uйғur: aşux – «alça»;
salar: tal (budaq) – tal-dal (arxa, kürək);

Özbək, uйғur, salar: kurt «canavar» – kurt «soxulcan» və s.

Başqa türkdilli xalqlar kimi, özbəklər, eləcə də uйғur və salarlar da qonşu ərazilərdə yaşayan taciklər, ərəblər, hindlilər, çinlilər, o cümlədən də ruslarla tarixin bütün dövrlərində mədəni-iqtisadi əlaqələrdə olduqlarından, şübhəsiz ki, o dillərdən özbək, uйғur və salar dillərinə, bir çox sözlərin isə, əksinə, həmin dillərə keçməsi istisna deyil.

Leksik və morfoloji üsula nisbətən fonetik üsulla düzələn omonimlər karluq qrupu türk dillərinin, demək olar ki, hamısında azlıq təşkil edir. Bunlar, əsasən mənşəcə ərəb, fars və az miqdarda da ingilis dili sözləridir.

Özbək dilində elə alınma sözlər var ki, onlar bu dildəki sözlərlə həm tələffüzçə, həm də yazılışca eynidir. Məsələn, tacik dilindəki «boğ» (bağ) sözü ilə – özbək dilindəki «boğ» (bağ, düyün) sözü həm tələffüzçə, həm də yazılışca eynidir.

1. Alınma sözlərlə düzələn omonimlər:

Özbək dilindəki omonimlərin çox hissəsini başqa dillərdən keçən sözlər təşkil edir. Bunların bir qrupu həm tələffüzçə, həm də yazılışına görə eyni olan omonimlərdir. Məsələn: «caz» sözü bu dildə «ovkat» (ovqat) bildirir. İngilis dilindən bu dildə keçən «cazz» (mis trubali çolğu asboblər orkestri) sözü, həm yazılışına, həm də tələffüzünə görə eyni olduğundan

omonim hesab olunur. Başqa bir misal: ərəb mənşəli «olmas» (almaz) sözü rus dilindən keçən «olmas» (qaymaq çıxay) sözü ilə omonimdir.

2. Özbək dilindəki omonimlərin ikinci qismi hər iki tərəfi alınma olan sözlərdir. Məs.: rus dilindən alınma «sud» (kişilərin qunoxıra karab cazo belqilovçı və cencallı məsələləri acrim kiluvçı orqan) – (məhkəmə) sözü ilə farscadan alınan «sud» (ال ك -karrzni tulaşda, undan foydalanqanlik üçün, kuşib beriladiqan xissa) – (mənfəət - xeyir) sözü omonimdir. Və yaxud: italyan mənşəli «banca» - (pul bilan muomala kiluvçı muassasa) sözü ilə polyak mənşəli «banka» (silindrsimon idiş) – (şüşə qab-banka) sözləri də omonim hesab olunur.

3. Özbək dilindəki omonimlərin digər qismi isə başqa dillərdən alınan, eyni sözün iki müxtəlif mənə verən sözlərdən ibarət olan omonimlərdir.

Məsələn: ərəb mənşəli «asr» (əsr-zaman, vaxt bildirən yüzlilik) sözü ilə «asr» (şəm nomozı) sözü omonimdir. Digər misal: fransız mənşəli «kadr» (cadre-machum soxa büyiça yetişqan mutaxassis) sözü ilə «kadr» (kinolentadaqi xap bir surat) mənəli söz omonimdir. Latın mənşəli «original» (oriqinalis), «operasiya», ərəb mənşəli «rasm» ±-ψ - rəsm sözü həm rəsm sənətini (şizik, sancati bilan aks ettirilqan xayet lavxası) həm də adət (kup takrorlanaverip, avlodan-avlodqa ütib künikib ketilqan odat) mənələrində işlənməklə omonimlərdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə fars, tacik dillərindən olan alınma omonimlər qismən üstünlük təşkil edir.

Məsələni:

Özbək	azərb.	tacik
<i>kələpüş</i>		<i>kələpüş</i>
<i>düppi</i>	<i>araqçın</i>	
<i>Bəççə</i>	<i>uşaq</i>	<i>bəççə</i>
<i>Bələ</i>		
<i>Sərpuş</i>	<i>qazan</i>	<i>sərpuş</i>
<i>Korkok</i>	<i>qapağı</i>	
<i>Dəstək</i>		
<i>qap,</i>	<i>qonaqlıq</i>	<i>qəştək</i>
<i>ziyafət</i>		
<i>ıcrəmo</i>	<i>payız</i>	<i>tirəmə</i>
<i>Kuz</i>		
<i>Zəmirca</i>	<i>yemiş</i>	<i>zəmuça</i>
<i>xandalak,</i>		
<i>çərçə</i>		
<i>Kədc</i>	<i>balqabaq</i>	<i>kadu</i>
<i>kovox</i>		
<i>Kəpçə</i>		
<i>kiçik</i>	<i>bel</i>	<i>kafça</i>
<i>belkurak</i>		
<i>Kurə</i>	<i>qoduq</i>	<i>kura</i>
<i>Xütik</i>		
<i>bərək/bər</i>		
<i>əq</i>	<i>düşbəre</i>	<i>çuççara</i>
<i>çuçvara</i>		

Özbək dili lüğət fondunun əsasını ümumtürk leksik qatı təşkil edir. Dialektlərdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onlar heç özbək ədəbi dilində qalmamışdır. Bu leksik-semantik qruplara da şamil olunur.

Uzun illərdən bəri fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu günə

gəlib çıxan elə sözlər var ki, onlar ilkin mənalərini qoruyub saxlaya bilməzlər. Məsələn:

<i>aya</i>	<i>ovuc</i>
<i>allağan</i>	
<i>oğlok</i>	<i>keçi</i>
<i>təka</i>	<i>balası, oğlaq</i>

Özbək dilindəki «yavul» - aula bənzəyən söz bu mənada çox maraqlıdır. «*Onəm yavul kidirip ketti*» (anam aulu axtarmağa getdi) «*xotuğu yavul ketkən*» (onun xanımı qonaq getdi). Bu söz özünün ilkin mənası olan (kışlak) «*qışlaq*» mənasını itirərək yalnız qadınlara aid olmuş və «*avulqa getdi*», «*aul kidirin kettir*» sözlərində qorunub saxlanılmışdır.

Özbək dilindəki omonimlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildə işlənən hər hansı bir söz o dilin dialektlərində işlənən digər bir sözə omonim ola bilər. Məsələn, Daşkənd dialektindəki «*kuyonçik*» (epilepsiya xəstəliyi) ilə ədəbi dildəki «*kuyotik*» (çanaqdakı vətər) sözləri omonimlərdir.

Özbək dilindəki omonimləri mənşəyinə görə 2 yerə ayırmaq olar:

1. Qrammatik omonimlər. – (bunlar həm yazılışca, həm də tələffüzçə təsadüfən eyni yazılanlardır). Qrammatik omonimlərin özü də 2 yolla düzəlir:

1) şəkilçilərlə: *bandi/bandi* «*əsir*», *band+i* «onun bəndi»; *qullar/qul+lar* «*güllər*», *gül+la+r* «*güllər açılır*»; *ataladi/atala+di* «*qarışırdı*», *ata+l+adi* adlanır, «ata adı».

2) fonetik dəyişmələr nəticəsində: *yogi/yox+i* «onun tə-

rəfi», *yog+u* «onun piyi, iç yağ», *yoxsan/yog+qan* «yağırdı (yağış), *yox+qan*» yandırır».

2. Leksik omonimlər isə 5 üsulla yaranır:

1) başqa dillərdən alınma sözlər hesabına: *sir-* «sirt», «boy»; *alam-* «ağrı», «bayraq», «ələm» və s;

2) özbək ədəbi dilinin dialekt sözləri ilə zənginləşməsi hesabına: *bulışmok* - ayırmaq, «nişanlanmaq»; *çavok* - «xırda balıq», «çəkilməş at(farş)» və s;

3) sözlərin leksik inkişafı nəticəsində: *ort* - «arxa», «yük-lə»; *ğarç* - «cırıldamaq», «səs təqlidi»; *kük* - «səma», «göy (rəng)»; *utar* - «keçici, ötəri», «sürü» və s;

4) sözlərin semantik dəyişməsi nəticəsində: *banoras* - «şə-hər adı», «parça növü»; *teri* - «dəri», «yemək növü»; *yaraşmok* - «barışmaq, sülhə gəlmək», «yaraşmaq (geyim mənasında)»; *kizik* - «kəzərdilmiş, qızgın», «maraqlı»; *is* - «iy, qoxu», «his-duda» və s;

5) sözlərin fonetik inkişafı nəticəsində: *üt* - «ot», «od»; *uç-* «üç», «təpə(başda), çağır - «şərab, çaxır», «daş növü»; *boğ-* «nəyinsə bağ», «bağ»; *oz* - «az», «arıq»; *yor* - «acılı, sanc», «dost» və s.

Omonimlərin leksik yolla yaranmasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, digər türk dillərində elə fellər var ki, onlar başqa nitq hissələrində də müşahidə olunur. Türkologiyada bu barədə müxtəlif mülahizələr var. P.M.Melioranski və İ.A.Batmanov belə sözləri fel və adların differensiallaşması, M.Kaşğaridən başlayaraq məşhur dilçilər - Q.Vamberi, S.Cəfərov, A.Yuldasov müstəqil qoşa sözlər saymışlar. A.Qulyamov belə cütlükləri sözlərin semantik dəyişməsinin, K.Axanov isə fonetik dəyişmənin nəticəsi hesab etmişlər. B.M.Yunusəliyev və M.Mirtaciyev isə K.Qrönbekinin fikrinə əsaslanıb on-

ları fellərin leksik-qrammatik inkişafının məhsulu olaraq ilkin omonimlər adı vermişlər.

İlkin omonimlərin isə xarakterik xüsusiyyəti tərəflərindən biri fel olan cüt sözlərdən ibarət olmasıdır. Məsələn:

1) fel+isim: *iç* [*iç(mək)+iç(daxil)*];
sol [*qoy(maq)+sal(körpücük)*];
ort [*yüklə(mək)+arxa*];

2) fel+sifət: *küş* [*birləşdir(mək)+qoşa*];
yoğ [*döy(mək);taqqildat(maq)+quru*];
or [*aç+ışıqlı*];

3) fel+zərf: *küp* [*böyü(mək)+çox-çox*];
oz [*arıqla(maq)+az-az*];
cim [*sus(maq)+sakit, yavaş, itaətka*];

4) fel+bor(var) sözü: (*gəl+var*) və s.

Məlumdur ki, bütün türk dillərindəki kök sözlər *sait* + *samit* quruluşuna malikdir¹. Bu quruluş özbək dilinin ilkin omonimlərində özünü daha qabarıq büruzə verir. İlkin kökləri *ti-* olan və «kəsmək» mənasını verən *tiz-, tik-, til- tüt-, tır-* (müasir özbək dilində isə *tıra-*) fellərini buna misal göstərmək olar.

Bu da məlumdur ki, *samit+sait+samit* quruluşunda olan fellərin son səsi onların təsirli, yaxud təsirsiz olmalarını müəyyən edir. M.Mirtaciyev onları semantikalarına görə bir neçə yerə bölərək ilkin köklü təsirsiz fellərdəki son samitlərin *-n, -m, -nq, -l, -k, və ya -ş*; təsirli fellərdəki son samitlərin isə *-r, -z, -s, -t* samitləri ilə bitmələrini ehtimal edir².

¹ Н.А.Баскяков. Каракаштанский язык. II, ч.1.М., стр. 100.

² М.Миртаджиев. Возникновение лексических омонимов в узбекском языке. АҚД,Ташкент, 1964, стр.10.

Grammatik omonimlər (onlara omoformlar da deyilir) grammatik dəyişmələr nəticəsində yaranır.

Müasir özbək dilində omonimlər aşağıdakı grammatik şəkilçilərlə düzəlir:

-a şəkilçisi fel köklərindən isim, sifət düzəldən şəkilçidir.

1. Yeçib yuvar *sanama* qızlar, kulimni (sənəm – qız, gözəl mənasında).

2. *sanama* – çəki çəkmə, naxış vurma sənəti.

-ayak şəkilçisi – fel köklərindən gələcək zaman mənalı samitlə bitən feli sifət düzəldir. Məs.: 1. kelacak – «gələcək». Eyni zamanda bu şəkilçi ilə düzələn feli sifətlə qəti gələcək zaman feli də düzəlir:

Bizniq baxtiyor kelacaqimiz (bizim bəxtiyar gələcəyimiz).

2. *Muradxon kelacak* (Muradxan gələcək).

-mok şəkilçisi – ilə düzələn omonimlər: yazmoq – «yazmaq», *Ükib bülmaydıqan kilib yozubsan*. «Sən aydın yazmamısan».

yozmox – döşəmək, sərmək- dasturxon yazmoq.

üzmoq – günaha batmaq.

ANTONIMLƏR

Karluq qrupu türk dillərinin leksikasında antonimlər də mühüm yer tutur. Adından da məlum olduğu kimi, antonimlər bir-birinə zidd məfhumları bildirən əks mənalı sözlərdir. Antonimlər həm insan həyatında, məişətində, həm də təbiətdə baş verən təzadlı hadisələrin fərqlərini bildirən əvəzedilməz leksik-semantik söz qruplarından. Məsələn: buyıl-bıltır, eqritüz, qız-oqlan (özbək); atalik-analik, atasiz-anasız, uğan, çökən -

“cavan-yaşlı”, oğulluk-kızlıq, oq-sol - “sağ-sol”, dos-duşman (uyğur) və s.

Antonimlər bu dillərin şifahi xalq ədəbiyyatında, bədii ədəbiyyat nümunələrində, xalq məsəlləri (məqallarda), atalar sözü və təmsillərdə, eləcə də nəzm əsərlərində geniş işlənmişdir. Məsələn:

Yaxşıqə - işarət, yamanşa - juvalduz; *Vapasız* qərindaştın - *Vapadar* xoşna yaxşı; *çon* bolsan üzənni kizik tut; *Künduzi* türük-türük *Kezisi* bulun sürük (uyğur); *Saxıləp* bolmasa erdi, *Baxilni* yap ıutap erdi! *Saxıləp* şeraputidin *Baxillər* kün kərər ermiş! (salar) və s.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, tədqiq olunan dillərdə də antonimlər, əsasən isim, sifət, say və fellərdən düzəlir; sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Məsələn: *sada*: *kış* - *yaz* (isim), *aq-kara* (sifət), *az-çox* (say), *yat-dur* (fel) və s.; *düzəltmə*: *kəranğuyoruk*, *qattik-yumşak*, *tatlik-azzik*, *hallik-halsız*, *nainsap-insaplık*; *mürəkkəb*: *xosal-xoram*, *kayğu-həsərət* və s. Atasidin karyış alğan *Sağdru-ölmäs!* (uyğur); *Axuñ* emesken, *qaror* emesken, *poçci* jen 'şeli! (salar); *Dustini* da, *duşmanimi* da titratim (özbək).

Müşahidələr göstərir ki, karluq qrupu türk dillərində işlənən qoşa sözlərin komponentləri də antonimlərlə ifadə olunur. Məs.: *hayat-mamat*, *eliş-beriş*, *kelim-ketim*, *xujayin-soxiblar*, *azdu-tola* və s. *Kelimli-ketimli* *dunnä*, sonı da *mamattı* *dunnä* (uyğur), *xujayin-soxiblar* xakimizni kupaytiradiqan buldilar, lekin oldadilar (özbək).

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən nümunələrdə antonimlər obyektiv varlıqda baş verən hadisələrin təzadlı anlayışlarını ifadə etməyə xidmət göstərmişlər.

Digər türk dillərində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də antonimlər polisemiya, o cümlədən sinonimika hadisələri ilə sıx əlaqədə olur. Məsələn:

1. *kəlin* (kəlin kəğəz, kəlin taxtay)—*nəpniz*; 2. *kəlin* (kəlin zaz, kəlin qoray)—*salan* (surək); 3. *kəlin* (kəlin üzük tavue)—*inzikə* və s. Əgər bu sinonim cərgələrə *kəlin münasibət*, *kəlin dost*, *əzi kəlin adam* sözlərini də qoşsaq, bunlar da öz növbəsində başqa antonimli sinonimik cərgə yaratmış olarlar. Belə ki, tədqiq olunan dillərdə bir sözün antoniminin bir neçə sinonimik cərgə ilə ifadə olunması da mümkündür. Məs.: *az-köp*; *jik*, *tola*, *mol*, *nurgun*, *kəngri*, *vacçida* və ya: *asta*—*çapsan*, *ildam*, *tez*, *ıştik* və s.

Karluq qrupu türk dillərində antonimləri mənə xüsusiyyətə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) Əşya bildirən antonimlər. Məsələn: *Kük diqən üze—yiqnə*, *ak diqən yip*.

b) miqdar və ölçü, eləcə də həcm bildirən antonimlər. Bunlar tədqiq olunan dillərin hər üçündə mövcuddur. Məsələn: *artuq-kəm* (özbək), *artuq-kam* (uyğur), *artuk-kem* (salar), *Az yatdım şənxo yamında*, *çok bilən yatkanda* (uyğur);

c) qohumluq, cins bildirən antonimlər: *Atam sən, sən!* *Anam sən, sən!* (uyğur); *Pu tazgur oqlan aba! İca! tep yuqlatıuu* (salar); *Sahū[-uū] I ulğan avalerim! Yalğan iyelerim; Tokus oğulluk, ber kızlık bolğai!*; *Ar xotun iköläñ keçini, Naqma kıp, toı kıp berimiz. Atalıkla, analıkla Deçmi dasmā gül ikän! Atasızla, anasızla köibekän kül ikän;*

z) Əlamət və keyfiyyət bildirən antonimlər: *Aı, ber yaxşıq, Ber yaman xār yā dā ba!* (uyğur); *Anu teper yaxşı iyamenni kupe, i [ki supse3ux sürini3'ānā!* (salar); *Sən tart, mən*

tart, aqaine, törtölə tən tart, Sən soı, mən soı, aqaine, törtölə tən soı (uyğur); *Kakasy* uxlamış, *inisi* saxlamış; *Uu an* mikən, *zökän* miken kənşanda yamkan və s.;

d) münasibət bildirən antonimlər: *bez ikölän dos bulaini* *Duşmanğa toıdurmañ* yañım;

e) təbiət hadisələri bildirən antonimlər: Bu xava xava modu? *Kā yamğur yağamodu?* *Öz kızni almakka Şarida* reva modu?; *yläk (<ölük)* kopap, *tiriqini* tutuv aldı (uyğur); *Ki* [yoqqan vözi, *öl* yoqqan vözi;

ə) tərəf bildirən antonimlər: *qabaq>arxa*: *At aılımda, kün keinimda* *Xezirəp (<xäsrät)* içimda ; sağ> sol: *Oñ* kolumğa arak aldım, *sol* kolumğa şam çirak; *qaş-göz*: *Kaşım* bilän *közünqqa Aşni* boldum *özünqqa*;

f) hərəkət bildirən antonimlər: *gəlmək>getmək*: *Bez kükü däk! Bez ketqü däk!*; *gələn>gedən*: *Bağanladin, kārānlādin* *Seni surai mo!?*; *batırmaq>çıxarmaq*: *Ber yinñici soğarañ, Ber yinñici uığarañ*; *Kişiqə kəlmə, üzün jiglaysən* (maqal).

Beləliklə, müxtəlif ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrdən də aydın olur ki, karluq qrupu türk dillərindəki antonimlər istər bədii ədəbiyyat incilərində, istərsə də canlı danışiq dilində rəngarəng üslubi çalarlıqlara malikdirlər. Antonimlər işləndikləri hər bir yerdə digər leksik-semantik qruplar kimi üslubi bir vasitə rolunu oynayır, oxucuda təzadlı anlayışların müqayisəli təsəvvürünü yaradır, əşya və hadisələrin əlamət, keyfiyyət və münasibətləri haqqında canlı təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Elçin MƏMMƏDOV
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SOMATİK LEKSİKA

I. BƏZİ SOMATİK VAHİDLƏRİN ETİMOLOJİ ARAŞDIRILMASI

Türk dillərində və onlara aid dialektlərdə, eləcə də yazılı mənbələrdə qədim formaları özündə saxlayan çoxlu sayda leksik vahid işlənir. Düzdür, bu leksik vahidlərin bəziləri etimoloji araşdırmaya cəlb edilərkən qohum olmayan dillərin də materiallarına əsaslanmaq lazım gəlir. Lakin əksər sözlərin etimologiyası türk sözyaratma modellərinin, türk əsilli köklərin bazası əsasında izah edilir. Hətta etimoloji araşdırmalara kömək edən dil faktları türk dillərində o dərəcədə mükəmməl qorunub ki, təhlil üçün monqol, tunqus-mancur dillərinə müraciət etməyə ehtiyac qalmır.

Türk dillərinin lüğət fondu çox zəngindir. Bu zənginliyi yaradan sözlərin bir qrupu bütün türk dillərində cüzi fonetik fərqlə işlənir. Belələrində insanın bədən üzvlərini bildirən leksik vahidləri göstərmək olar. Əslində həmin sözlər digər söz qruplarına nisbətən daha qədimdir. Bu qədimlik xüsusiyyəti həm onların çoxlu mənə qazanmasında, həm də bütün türk dillərində eyni intensivliklə işlənməsində özünü göstərir. Belə ki, qədim dil faktları olan bədən üzvlərini bildirən sözlər ulu türk dilində işlənmiş və diferensiaslaşma zamanı yaranan milli türk dillərinə eyni işlənmə xüsusiyyətlərlə keçmişdir.

Dilçilikdə aktual sahələrdən biri olan bədən üzvlərinin termin kimi ifadəsi «somasemiya» sözündə öz əksini tapmışdır.

Bəzən yuxarıda qeyd etdiyimiz termin «somatizm» formasında da işlədilir. Hər iki halda bu terminlər bədən üzvlərini bildirən sözləri və onların yaratdığı məcazi mənalı ifadələri əks etdirir. Terminin əsasında dayanan «soma» hissəsinin «bədən» mənasını bildirdiyi dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilmişdir¹. Bu sözlərə məxsus və bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş ənənəvi əlamət idiomatiklikdir². Yəni insanın bədən üzvlərini bildirən sözlər məcazi mənalı ifadələrin – frazeologizmlərin yaranmasında (bəzən bunlara somatik-frazeologizmlər də deyilir) çox məhsuldar şəkildə iştirak edir. Bu sahənin araşdırıcılarından biri olan Ə.Hacıyeva haqlı olaraq göstərir ki, «dildə tam köhnəlmiş, yaddan çıxmış somatik ifadələr – somasemiya yoxdur, canlı danışq dilində, eləcə də bədii əsərlərin dilində belə ifadələrin arxaik hesab edilənləri təzələnilir, onlar ifadəlilik və işləklilik qazanır»³.

Dilimizdə rəngarəng məcazi mənalı birləşmələr əmələ gətirən somatik sözlər aşağıdakılardır: *ağız, ayaq, alın, arxa, bağırsaq, barmaq, baş, beyin, bel, boğaz, boyun, burun, qabırğa, qan, qarın, qaş, qıç, qol, qoltuq, qulaq, daban, damaq, döş, əl, əsəb, yan, yumruq, kəllə, kürək, göz, ovuc, öd, pəncə, saç, sinə, sifət, sümük, tük, üz, ürək, hörük, çənə, çiyn*.⁴

Bəzi frazeoloji birləşmələr somatik sözlərin etimoloji təh-

¹ E.Məmmədov. Özbək və Azərbaycan dillərində somatik vahidlər. Tədqiqatlar, №1, Bakı, 2004, səh. 226-227; G.Karanfil. Qaqauz dilinin somatik leksikası. Tədqiqatlar, №4, Bakı, 2004, səh. 115-117.

² Ə.H. Hacıyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004, səh. 7.

³ Yəni orada, səh. 7.

⁴ Г.Гурбанлы. Сравнительное исследование многозначной соматической лексики (на материалы русского и азербайджанского языков), Автореф. канд. фил. наук. Баку, 2000, с. 17.

lilini düzgün istiqamətə yönəltməyə kömək edir. Bu mənada insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin etimoloji araşdırılması zamanı onların yaratdığı somatik-frazeoloji vahidlər də müqayisəyə cəlb olunacaq.

Ağız. Bu söz türk dillərində *ağız/ağız/aız/ağuz/avız/avuz/oğiz* variantlarında işlənir. «Qədim türk lüğəti»ndə *ağaz* formasında qeyd olunmuşdur (DTC, 17).

Sözün qədim mənbədə qeyd edilmiş forması *ağaz* sonrakı mərhələdə *ağiz* variantına dəyişmiş və türk dillərində işlənən formalar da elə *ağiz* sözünün derivatlarıdır.

«*Ağiz* formasının özü iki istiqamətdə təkamül yolu keçib: 1) *ğ* -süz işlənən forma; 2) *ğ* -nın *v* -ya keçmiş forması.

Birinci fonetik təkamülün məhsulu türk, qaqauz, xakas dillərində işlənən *aız/a:z/a:s* formalarıdır ki, bunlardan qaqauzcada işlənən *a:z* forması çox güman ki, «*ağaz*»-dan formalaşmışdır.

İkinci fonetik təkamülün nəticəsində yaranan formalar bütün qıpçaq dillərində, ayrıca türk və türkmən dillərinin dialektlərində işlənir. Eyni zamanda, *av/o:z/o:s/ü:s* bazaları əsasında yaranan formalar qırğız, altay və yakut dillərində işlənir» (ЭСТЯ, 81).

Ağiz sözü bütün türk dillərində ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. Lakin bəzi türk dillərində bu sözün başqa mənaları da bildirdiyi müşahidə olunur. Məsələn, çuvaş dilində «nitq» mənasını, özbək dilində «söz, kəlmə» mənalarını da ifadə edir: *Makolada bu xakda bir oğizsuz yok* «Məqalədə bu barədə bir kəlmə belə yoxdur». ¹ Yakut dilində hətta bu söz «dodaq», «üst dodaq» mənalarını da bildirir.

¹ Узбекско-Русский словарь. М., 1959, с.313.

«*Ağiz* sözünü *ağ* + *iz* hissəsinə ayırmaq mümkündür. *Ağ* – kökü monqol dilində «yarıq», «açıq», «geniş açılmış», tunquz-mancur dillərində «dimdik», «deşik» mənalarını bildirir. *Iz* morfemi «cəmlilik» mənasını daşıyır. Məsələn burasındadır ki, bu cür morfoloji analiz aparan V.Banq da digər bədən üzvlərinin adlarını təhlil edərkən –*z* ünsürünün «ikilik» mənasını bildirdiyini göstərir. Məsələn, *bənz* sözündə «iki yanaq», *əkiz* sözündə «iki oxşar canlı» mənaları qabarıq görünür. Bir qrup tədqiqatçılar (Y.Nemet) *ağiz* sözünü fin-üqor və nen dillərindəki ekvivalentləri ilə tutuşduraraq uyğunluqlar olduğunu müəyyənləşdirmişlər. Hətta Ramstedt *ağiz* sözü ilə koreya dilində «*ağiz*» mənasını bildirən *ağari* və kalmık dilində «deşik» mənasını daşıyan *ağ* formaları arasında əlaqə olduğunu göstərir» (ЭСТЯ, 82).

Beləliklə, *ağiz* sözünün türk dillərində və qeyri-türk dillərində ifadə etdiyi mənaları nəzərdən keçirərkən həmin sözün «dodaq» mənasını bildirən *ağ*- kökündən və «ikilik» mənasını ifadə edən –*iz* affiksindən ibarət olduğu fikrinə gəlmək olar. Buradan *ağiz* sözünün «iki dodaq» mənasını bildirdiyi ortalığa çıxır. *Ağiz* sözünün iştirakı ilə əmələ gələn «*ağiz*ni qıfıllamaq» somatik-frazeoloji birləşməsində somanın «dodaq» mənasını bildirdiyi görünür.

Ağiz sözünün yuxarıda təklif etdiyimiz etimoloji təhlilinə yaxın bir formada analizi prof.A.Axundov da aparmış və qeyd etmişdir ki, «*ağiz* sözünün iki hissədən – *ağ*- kökü və –*iz* şəkilçisindən ibarət olması şübhə doğurmur. Demək mümkündür ki, *ağ* – əvvəllər, göründüyü kimi, insan bədəninin üzvlərini bildirən «dodaq», «çənə» mənalarını vermişdir. Müasir Azərbaycan dilində *a:ğ* sözünün «aşağı çənə» mənasında anq,

ana, əng genetik korrelyatları olduğuna görə *ağız* sözünün ilkin hipotetik formasını *anqız* şəklində bərpa edirik.

Artıq qeyd edildiyi kimi, *-uz* şəkilçisi qoşalıq kateqoriyasının qrammatik göstəricisidir. Beləliklə, əvvəllər «ağız» və «çənə» mənaları bildirən *ağız* soması sonralar məhz *ağız* mənasında işlənmişdir.¹

Ayaq. Bu söz türk dillərində *ayak//ayağ//ayax//azax//ızak//atax//yadaq//oyek* formalarında işlənir.

«Qədim türk lüğəti»ndə bu söz *azak//adak* şəklində qeyd olunmuşdur (DTC, 8).

«Təqdim olunan fonetik variantlar ümumtürk əsaslı *ayak* formasına söykənir. Məlum olan bu formalardan fərqli bir işlənmə variantı yəqut dilində qorunmuş *yadak* sözüdür. Bu forma tədqiqatçılar tərəfindən y-laşmış qədim variant hesab olunur. Altay dillərində işlənən *padak* forması *yadak* sözündəki *y*-nın proteza hadisəsi olmadığını göstərir» (ЭЦТЯ, 103)/

Ayaq sözü türk dillərinin hamısında «pəncə», «ayağın al-
tı» mənasını ifadə edir.

Hərəkət vasitəsi mənasından törəmiş *ayak* sözü *ay//ad* felinə *ağ//ak* affiksini qoşulması ilə əmələ gəlmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *ay-a-mak* sözü «çayın üzərindən salınan və bir nəfərin keçə biləcəyi körpücük, keçid» mənasını bildirir (DS,I,406). *Addamax* sözü «sudan balaca keçid» (ADDL,23), Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektində *addama* formasında «arxadan və ya kiçik çaydan keçmək üçün qoyulan daş» mənasını bildirir.²

¹ A. Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, səh.300.

² Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1966, s.225.

Prof.A.Axundov *ayaq* sözünün etimoloji analizini aparaq göstərir ki, «*atmaq* felinin kökü olan *at-* sözünə fəldən isim düzəldən *-aq* şəkilçisinin (müq.et: *yat+aq* = *yataq* sözündə olduğu kimi) artırılması ilə düzəlmişdir:*at+aq* = *ataq*. İnkişaf prosesində *ataq/atağ/atax* forması *adaq/adağ/adax* şəklində düşmüş və həmin dövrdən *adaq//azaq//ayaq* şəkillərində işlənməkdədir. Ümumiyyətlə, *p/d/z/y* səs uyğunluğu türk dillərində geniş yayılmışdır».¹

Azərbaycan dilinin dialektlərində *ayaqçı* sözü işlənir. Burada *ay-ağ* «addım» mənasını bildirir.² Eyni zamanda, dilimizin dialektlərində *ayustu/ayüstü* sözləri «ayaqüstə» mənasını ifadə edir (ADDL, 25). Əslində təhlil olunan bütün formaların *ay-, ad-, az-* köklərindən əmələ gəldiyi şübhəsizdir.

Vamberi «addımlamaq», «addım», «ayaq» mənalarını bildirən *at//ay//az//aq* köklərini ayırmış və bunların müxtəlif formalarda «ayaq» mənasını ifadə etdiklərini qeyd etmişdir. Onun bu etimoloji analizinin qeyri-dəqiqliyinə baxmayaraq, əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilir. Nemet Vamberinin bu təhlil sxemində əsaslanaraq, *ayak* sözünün kökünü çuvaş dilində işlənən və «addım atmaq» mənasını bildirən *ut-*, qırğız, qazax, türk(osmanlı), Azərbaycan dillərində işlənən *addım//atla//adda* sözləri ilə müqayisə etmişdir.

Eyni zamanda, monqol dilində «yola düşmək» mənasını ifadə edən *ayala//ayalax* sözləri işlənir» (ЭЦТЯ, 103).

Beləliklə, yuxarıda aparılan müqayisələr onu göstərir ki, qədim forma *adak* sonrakı mərhələdə *azak//ayaq* formasına transformasiya olunmuşdur. Etimoloji təhlilə cəlb edilmiş *ayaq*

¹ A. Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, səh.469.

² Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1966, s.225.

sözünü *ay+aq* hissələrinə parçalamaq mümkündür. Burada *ay-* «addım», *-aq* affiksi isə cütlük hal şəkilçisidir. Fikir versək, tərkibində *-aq/ək* ünsürləri olan *ayaq, qulaq, böyrək, bəbək, yanaq, kürək, topuq* sözləri cütlük təşkil edən bədən üzvlərinin adlarını ifadə edir.

Alın. Türk dillərində *anın/arin/ail* formalarında işlənir. Türk(osmanlı), altay dillərində «ön», tafalar, uyğur, kumandin dillərində, eləcə də türk (osmanlı) dilinin dialektlərində «sifətin yuxarı ön tərəfi», «əks tərəf» mənalarını ifadə edir (ЭЦТЯ, 146).

Alın sözü «ön» mənasını bildirən *al-* kökünün üzərinə kiçiltmə mənasını yaradan *-ın* affiksini artırmaq yolu ilə əmələ gəlmişdir. Sözü belə hissələrə parçalanaraq etimoloji araşdırılmasına rəvac verən fakt ondan ibarətdir ki, türkmən dilinin Noxur dialektində «alın», «ön» mənalarını bildirən *al* sözü işlənir. Həmin dialekti tədqiq edən X.Muxıyev «ön» mənasını ifadə edən *al* sözünə bir qrup hal şəkilçiləri artıraraq bildirdiyi mənaları təqdim etmişdir.¹

Yuxarıda təqdim olunan etimoloji analizi Melioranski, V.Banq, sonralar Şerbak, Brokelman, Dörfer kimi dilçilər də aparmış və sözün *al-* hissəsinin «ön tərəfi» mənasını bildirdiyi fikrinə gəlmişlər.

Sözün əsasını «ön», «qarşı» mənalarını bildirən *al-* kök morfemi təşkil edir. *-ın* isim düzəldən şəkilçi kimi *al* sözünə, görünür, sonralar əlavə edilmişdir.²

Övurd. Türk dillərində *avurt//aurt//uvurt//u:rt//o:rt//urt//*

¹ Muxıyev X. Türkmen dilinin noxur dialekti. Aşqabat, 1959, s.232.

² В.Асланов. О путях установления первичных корней слов с не продуктивными аффиксами в тюркских языках, АДЛ, 1967, с.91.

hovurt//omurt//ağurt fonetik variantlarında işlənir.

Qeyd edilmiş bu əsas formalar içərisində türk (osmanlı) variantı *avurt*, türkmən və özbək variantı *ovurt* sözlərinin *ağ//ov* hissələri qıpçaq forması *urt* hissəsi ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Xakas dilində də *ort* forması işlənir.

Türkmən dilinin dialektlərində işlənən *xovurt* sözünün əvvəlindəki *x-* səsi proteza hadisəsidir.

Yakut dilində işlənən *omurt* forması çox güman ki, *oburt* sözündən törəyib.

Qədim uyğur mənbələrində qeyd olunmuş *adurt* sözü «yanaq» mənasını bildirir. V.Banq hesab edir ki, *adurt* formasının inkişafı zamanı sonrakı mərhələdə *d ~ b ~ v* əvəzlənməsi baş vermişdir (ЭЦТЯ, 407).

Ümumiyyətlə, *ovurd* sözü türk dillərində «yanaq», «yanağın içəri hissəsi», «üz», «udlaq» mənalarını ifadə edir.

Övurd sözünün semantikasına fikir versək, məlum olur ki, türk dillərində ifadə olunan əsas mənə «ağzın giriş hissəsi», «qidanın çeynəndiyi yer» mənalarıdır. Digər mənalar əsas mənənin kompleks əlaqə assosiasiyası prinsipi üzərində yaranmışdır.

«Qırğız, xakas, altay dillərində *avurt//ovurt* sözlərinə *-a, -la* affiksləri qoşulur və yaranan *urtla//ortal//aurtla* sözləri «ağzına maye doldurmaq», «hortahortla içmək», «dadmaq» mənalarını ifadə edir.

Övurt sözünün kökündə dayanan *feli -op* şəklində bərpa etmək olar. Müqayisə üçün deyək ki, yakut dilində *uop* sözü «ağzına bir şey doldurmaq» mənasını bildirir. Eyni mənə bildirən *op* forması noqay dilində, *optuk* forması tuva dilində, *opkok* forması qırğız dilində işlənir.

Sadalanan bu formaların əsasında dayanan *op* feli *ovurt* sözünün başlanğıc mərhələdə fonetik modifikasiyasıdır. Sonrakı mərhələdə *ovurt/hurt* formaları əmələ gəlmişdir. *Op-* felindən düzələn *apıldat* sözü qırğız dilində «tələsə-tələsə yemək» mənasını ifadə edir.

Sözün kökünün iki paralel inkişaf istiqamətini qəbul etmək olar: *ap//ab* və *op//ob*. Bunlardan *ap-* inkişafın birinci, *op-* isə ikinci mərhələsidir. Yakut dilində işlənən *uop-* sözü «acgözlüklə yemək», «sümürmək» mənalarını ifadə edir» (ЭЦЯ, 408).

Sözyaratma standartlarını nəzərə almaqla *avurt//ovurt* sözünün əmələ gəlmə yolunu belə müəyyənləşdirmək olar: (*ab-ur-t//ob-ur-t*). Burada *ab//ob* elementləri *fel* kökü, *-ur* – «qıdanı udmağa kömək edən», *-t* elementi isə türk dillərinin areal qruplarında «yer» mənasını bildirir. Bu təhlilə analoji olaraq sözün etimoloji parçalanmasını bir qədər dəyişmək olar. Belə ki, sözün *ab* və *urt* hissələrindən təşkil olunduğunu da iddia etmək olar. *Ab-* *fel* kökü və *-urt* – altay dillərində işlənir və «udlaq» mənasını daşıyan hissələr, haqqında söhbət gedən sözün əmələ gəlməsini şərtləndirə bilər.

Qırğız, altay, qazax dillərində *urta/hurtla* fellərinin işlənməsi də bu fikrin doğruluğuna əsas yaradır.

Ovuc. Bu söz türk dillərində *avuç//avuş//avıc//auy//auç//oç//uas//uvuç//uş//uvıs//tvas//xavuç//abuç//övüç* fonetik variantlarında işlənir. Türk dillərinə aid qədim mənbələrdə *ovuc* formasının əvvəlki variantı *abuc* şəklində qeyd edilmişdir (DTC, 3). Sözün digər yerdə qalan formaları qanunauyğun şəkildə həmin formadan törəmişdir.

Türk dillərinin materialları əsasında bu sözün etimoloji analizini aparmaq çətinlik yaratdığından monqol dilinin mate-

riallarına müraciət etmək lazım gəlir.

«Monqol dilində «götürmək» mənasını bildirən *abu* feli, şübhəsiz, qədim türk forması olan *abuc* sözündən törəmişdir. Məşhur tədqiqatçı Korş türk dillərində olan *avuc* sözünü etimoloji təhlil edərək sözün kökü ilə monqol dilində «götürmək» mənasını bildirən *ab-xu* sözü arasında əlaqə olduğunu göstərir. Ramstedt də kalmık dilinə aid tərtib etdiyi lüğətdə *abuç//avuç* sözü ilə monqol dilindəki *abu//ab* və mancur dilindəki *afu* sözlərini müqayisə etmişdir» (ЭЦЯ, 409).

Türk dillərində işlənən *avuç//ovuç* sözünün kökü *av//ab* felləridir. Sözün *-uç* hissəsi ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləmək mümkündür. Belə ki, «qədim mənbələrdə qeyd edilən və «ovuc» mənasını ifadə edən *uç* sözü, eyni mənada, müasir tatar dilində işlənir. Qədim türk mətnlərində qeyd olunan *uç* forması sözün ifadə etdiyi mənanı özündə əks etdirir. Qədim formanın yalnız tatar dilində qorunması və «ovuc» mənasını bildirməsi tədqiqatçıları belə bir fikir söyləməyə vadar edib ki, *ovuc* sözünün hissələri haqda dəqiq mülahizə söyləmək çətindir» (ЭЦЯ, 410). Lakin sözün kökündə *ov-* felinin dayandığı şübhəsizdir. İkinci hissə – *uc* hissəsi, fikrimizcə, *iç* sözünün fonetik şəkli dəyişməsidir.

Bəbək. Azərbaycan dilində «gözün ortasında qara dairə-cik», «körpə uşaq» mənalarında işlənir: Abbasın zəfəran kimi qırmızı xətlər görünən yanaqları yumrulandı, dərinə gizlənən *bəbəkləri* parladı;

O gözəl sevməli ol nurlu *bəbək*,
Yuxusundan oyanar əsnəyərək.¹

¹ Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, I cild, Bakı, 1964, səh. 233.

Bəbək sözünün kökü *bəbə* formasında bərpa edilə bilər. Çünki ümumxalq danışq dilində *bəbə* sözü «körpə uşaq» mənasını bildirir.¹

V.Aslanovun 1973-cü ildə yazdığı doktorluq dissertasiyasında qeyd edilir ki, ilkin mənası «körpə uşaq» olan *bəbək* sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və Qazı Bührhanəddinin «Divan»ında işlənmiş, XV əsrdən başlayaraq «göz bəbəyi» mənası qazanmışdır. *Bəbək* sözü *bəbə* formasında «yeni doğulmuş» mənasında Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunmuşdur.² XIV əsr azərbaycandilli yazılı mənbələrdə də bu söz «gözün ortasındakı qara» mənasında işlənmişdir:

*Müdəvvər nöqteyi-xalın bəbək tək eynə qondırdım,
Bəbeksiz qalsın ol göz kim, bu xalın qədrini bilməz.*³

Müasir türk(osmanlı) dilində «körpə uşaq», «oyuncaq kukla» mənalərini bildirən *bebek* və türkmən dilində «göz bəbəyi» mənasını bildirən *bebek* sözləri işlənir: *Yarın seni bonmarşeye götüreceyim, begendigin bebegi alacağım*⁴, «Sabah səni univərmağa aparacağam və bəyəndiyin oyuncaq kuklanı alacağam»; *Özlerinin öyündə xəm şeyle bir bebeğin əmele qelmeğini Allahdan dileyərlər*⁵ «Öz evlərində də belə bir uşağın dünyaya gəlməyini Allahdan arzu edirlər».

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, müasir türkmən dilində *bebenek* sözü «göz alması» mənasını bildirir: *Bəbeneğin akdımı*⁶ «Gözlərin kor oldumu?».

¹ E.M.Məmmədov. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində (türk mənşəli ümumi isimlər və fəllər əsasında). Nam. diss., Bakı, 2004, səh. 41.

² Bax: V.I.Aslanov. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar. II cild, Bakı, 2003, səh. 205.

³ C. Qəhrəmanov. Nəsimi «Divan»ının leksikası. Bakı, 1970, səh. 127.

⁴ Türkçe Sözlük, I cild, Ankara, 1992, səh. 161.

⁵ Türkmən dilinin sözlüğü. Aşqabat, 1962, səh. 118.

⁶ Туркменско-русский словарь. М., 1968, с. 124.

Bəbək sözünün kökü *bə-* formasında təsəvvür edilə bilər. *Bəbəlmək* felinin də *bə-* kökündən yarandığı şübhəsizdir. «Gözləri bəbələ qalmaq» ifadəsində «göz bəbəyinin» aldığı vəziyyət əks olunmuşdur.

II. SOMATİK VAHİDLƏRİN FRAZEOLÖGİYADA YERİ

Türkoloji ədəbiyyatda əksər hallarda karluq qrupuna öz-bək və uyğur dillərini daxil edir, karluqların formalaşmasını bilavasitə uyğurların formalaşması ilə eyniləşdirirlər. «Əslində isə uyğurlar çox-çox əvvəllər həyat səhnəsinə atılmış (III-V əsrlər), karluq tayfaları ortaya çıxana qədər həttə ədəbi dili, yazısı da olmuş, çoxlu abidələrə (uyğur abidələri) malik olmuşlar».¹

Karluq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində çin, tibet, monqol dillərindən keçmiş sözlər üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, bu qrup dillərdə oğuz-Səlcuq uyğunluğu da çox qüvvətlidir. Bu, karluqların əvvəlcə oğuz, sonralar isə Səlcuq hökmranlığı dövründəki əlaqələri ilə izah oluna bilər.

Əksər türkoloqların fikirlərini nəzərə alsaq, karluq qrupu türk dillərinə öz-bək, uyğur və salar dillərini daxil etmək olar. Bu dillərin xüsusiyyətlərindən danışan tədqiqatçıların bəziləri həmin dillərin oğuz qrupu ilə daha çox yaxın olduğunu söyləyirlər. Məsələn, salar dilinin araşdırıcılarından E.R.Tenişev qeyd edir ki, «müstəqil türk dillərindən biri olan salar dili özündə oğuz əsasını və qıpçaq substratlarını mühafizə edərək oğuz dillərinə, xüsusən türkmən dilinə yaxınlığını bürüzə verməkdədir».²

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s. 251.

² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, с. 254.

Türk dilləri sistemində müstəqilliyi və unikalığı ilə seçilən uyğur dili haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. Uyğur dili «türk mənşəli leksikasında arxaik elementləri daha çox saxladığı»¹ üçün unikal hesab edilir.

Salarları və uyğurları birləşdirən digər bir cəhət hər iki xalqın çinlilərin, tibetlilərin, monqolların əhatəsində yaşamalarıdır. Məhz bu qonşuluq zamanı yaranan dil əlaqələri nəticəsində salar və uyğur dillərinin lüğət tərkibində xeyli sayda çin mənşəli kök morfemlər özünə yer tapmışdır. Bu təsir o qədər güclüdür ki, «salarlar və uyğurlar məişətlərində ana dillərində danışsalar da, rəsmi-işgüzar dairələrdə çin ədəbi dilindən istifadə edirlər»². Göründüyü kimi, salarlar və uyğurlar doğma dillərini məişət səviyyəsində qoruyub saxlayıblar. Lakin bu fikri özbəklər haqqında demək olmaz. Özbək, uyğur və salar dillərinin daxil olduğu karluq qrupunu hansı səviyyədə qorunmasından və işlədilməsindən asılı olmayaraq tədqiqatçı cəlb etmək və Azərbaycan dilinin lingvistik xüsusiyyətləri ilə paralel müqayisə etmək zəruridir. Bu müqayisəli araşdırmalar dilin müxtəlif səviyyələrində həyata keçirilməlidir.

Somatik vahidlər dilin leksik qatında xüsusi yer tutur. Karluq qrupu türk dillərində somatik vahidlərin işlənməsini ardıcıl izləmək və Azərbaycan dilində işlənen eyniadlı vahidlərlə müqayisə etmək bu problemlə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, «somatik» termininin əsasında dayanan «soma» hissəsi yunan mənşəli olub «bədən» deməkdir. «İlk dəfə bu ter-

¹ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976, с.168.

² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, с.23.

min alman zooloqu A.Veysman tərəfindən işlədilmişdir».¹

Somatik vahidlər frazeoloji birləşmələrin bir hissəsidir. Bəzən onlara somatik-frazeoloji birləşmələr də deyilir. Bütövlükdə onu qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin ən təsirliyərinin yaranmasında insanın bədən üzvlərini bildirən sözlər fəal iştirak edir. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeoloji vahidlərin mühüm əlaməti kimi onlardakı obrazlılığı, emosional-ekspressiv gücü xüsusi qeyd edirlər. Bunun səbəbini dəqiq müəyyənləşdirən f.e.d.M.Mirzəliyeva doğru olaraq qeyd edir ki, frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan emosionallıq, bəlkə də, insanın ən əsas bədən üzvlərinin ifadəsi ilə bağlı hallarla əlaqədardır. Məsələn: ürəyi düşmək, ürəyinə salmaq, gözdən salmaq və s.²

Somatik frazeologiyanın əmələ gəlməsində iştirak edən bədən üzvlərini ifadə edən sözləri karluq qrupu türk dillərinin və Azərbaycan dilinin materialları əsasında nəzərdən keçirərkən həm müəyyən fonetik, həm də məna fərqlərinin mövcud olduğu aydınlaşır. Bunu həmin dillərə aid mənbələrdən seçdiyimiz aşağıdakı nümunələr daha aydın əks etdirir.

Azərbaycan dilində «yeyib-icməyə və səs çıxarmağa məxsus üzv» mənasını bildirən *ağız* sözü özbək dilində *oğiz*, salar dilində *ağaz/ağuz* fonetik variantlarında əsas mənanı ifadə edir. Lakin salar dilində bu söz eyni zamanda «dodaq, çənə» mənalарını da ifadə edir: *ilte azy* «üst çənə». Özbək dilində isə hətta «söz» mənasını da bildirir: *Makolada bu xakda bir oğiz suz yok* «Məqalədə bu barədə bir kəlmə belə yoxdur» (URS, 313). Bu məna Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Mə-

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1984, s.576.

² Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, s.28.

sələn, *İmkan ver, bir ağız da mən deyim*. Somatik frazeologiya-nın yaranmasında bu sözün iştirakı da maraqlıdır. Belə ki, «danışığını kəsmir» mənasında özbək dilində «*oğizdan tuşmay-di*» (URS,313) somatik vahidi işlənirsə, Azərbaycan dilində bu mənə «*ağzını yummur*» şəklində özünü göstərir.

Azərbaycan dilində canlıların yeriməsinə xidmət edən bə-dən üzvü *ayaq* şəklində, özbək dilində *oʻqok*, salar dilində *ayex/ayax* formasında işlənir. Məsələn:Azərbayc:Fərraşlar Məşədi Həsəni yerə yıxıb ayağına on çubuq vurdular (Y.V.Çəmənzə-minli).

Bu söz karluq qrupu türk dillərində, xüsusən salar və uyğur dillərində «ayaq» mənasından başqa, «pəncə, oynaq» mənalarını da bildirir. Məsələn, salar: *ayyun)* toyu - oynaq; *ayayun)* sony - daban. Bu sözün iştirakı ilə yaranan somatik frazeologiya ən çox özbək dilində müşahidə olunur və Azər-baycan dilində olan somatik vahidlərlə uyğun olan və uyğun olmayan məqamlar özünü göstərir. Məsələn, salar dilində *ayex* sahuc birləşməsi «bir-birinə qonaq getməyi» ifadə edir. Özbək-cədə başqa forma müşahidə olunur: *U biznikiqa oyok bosmay kuydi* «O daha bizə qonaq gəlmir»(YPC,296). «Yorulmaq» mə-nasını Azərbaycan dilində «*əldən-ayaqdan düşmək*» ifadəsi bildirirsə, özbək dilində bu daha yığcam ifadə olunur: *oyokdan xorimok* «bərək yorulmaq»(YPC,296). Azərbaycan dilində «iki ayağını bir başmağa dirəyib» ifadəsi özbəkçədə də eyni forma-da işlənir: *İkki oyokni bir etikka tikib*(YPC, 297). Digər bir misal:Azərbaycan dilində «qaçmaq» mənasında «ayağını yerdən üzmək» ifadəsi işlənirsə, özbəkçə bu bir qədər başqa formada işlənir: *Oyokni kılqa olib yugurmok* «ayağını əlinə alıb qaçmaq» (URS, 297).

Somatik frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən üzvlərdən biri də *baş* sözüdür. Özbək dilində *boş*, salar dilində isə *bas/vəy* formasında işlənir. Azərbaycan: *Başından ağrı qopur,gözlərimə qaranlıq çökür*(Mir Cəlal); Özbək:*boşim aulanayapti* «mənim başım hərlənir»(URS,83). Bu sözün so-matik frazeologiya-nın yaranmasında iştirakı özbək və salar dillərində aşağıdakı kimi müşahidə olunur. Azərbaycan dilində «*əylmək, təzim etmək*» mənasında «*baş əymək*» ifadəsi salar dilində «*baş vur*» şəklində işlənir. Özbək dilində isə *baş* sözü-nün iştirakı ilə yaranan somatik vahidlər Azərbaycan dilindəki eyniadlıları ilə tam uyğunluq təşkil edir. Bunu özbəkçədən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələr də sübut edir: *boşıqa çıkmok* - «başında oturmaq» - *boşimda toş çakadi* - «başında daş sındırır»(URS,84). Azərbaycan dilində isə bu ifadə «*başında qoz sındırır*» formasında işlənir. «Yuxudan ayılmaq» mənasını bildirmək üçün özbəkçədə *baş* sözü iştirak edir: *uykudan boş kutarmok* - «ayılmaq»; *uykudan boş kytarmaudi*;«O, bütün günü yatır»(URS,84); «*İşləməyən dişləməz*» ifadəsi özbək dilində bir qədər geniş formada və *baş* sözünün iştirakı ilə işlənir: *işlaqan tişlaudi, işlamaqan boş kaşıudi* «işləyən dişləyər, işləməyən baş qasıyar»(URS, 84).

Somatik frazeologiya-nın yaranmasında passivliyi ilə seçilən *barmaq* sözü özbək dilində *barmok*, salar dilində *purmax* formasında işlənir. Azərbaycan:Daşdəmir iri daşın altında qalmış barmaqlarının al-qan içində olduğunu gördü. Salar: *imən purmax* - şəhadət barmağı. *Barmaq* sözünün iştirakı ilə Azərbaycan dilində «*fikrə getmək*» mənasını bildiren «*barmağını dişləmək*» ifadəsi işlənir. Bu forma özbəkçədə də eyni şəkildədir: *u barmogini tişlab koldi* - «o çox təəcübləndi və

fikrə getdi»(URS,55).

Bədən üzvləri içərisində *burun* sözü də somatik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Azərbaycan və özbək dillərində *burun/burun*, salar dilində isə *purnu* şəklində işlənir. Dilimizdə «*burnunu soxmaq*» ifadəsi özbək dilində «*burnini tikmək*» formasında özünü göstərir. «*Lovgəlanmaq*» mənasını bildirən «*burnunu yuxarı tutmaq*» ifadəsi özbəkcədə «*burun kutarmək*» kimi işlənir. Özbək dilində *burun* sözünün iştirakı ilə «*burnunun altında donquldamaq*» mənasında *burun ostidan tünğilləmək* (URS,91) somatik vahidi işlənir.

Boyun sözünün yaratdığı somatik vahidlər özbək və Azərbaycan dillərində eynilə işlənir. Özbək dilində: *Şu işni men buynımaqla olaman* - «Mən bu işi öz boynuma götürürəm»; *Aybini buyniqa oldı* - «O, günahını etiraf etdi»; *Tuyaqa yantok kerak bulsa, buynini çuzadı* - «Dəvəyə tikan lazım olanda, boynunu dartır».

Bəzən bədən üzvləri karluq qrupu türk dillərində Azərbaycan dilində bildirdiyi mənadan əlavə başqa mənalar da bildirir. Məsələn, **qarın** sözü salar dilində *karun* formasında «mədə, bətn» mənalarını bildirir. Özbək dilində *korin* variantında somatik vahidlərin yaranmasında iştirak edir: *Oç korinim, tinç kuloğim* - «Ac qarnım, dinc qulağım»; *korin bandasi* - «Mədəsinin qulu»; *Ona kornida etqanday* «Qarnı üçün qayğı çəkmir» (URS,624).

Qaş sözü də somatik frazeologiyada yaranmasında fəal iştirak edir. Özbəkcədə *koş*, salar dilində isə *kulix* şəklində işlənir. Ümumiyyətlə, yaranan somatik vahidlər Azərbaycan və özbək dillərində uyğun şəkildədir. Məsələn, Azərbaycan dilində «*qaş-qabağını sallamaq*» ifadəsi özbək dilində də işlənir:

Koş-kovoğini osiltirmək - «*qaş-qabağını turşutmaq*»; *birovning koş-kovoğuna karamək* - «*kiminsə əhval-ruhiyyəsinə uyğunlaşmaq*» (URS, 626).

Qol sözü Azərbaycan, salar və uyğur dillərində eyni, özbək dilində isə *kul* şəklində işlənir. Karluq qrupu türk dillərində *qol* sözü Azərbaycan dilindən fərqli olaraq «*barmaq*» və «*əl*» mənalarını da bildirir. Məsələn, özbək dilində: *Beş kul baravar emas* - «*Barmağın beşi də eyni olmaz*»; *İkkala kulini burnıqa tikib golmog* - «*İki barmağı burnunda sakitləşmək*» (URS,635); salar dilində «*əl*» mənasını bildirir: *qol vasyI* - «*bir-birinin əlini sıxmaq*».

Azərbaycan dilində bu söz «*çiyinin başından barmaqların ucuna qədər olan iki üzvdən biri*» mənasını bildirir: *İzzət Əhmədin qolundan yapışb gətirib oturtdu palaz üstə ki, oğlan rahatlınsın* (C.Məmmədquluzadə).

Qol sözünün özbək dilində yaratdığı somatik-frazeoloji vahidlərə fikir versək, görürük ki, həmin sözü Azərbaycan dilində *əl* sözü əvəz edir. Məsələn, dilimizdə «*özünü ələ almaq*», «*fürsəti əldən vermək*», «*əldən bir iş gəlmir*» ifadələri işlənir və bu ifadələr özbək dilində *qol* sözünün iştirakı ilə işlənir: - *Uzini kulqa almək* - «*özünü ələ almaq*»; *fursatni kuldən bermək* - «*fürsəti əldən vermək*»; *Bu iş kulimdən kelməydi* - «*bu iş əlimdən gəlmir*»; *uning kulidan xar narsa keladi* - «*Onun əlindən hər şey gəlir*» (URS, 635). Özbək dilində *qol* sözünün iştirakı ilə somatik frazeoloji vahidlər – atalar sözləri səviyyəsində formalaşmışdır: *Kuli uynyamaqanning kuzi uynar* - «*Kim işləmirsə, o, yemir*» (URS, 635).

Məsələ burasındadır ki, salar dilində *qol* sözü yalnız «*əl*» mənasını bildirir: *sux qol* – sağ əl; *qol uzaç* – əl uzatmaq. Salar

dilində «yuxarı yan ətraf» mənasında *qulas* sözü işlənir.

Somatik vahidlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən üzvlərdən biri də *qulaq* sözüdür. Azərbaycan, uйğur dillərində *qulaq*, salar dilində *qulax*, özbək dilində isə *kulok* formasında işlənir. Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində bu sözün leksik mənası eynidir. Azərb: Canlılarda eşitmə orqanı: *Nəvəsi onun burmından, qulağından yapışır, boğazının altını qıdıqlayırdı* (M.Rzaquluzadə); Özbək: *Suzimni kuloginqqa olmadinq* - «Sən mənə qulaq asmadın» (URS, 629).

Azərbaycan dilində «kar oldum» mənasını bildirən *qulağım batdı* ifadəsi özbək dilində *kulogım bitdi* formasında işlənir. «Təəccüblənmək» mənasını isə hər iki dildə, təxminən, eyni ifadə ilə əks etdirmək mümkündür. Azərbaycan: *Ağzı qulağının dibinə getdi*; Özbək: *Oğzi kulogıqa etdi* (URS, 629).

Somatik vahidlərin əmələ gəlməsində *dəri* sözü də iştirak edir. Bu söz özbəkçə *teri*, salar dilində *tir*, uйğur dilində *t'er* şəklində işlənir. Azərbaycan: *Qulunun başının tükləri, qaşları və kiprikləri xına rəngində idi. Hətta dərisi belə kürənə çalırtdı* (M. İbrahimov); uйğur dilində: *qoc t'er* - keçə dərisi. Bu sözün iştirakı ilə əmələ gələn frazeoloji vahidlərdən biri Azərbaycan və özbək dillərində oxşardır. Belə ki, dilimizdə işlənən «*dərisinə saman təpmək*» ifadəsi özbəkçədə də mövcuddur: *Terisiqa samon tikmok*. Başqa bir somatik-frazeoloji vahid isə fərqli şəkildə işlənir. Azərbaycan dilində «*köklüyündən dərisinə sığmur*» ifadəsi özbək dilində «*sevindiyindən dərisinə sığmur*» mənasını bildirən «*u xursandlıqdan terisiqa sığmaydı*» (URS, 425) formasında işlənir.

Diz sözü də somatik-frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir. Karluq qrupu türk dillərində *tizza* (özbək), *tiz* (uy-

ğur) variantlarında işlənir. Azərbaycan dili ilə müqayisə edərək leksik mənanın dəyişmədiyi aydınlaşır. Yəni «qıçın bükülən yeri» mənası müqayisə olunan dillərdə saxlanıb. Azərbaycan dilində: *Kərbəlayi Cəfər dizi üstə oturub üzügöylü düşmüşdü çörəyin üstə* (C.Məmmədquluzadə). Maraqlıdır ki, özbək dilində *diz* sözünün əmələ gətirdiyi somatik-frazeoloji vahid Azərbaycan dilində göz sözünün iştirakı ilə yaranır. Özbəkçədə: *Şitonsiz tizzasi yirtikka kular* - «Öz gözündə tiri görməyib, başqasının gözündə çöp axtarır» (URS, 428).

Somatik frazeologiyanın yaranmasında fəal iştirak edən *dil* sözü Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində *dil/til/ til/ tyl* variantlarında işlənərək eyni mənanı bildirir. Azərbaycan: *Mahirə qurumuş dodaqlarını dili ilə islatdı* (H.Mehdi); Özbək dilində: *Tuğri til toşni əradi, eqri til başni əradi* - «Doğru dil daşı dələr, yalan dil isə başı» (URS, 430). Bu ifadə Azərbaycan dilində daha yığcam şəkildə işlənir: «*Doğru dil üz ağardar*».

Diş sözünün yaratdığı somatik frazeologiya isə daha çox mənfi emosiyaları ifadə edir. Müqayisə olunan dillərdə bu söz *diş/tiş/tiş/t'is* variantlarında işlənir. Azərbaycan dilində: *Əllisində əlif qəddin çəkilər, Altmışında ön dişlərin tökülər* (Koroğlu).

Salar dilində: *sary tiş* - «süd dişləri». Azərbaycan dilində «*diş qıcamaq*», «*dişi bağırsağını kəsmək*» frazeoloji vahidlərində mənfi emosiyalar qabarıq görünür. Özbək dilində də *diş* sözü mənfi emosiyaları bildirən somatik-frazeoloji vahid əmələ gətirə bilər: *Birovqa karşi tiş kayramok* - «Kiməsə diş qıcamaq» (URS, 437).

Dırnaq sözü məcazi mənalı birləşmələrin əmələ gəlməsində passiv iştirak edir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə özbək dilində həmin sözün daha fəal olduğu görünür: *Tirnoği usmaydi*

- «O, heç vaxt varlanmır»; *Tirnokka zor bulmok* - «Uşağı olmadığı üçün iztirab çəkmək» (URS, 435). Bəzən özbək dilində bu söz «*ayaq*» mənasını da bildirir: *Boy tirnoğimni ustirmadi* - «*Bəy ayaq üstə qalxmağa mənə imkan vermədi*». Maraqlıdır ki, uyğur dilində «*dırnaq*» mənasını bildirmək üçün *tarmaq* sözündən istifadə edilir. Bu söz həmin dildə «*barmaq*» mənasını da ifadə edir.

Daban sözü Azərbaycan və özbək dillərində fərqli somatik vahid əmələ gətirir. Belə ki, Azərbaycan dilində «*qaçmaq*» mənasını bildirmək üçün «*dabanına tüpürmək*» ifadəsi işlənir. Özbək dilində isə *daban* sözünün iştirakı ilə başqa mənalı somatik frazeoloji vahid əmələ gəlir: *Tovonidaqi conı xalkumiqa keldi* - «O, dəhşətli dərəcədə əsəbiləşdi» (URS, 438).

Topuq sözü özbək dilində *tupik* şəklində işlənir. Maraqlıdır ki, dilimizdə, təxminən, «*heç nə ona təsir edə bilməz*», «*hər şey ona çox asan başa gəlir*» mənalərini bildirən «*Onun Araz aşığından, Kür topuğundandır*» ifadəsi işlənir. Özbək dilində də təxminən, bu mənanı bildirən və *topuq* sözünün iştirakı ilə yaranan məcazi mənalı birləşmə işlənir: *Dunəni suv bossa tupiğiqa çıkmaydı* - «Dünyanı su bassa, onun topuğuna ancaq çatar» (URS, 465).

Sümük sözü də somatik frazeologiyanın yaranmasında fəal iştirak edir. Özbək dilində *suyaq(k)* şəklində işlənir. Bu sözün iştirakı ilə yaranan somatik vahidlər özbək və Azərbaycan dillərində tamamilə eynidir. *Eti sizniki, suyaqi bizniki* - «*Əti sənin, sümüyü mənim*»; *Piçok borib, suyakka takaldi* - «*Bıçaq sümüyə dirənib*»; *Suyaqi tinçib koldi* - «*Onun sümükləri sakitləşdi*» (URS, 390).

Somatik vahidlərin yaranmasında **göz** sözü fəal iştirak

edir. Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində bu söz *göz* /*kuz/köz/köz* variantlarında işlənir. Özbək dilində: *kuz taşlamak* - «*göz yetirmək*» (URS, 226); salar dilində: *koz tix* - «*gözünü zilləmək*». Azərbaycan dilində *göz* sözünün əmələ gətirdiyi «*Qaş düzəldən yerdə vurub gözünü də çıxardı*» ifadəsi özbəkçədə də işlənir: *Koş kuyaman deb, kuz çıkarmok* (URS, 227).

Beləliklə, müqayisələr göstərir ki, somatik vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində eyni forma və mənada işlənir.

Bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər ən çox insanın mənfi emosiyalarını ifadə edən somatik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Somatik-frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edən bədən üzvlərini bildirən sözlərin bəziləri bu tip frazeologiyanın tərkibində fəal, bəziləri isə passiv iştirak edir.

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, B., 1964.

DS – Türkiyədə xalq ağzından derleme sözlüyü, I, Ankara, 1963.

ДТС – Древнетюркский словарь. Л., 1969.

УРС – Узбекско-Русский словарь. М., 1959.

ЭСТЯ – Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.

Elnarə ƏLƏKBƏROVA
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QURUPU DİLLƏRİNDƏ ARXAİZM VƏ DİALEKTİZMLƏR

Türkoloji ədəbiyyatda əksər hallarda karluq qrupuna özbək və uйğur dillərini daxil edirlər. Yeni uйğur dilinə gəlincə, F.Zeynalovun fikrincə, «yeni uйğur dili qədim uйğur dilinin davamı (şərti) olsa da, ondan köklü şəkildə fərqlənir. Müasir uйğur dili son dövrlərdə məhz elə müasir özbək dilinin (qədim karluq və özbək yox) təsiri altında, onun imla qaydalarını bir növ mexaniki olaraq qəbul etmək yolu ilə özünü ona (özbək dilinə) yaxınlaşdırılmışdır. Bunları nəzərə almaqla, bəlkə şərti olaraq yeni uйğur dilini karluq qrupuna aid etmək olar»¹. Ümumiyyətlə, F.Zeynalov karluq-uйğur qrupu kimi səciyyə-ləndirdiyi dil birliyinə özbək, yeni uйğur, sarı uйğur və salar dillərini daxil etmişdir.

N.A.Baskakov isə bu mövzudan bəhs edərkən özbək, uйğur dilləri, onların müasir və qədim variantlarını, eyni zamanda bəzi əsər və dövlət dillərini nəzərə almaqla karluq-uйğur və karluq-Xarəzm yarımqruplarını özündə ehtiva edən dil ailəsini karluq qrupu adlandırmışdır².

Türk dilləri sistemində salar və sarı uйğur dillərinin mövqeyini müəyyənləşdirən alimlər arasında yekdil fikir yoxdur³.

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.251

² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962, с.256

³ Вах: Тенишев Э.Р. Место саларского и сарыг уйгурского языков в системе тюркских языков /Исследования по уйгурскому языку/. Алма-Ата, «Наука», 1970, с.49-53

F.Zeynalovun fikrincə, salar dilinin tarixən uйğur dili ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Onlar «XIV əsrə qədər qıpçaq əhatəsində yaşamış, Şərqi Türküstandan köçəndən sonra isə Xuanxe çayı boyunda çinlilər, monqollar və tibetlilər arasında məskən salmışlar. Salarlar məhz bundan sonra həmin ərazidə çoxluq təşkil edən uйğurlarla təmasda olmuşlar»¹.

Ümumiyyətlə, coğrafi vəziyyət, mədəni-iqtisadi əlaqələr və etnolingvistik mühit müxtəlif dillərdə öz həlledici izini buraxmışdır. Məsələn, Özbəkistan uйğurları özbək, Qazaxıstan uйğurları qazax, Qırğızıstan uйğurları qırğız, Türkmənistan uйğurları isə türkmən dilinin təsirinə məruz qalmışlar. Lakin uйğur dili ilə qonşu türk dilləri arasındakı qarşılıqlı təsir eyni cür deyil. Belə ki, Qazaxıstan uйğurları öz milli orijinallığını və dil təmizliyini Qırğızıstan və Türkmənistan ərazisində yaşayan uйğurlardan daha çox qoruyub saxlamışlar. Fərqlənən ərazisində yaşayan uйğurların dili isə qabarıq səviyyədə assimilyasiyaya uğramışdır (özbəkləşmişdir)². Yaxud uйğur imperiyası qırğızlar tərəfindən dağıldıqdan sonra Çinin Qansu əyalətində yaşamağa başlayan uйğurlar (IX əsrin ortalarında) «bu ərazidə çinlilərin, monqol və tibetlilərin əhatəsinə düşmüş, bir qismi öz dillərini tamamilə itirərək ya Çin dilində, yaxud da monqol (az bir qismi isə Tibet dilində) dilində danışmağa başlamışlar»³. Lakin onların arasında öz doğma dilini qorumağa çalışanlar üstünlük təşkil edir.

Karluq qrupuna daxil olan dillərin lüğət tərkibində qədim türk leksik qatı (ümumtürk leksikası) ilə yanaşı, monqol,

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.288

² Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. «Наука», Алма-Ата, 1969, с.21-30

³ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.282

qıpçaq, Çin, Tibet, ərəb, fars və slavyan dillərindən alınmalar da az deyil.

Özbək dilinin leksik tərkibi əgər əvvəl daxili imkanlar, daha çox dialekt leksikası hesabına genişləndirilsə, sovet dövründə rus dili və bu dil vasitəsilə digər dillərdən alınmalar hesabına zənginləşdirilmiş, ərəb-fars alınmaları isə sıxışdırılmağa başlamışdı.

Leksik tərkibi daha çox oğuz dilləri ilə uyğunluq təşkil edən uyuğurların dili isə Çində keçirilən dil siyasətinin nəticəsi olaraq çin mənşəli sözlərlə sürətlə zənginləşdirilmişdir. Sarı uyuğur və salar dillərində isə, hətta Tibet dilindən alınmalar da müşahidə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, karluq qrupu türk dillərində ancaq bu qrup üçün səciyyəvi olan sözlər də az deyil. Məs: tovak «badya», uya «hin», kallob «fırılacaq», tentak «dəli», must «yumruq», çapsan «tez», yanastirmok «adaqlamaq» və s.¹

Məlumdur ki, dilin inkişafı zamanı lüğət tərkibinə arası-kəsilmədən yeni sözlər daxil olduğu kimi, bunun əksi də baş verir. Yəni «dilnin lüğət tərkibinin əbədi inkişafda olması, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması son dərəcə labüddür. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı prosesində yeni sözlər yaranır, bir sıra söz və ifadələr isə köhnəlib dili tərk edir. Sanki dərin dərya və ümmanlarda olduğu kimi, dildə də «daxili təmizlənmə» prosesi gedir, dil cilalanır, təkmilləşir»².

İctimai mühitin dəyişilməsi ilə əlaqədar bir qism söz

passiv lüğət fonduna daxil olur. Dilin əsas lüğət fondunu təşkil edən sözlərin əksəriyyəti isə qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir. Bütün bu xüsusiyyətlər karluq qrupu dillərinə də aiddir. Bu qrupda diqqəti cəlb edən cəhət bəzi türk dillərinin lüğət fondunda artıq çoxdan arxaikləşmiş leksik vahidlərin hələ də mövcudluğu. Həmin ifadələr ədəbi dil, yaxud dialekt səviyyəsində müşahidə olunur.

Hər bir dil öz inkişafında dialektlə bağlıdır. Ədəbi dil dialektfövrü xarakter daşıyır. Fonetik, qrammatik dil faktları kimi, leksik vahidlər də ədəbi dilə təsir göstərir, onun zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Bəzən isə əksinə, hər hansı bir dil faktı öz inkişafında ədəbi dildə arxaikləşmiş, lakin şivələrdə öz normativliyini saxlamışdır. Bu cür faktlar leksikada daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə ki, vaxtilə türkinin parçalanmasına qədər geniş türk arealında işlənən bir çox leksik vahidlər getdikcə daha az işlənmə əhatəsinə malik olmuş, bəzən isə yalnız dialektlərdə mühafizə olunmuşdur. Bu cür dialektizmlər karluq qrupu türk dillərində də müşahidə edilir.

Bu baxımdan özbək dili xüsusilə fərqlənir. Y.D. Polivanov bildirmişdir ki, «SSRİ-də heç bir türk dili özbək dili dialektləri qədər kəskin dialekt fərqlərinə malik deyil». O bunun başlıca səbəblərindən birini özbəklər yaşayan ərəziyə kütləvi şəkildə gələn 3 müxtəlif türk dili qrupunun («cənub-şərq», yaxud «cağatay»; «cənub-qərb», yaxud «oğuz»; «şimal-qərb», yaxud «qıpçaq») təsiri ilə əlaqələndirmişdir¹. Sözsüz ki, müxtəlif türk tayfalarının təsiri özbək dili dialektlərinin zənginləşməsinə,

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.254

² Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə (mülhizə və düşüncələr). Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı, 2004, s.292

¹ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент. УЗГОСИЗДАТ, 1933, с.3-4

onun qeyri-türk təsirlərdən (ərəb-fars, tacik, rus) təmizlənməsinə xidmət göstərmişdir. O da məlumdur ki, qədim dil faktları ucqarlarda daha yaxşı qorunur. Elə bu səbəbdən lazımi dil faktlarını özbək dili dialektlərində tapmaq mümkündür.

Belə dil faktlarından bəzilərinə nəzər yetirək:

Kyev- 1. *kürəkən*; 2. *nişanlı* [OPC, 221]; **küüo** – 1. *kürəkən*; 2. *ər* [URS, 665].

Bu qohumluq termini Orxon-Yenisey abidələrində və «Qutadqu bilig»də *küdəü*, tuva *küree*, xakas *kizö*, *küzee*, Altay *küyü*, qırğız *küyöo*, qazax *küey*, qaraqalpaq *küey* fonetik variantlarında eyni semantik tərkibdə qeydə alınmışdır. Eyni mənada qırğız dilində *küyöo bala*, qaraqalpaq dilində isə *küey bala* leksik vahidi işlədilir¹.

Göründüyü kimi, daha çox qıpçaq qrupu üçün səciyyəvi olan bu söz, oğuz söz xəzinəsinin ən məşhur nümunəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da əks olunmuşdur: Xan babamın *göy-gisi*; Qadın anamın *sevgisi*; Kül təcik olmaz; *Güyəgü* oğul olmaz [IL.s.120]. Həmin ifadə bu gün oğuz dillərindən türk dilində *güvey* («ər, nişanlı, kürəkən»), türkmən dilində *quev* («kürəkən», bəzən «nişanlı»), qaqauz dilində *güvää* («kürəkən»), Azərbaycan dilində isə yalnız dialekt səviyyəsində *göy//giyov//giyov* işlədilir. Türkmən dilində bu köklə bağlı «valideynlərinin yanında nişanlısına baş çəkmək» mənasında *qiev-levis*, *qievlemek*, *qievçilemek* kimi fellər də mövcuddur.

Köyü sözü müasir Azərbaycan dilindəki *kürəkən* sözünün sinonimidir. L.A.Pokrovskaya bu leksemlərin etimoloji

¹ Аширлиев К. Древние тюркские элементы в современных языках /Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири/. Фрунзе «Илим», 1966, с.27

baxımdan əlaqəli olduğunu zənn etmişdir. Belə ki, monqol dilindəki *хүтэе(н)* sözündəki *н* davamlı deyil və o, qədim abidələrdəki *küdəgü* lekseminə yaxın tələffüz olunur. Lakin tədqiqatçı bunlar arasındakı etimoloji bağlılığı sübut edən möhkəm əsasın olmadığını da əlavə etmişdir¹.

Bu qohumluq terminlərindən bəhs edən prof.V.İ.Aslanov L.A.Pokrovskayanın fikirləri ilə razılaşmışdır. O, *kürəkən* sözünün monqol dilindən alınma, *göy* sözünün isə türk mənşəli olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, monqol mənşəli *kürəkən* sözü *köörkək* felindən, türk mənşəli *küyəgü* sözü isə *güvən* felindən yaranmışdır. Hər iki fel «güvənmək», «öyünmək» mənasını ifadə edir. Bununla da, türk feli *küv//küy*, yaxud *küd* əsasında yaranmışdır. *Küdəgü* ilkin olaraq «güvənən adam» mənasını ifadə edir².

Biz isə hesab edirik ki, *köyü//göyü//kuev//güdegü//giyov//giyev* və s. fonetik qabıqlarda təzahür edən «kürəkən» de notatı «DTS»də əks olunmuş *kü->köδ//küδ//küδ//küδ* «baxmaq, qorumaq, göz yetirmək»³ mənalı felə -ov//-ev//-ag//-ag// -egü isim düzəldən şəkilçinin qoşulması ilə düzəlməşdir.

Bu şəkilçi isə öz növbəsində protürkdə bütün canlılara aid olan **an*⁴ kökündən törəmişdir.

Beləliklə, *köyü//giyov*, eləcə də *kürəkən* «qoruyan (qızı) adam» anlamındadır.

Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, müxtəlif fonetik

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках /Историческое развитие лексики тюркских языков/. Москва, Изд. АН СССР, 1961, с.63

² Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar, c.II, Bakı-Elm-2003, s.80

³ DTS, s.311,324

⁴ Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа). дисс.... к.ф.н. Баку, 1988, с.45

variantlarda təzahür edən «kürəkən» məfhumu Kiyev şəhərinin adında da öz əksini tapmışdır. Bu toponimin geniş etimoloji izahı E.M.Pospelovun lüğətində qeydə alınmışdır [Pos., 199]. Lakin təəssüf ki, burada türk tədqiqatçılarından (M.Adcı, T.Hacıyev) fikirləri diqqətdən kənarda qalmışdır¹.

Böke – mozalan [URS,211], **býka/býkalak** «mozalan» [ÖRS,95]. Göründüyü kimi, karluq qrupu dillərində ədəbi dil səviyyəsində **böke// býka** şəklində işlədilən bu söz oğuz qrupu daxilində bir qədər fərqli şəkildə təzahür edir. Səs tərkibi bir qədər dəyişilmiş formada yalnız türkmən ədəbi dilində (**bökelek**, «mozalan» (T_mRS,114) müşahidə olunsada, qağauz dilində qeydə alınmamışdır. Azərbaycan və türk dillərində isə məhəlli xarakter daşıyıb, yalnız bəzi dialektlərdə nəzərə çarpır: **böğelek** (və s. müxtəlif fonovariantlarda «inəkləri rahatsız edən milçək növü» [DS,c.II,759], **böələx** «mozalan» [ADL,61]).

Azərbaycan dili şivələrində bu köklə bağlı **bö:ələx'ləm-məx** (Çəmbərək, Daşkəsən) «mozalan sancması nəticəsində o tərəfə-bu tərəfə qaçmaq», «qızıışmaq, əsəbiləşmək, acıqlanaraq dalaşmaq həddinə çatmaq» (Qazax) sözlərinə də rast gəlirik: -Mallar bö:ələx'lənəndə kürnəyə qaçəllər (Daşkəsən); - Ə, nə bö:ələx'lənərsən, ayıf döymü sana? (Qazax) [ADL, 61].

Özbək ədəbi dilində **býka** leksemi ilə yanaşı, **býkalak** ifadəsinin işlədilməsi oğuz-türkmən dilinin təsiri kimi izah olunmalıdır.

Maraqlı faktıdır ki, bu ifadənin **bögələk** variantı «KDQ»-də («Dədə Qorqud: Hey, oğul Qarçar adama uş bögələk kimi bupludar»), həmçinin V.Radlovun, Ahmet Vefikin, H.K.Kadri-nin hazırladıqları lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır [KDQE, c.I,

¹ bax: Adcı M. Qırçaq çöllünün yovşanı. Bakı, Gənclik, 1997, s.39

136].

Deməli, **böke** isminə **-lək** şəkilçisinin qoşulması nəticəsində yaranmış **bögələk** ismi də qədim türk leksik qatına aid edila bilər.

Türk dili dialektləri və bir sıra türk yazılı abidələrinə istinadən «Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə **bökələk** sözünün **bö** «qorxulu həşərat» kökünə **-ka/-kı** şəkilçisinin qoşulması nəticəsində yaradıldığı bildirilir [ES,II,s.213].

Aka. Özbək dilində «böyük qardaş» və yaşlı kişilərə müraciət şəklində işlənən bu söz (**oka**) uyğur dilində yalnız «böyük qardaş» mənasında (**oka**) işlədilir [ÖRS,29; URS,42].

Bu dillərdə həmin mənanı ifadə etmək üçün **aka//əka//əka//əka** (özbək d.dial.); **aka//əka//əka** (uyğur d.dial.) leksik vahidlərindən də istifadə olunmuşdur [UŞL,325; ES I,s.70]. Özbək dili dialektlərində göstərilən leksemlər «ata» nəənasını da bildirir.

Oğuz qrupu daxilində isə türk(ağa), türkmən(aqa) və qağauz(aqa) dillərində «böyük qardaş», türkmən dilində, həmçinin «dayı» (böyüklərə hörmət əlaməti olaraq müraciət forması) anlamında qeydə alınmışdır [TRS,27; T_mRS,19]. Azərbaycan dilində isə artıq arxaikləşmiş həmin leksemlə bağlı yalnız dialekt leksikasında bəzi ifadələrə rast gəlmək mümkündür: **əka-bir** (Bakı) «yaşlı», **əka-bikə** (Çəmbərək, Neftçala) «böyük, yaşlı», **əkək** (Bakı) «yaşlı, oturmuş», **əkək-əkək** (Lənkəran) «böyük-böyük», **əkəlix** «böyüklük, ağsaqqallıq» (Qazax), **aqqa** (Saath, Zərdab, Neftçala) «ata», (Quba, Saath) «yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət forması» [ADL,8,167]. Əlavə etmək istərdik ki, həmin ifadənin **aqqa** variantı türk dili dialektlərində **aka//əkəa//akka** «ata», «böyük qardaş», «baba», türkmən dili dia-

lektlərində (ak,q,a) «böyük qardaş», «ata» mənasında qeydə alınmışdır [T_mRS,17; DS,c. I,135].

Bu dildə akka şəklində qeydə alınmış həmin söz digər türk dillərində fərqli semantik çalar kəsb etmişdir: «böyük bacı, xala». V.Yeqorovun təqdim etdiyi məlumatlardan aydın olur ki, çuvaş dilindəki bu fakt istisna hal deyil: qədim türk (Yenisey) abidələrində aka «xala», çağatay ədəbi dilində aka «qardaş və böyük bacı», yakut dilində aqas «böyük bacı»¹.

Tədqiqatçının aşağıdakı fikirləri də diqqəti cəlb edir: «Görünür, qədim dövrlərdə türk(həmçinin monqol) tayfalarında kişi və qadın cinsinə məxsus böyük qohumlar (o cümlədən böyük bacı, xala, bibi və böyük qardaş, əmi-dayı) bir, bu və ya digər cinsə mənsub kiçik qohumlar isə (o cümlədən kiçik bacı, kiçik qardaş) başqa bir ümumi ada malik olublar»².

Deməli, ümumiyyətlə böyükklərə aid edilən(aka//akka) bu sözlə bağlı türk dilləri daxilində diferensiallıq, bir qədər sonra isə semantik daralma baş vermişdir.

Oğuz qrupu daxilində müşahidə olunan aqqa və eləcə də geniş miqyasda ümumtürk arealında yayılmış aka leksemlərindən bəhs edən «Türk dillərinin etimoloji sözlüyü»nün müəllifi bunların fərdən ad düzəldən -ka//-kı, yaxud -al//-ı şəkilçilərinin ak, «qocalmaq» sözü ilə birləşməsi nəticəsində formalaşdığını bəyan etmişdir [ES, I, s.122].

Hesab edirik ki, aqqa sözü (aka//aqaya münasibətdə) gəminantlaşmanın nəticəsidir. Çünki eyni hadisə ilə türk dillərində «ana», «böyük bacı» və s. mənalı apa və «ata», «dayı», «baba» və s. mənalı aba sözlərinin tələffüzündə də rastlaşırıq:

¹ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964,с.23

² Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964,с.18

appa//abba//apba (türk dili dialekti), appə (tatar dili dialekti).

Anıq. Qıpçaq qrupu dilləri arasında geniş yayılmış bu söz özbək dilində(anıq,) «dəqiq»,(eniq) «dəqiq»,«şübhəsiz», uyuğ dilində isə (enik,) «dəqiq», «aydın» mənalarda qeydə alınmışdır[ÖRS,35;URS,153]. Bu ifadə oğuz dillərindən türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində anıq «aydın», «şübhəsiz» mənalarda, türk dili dialektlərində anık «hazır», «mövcud mənalarda» müşahidə olunmuşdur[ES,I,s.151-152].Azərbaycan dilinin isə yalnız İsmayılı şivəsində təsadüf edilən bu leksem(anix) semantik dəyişikliyə uğrayaraq «üstüörtülü» anlamındadır: - Bu iş anıxdı [ADL,15].

Anıq ifadəsi türkoqlar tərəfindən daha çox anı//anu «hazırlanmaq» felindən düzəlmiş sifət kimi xarakterizə olunmuşdur [ES,I,152].

Aylanmaq. Bu leksem özbək(aylanmok) və uyuğ (aylanmak) dillərində «çevirmək», «dolanmaq», «fırlanmaq», «dönmək» mənalarda işlənir [ÖRS, 27; URS, 60].

Aylamaq felinin qayıdış növü olan söz, göründüyü kimi, karluq qrupunda məlum növdə qeydə alınmamışdır. Türkmən dilində isə ədəbi dil səviyyəsində həm məlum, qayıdış, həm də icbar, qarşılıq-birgəlik növdə müşahidə olunur: aylamak, aylanmaq, aylandırmak[T_mRS,33]. Ayla formasına türkmən dilindən başqa, Altay dilində və xakas dilinin Kızıl dialektində təsadüf olunur [ES,I,110].

Aylan - sözü isə qıpçaq, bulqar qrupu dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənsə də, Azərbaycan və qaqauz dillərində məhəlli xarakter daşıyır. Məs: - Kidağ bir az aylanağ («gəzib-dolanmaq»), gəlağ (Quba) [ADL,23]. Azərbaycan dilindəki bu fakt qıpçaq dilinin təsiri kimi izah oluna bilər. Türkmən dilindəki

fakt isə izoqləss olub, qonşu özbək, qazax və qaraqalpaq dillərinin təsiridir. Onu da əlavə edək ki, ayla- ifadəsi qədim özbək mətnlərində və sonrakı dövr qıpçaq yazılı abidələrində qeydə alınmışdır.

Azərbaycan dili dialekt daşıyıcıları tərəfindən işlənən haylamax (Gədəbəy)/haylamağ (Neftçala) «sürmək, qabağına qatıb aparmaq, döndərmək» ifadələri də aylamaq sözünün müəyyən fonosemantik dəyişikliyə uğramış variantıdır: - Məliyyəli ayla apar(Gədəbəy) [ADL,215]. - Qoyunları ayla bəri; - Malları ayla gessin (Neftçala).

Nəzərə çatdıraq ki, bu, Azərbaycan dilində anlautda fərqə h səsinin protezası ilə bağlı istisna hal deyil. Ayqır¹ hayqır, avya → heyva, ür → hür, ürk → hürk, eđər → yəhər leksik vahidləri də həmin hadisəyə misaldır.

Bu haqda B.M.Yunisəliyev yazmışdır: «Bu səs o sözlərin əvvəlində müşahidə edilir ki, onların alınma olması şübhəlidir. Bu sözlər təkcə əsl kök və ümumtürk mənşəli deyil, həmçinin ümumaltaycadır»².

Bir qədər fərqli fikir V.İ.Aslanovun tədqiqlərində özünü göstərir: «Bir fakta xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, söz önündə h səsinin artımı yalnız ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qalmış türk dilləri üçün xarakterikdir. Digər tərəfdən, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində söz önündəki h səsinə qədim monqol, ərəb və fars dillərindən alınmalarda rast gəlirik»³. Professor V.İ.Aslanov göstərilən proteza hadisəsinin yaranma tarixinə də öz münasibətini bildirmişdir: «Maraqlı bu-

dur ki, monqol dilində bütün mövqələrdə h səsinin itməsindən sonra qədim özbək, qədim türk və qədim Azərbaycan dillərində, təxminən XIV əsrdən başlayaraq h səsi təkcə ərəb, fars və monqol alınmalarında deyil, əsl türk mənşəli sözlər sırasında da təzahür edir»¹.

Əlavə edək ki, ayla sözünün heyvanlarla bağlı «döndərmək, əks tərəfə dönməyə məcbur etmək» mənası türkmən ədəbi dilində də qeydə alınmışdır: sürini izına aylamak «sürünü geri döndərmək» [T_mRS,33]. Bu sözün ayda variantı isə şərq qıpçaq və Orta Asiya arealında geniş yayılmışdır. K.Musayev bildirmişdir ki, ««heyvanları qovmaq» mənalı fel türk dillərində 2 cür ifadə olunur: cəp – şərq-türk(Sibir) dillərini cənub-qərblə(oğuz); ayda – böyük miqyasda qıpçaq dillərini Orta Asiya dilləri ilə birləşdirir... Qərbi qıpçaq dilləri isə göstərilən iki qrup arasında bölünür»².

Göründüyü kimi, semantik bütövlüyünü türkmən, Altay və xakas dillərində saxlamış ayla leksemi ilkin sememlərini aylak, aynal, aylan fonetik tərkibində geniş türk arealında saxlamış [ES,I,s.110]. Şərqi qıpçaq və Orta Asiya arealında isə ayda şəklində semantik daralmaya məruz qalmışdır. Hesab edirik ki, ayla leksik vahidi dissimilyasiya hadisəsi nəticəsində ayda şəklini almışdır (alla→alda kimi).

Bütün bunlarla yanaşı, ayla sözünün etimologiyası da maraqlı doğurur. Belə ki, Q.Vamberi ek, ec, ev, ab, oc ilə «əymək», «döndərmək» mənalarını tutuşdurmuşdur. M.Rəsənen

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı-Elm-2003, s.53.

² Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., «Наука», 1975, с.306

¹ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964.

² Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.4, Баку, Изд. АН Азерб.ССР, 1966, с.26

³ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı-Elm-2003, s.58.

də ayla ilə eq «əy» sözlərini müqayisə etmişdir. «Türk dillərinin etimoloji sözlüyü»nün müəllifi isə ayla sözünü iki cür izah etmişdir: 1. ay+ la – ay «açıq yer» mənasına malikdir; 2. ayla – a:y «ay» («planet»), «ay» (ilin ayları)» (Bax: ES, I, s. 110).

Biz tədqiqatçının II fikri ilə razılaşırıq. Buna özbək və türkmən dillərində rastlaşdığımız bəzi dil faktları əsas verir: - Oy Er atrofida aylanadi [ÖRS, 27], Ay Yerin daşında aylanar [T_mRS, 33] - «Ay Yerin ətrafında fırlanır»

Hər iki lüğətdə aylanmaq felinin əsas ilkin mənasına misal olaraq göstərilən nitq vahidi nümunə verilmişdir. Məlum olur ki, ilkin mənası ayın dönməsi, fırlanması ilə bağlı olan bu leksem ay və -la morfemlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Aynımak. Bu leksem özbək dilində (aynimak) «solmaq, rəngini dəyişmək», «korlanmaq», «parçalanmaq», «məyus olmaq» mənalarda (məcazi) [ÖRS, 27], uyuq dilində isə (aynimak) özbək dilində işlənən mənalara yanaşı, «peyvənd tutmaq (bitkilər haqqında)», «nəslə kəsilmək», «fikrindən dönmək», «fikrini dəyişmək» mənalari da qeydə alınmışdır [URS, 61]. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində bu sözə (aynimax) «sağalmağa başlamaq, yaxşılaşmaq»; Xaçmaz, Şəki dialektlərində (aynimag) «inkişaf etmək» (bitki haqqında), Göyçay dialektində isə (aynimax) «dincəlmək» mənalarda rast gəlmək mümkündür [ADL, 22, 23].

Azərbaycan dili dialektlərində semantik baxımından dəyişikliyə uğrayan bu söz türkmən ədəbi dilində də (bir qədər Azərbaycan dilinə yaxın) fərqli çalar kəsb etmişdir: aynalmak, «sağalmaq, düzəlmək, ayılmaq, özünə gəlmək, qaydaya salınmaq» [T_mRS, 34].

Maraqlı faktıdır ki, qədim türkcədə adna fonetik tərkibində «dəyişilmək», «başqa cür olmaq» mənasında qeydə alınmış [DTS, 15] bu leksem ilkin olaraq, hər cür dəyişilməni bildirmiş, sonradan isə diferensiallaşaraq karluq qrupu daxilində mənfəə doğru dəyişilməni, oğuz qrupu daxilində isə müsbətə doğru dəyişilməni ifadə etmişdir.

Hesab edirik ki, adna – «dəyişilmək» leksik vahidi M. Kaşğarlı lüğətində, eləcə də «Qutadqu bilik»də əks olunmuş adin «başqa, fərqli» [DTS, 15] sifətinə -a fel düzəldən şəkilçinin qoşulması nəticəsində yaranmışdır. Anoloji yolla boşa (boş+a), bəyə «varlanmaq» (türkmən dili bay «varlı»+a), tüze «bərəbərləşdirmək» (qazax dili: tüz «bərəbər»+e) sözləri yaranmışdır.¹

Katta. Uyuq dili dialektində kättä fonetik tərkibində «böyük» mənasında işlənir [UDS, s. 89]. Özbək dilində katta leksik vahidinin «böyük», «məhəng», «yaşlı», «iri», «geniş» mənalari məlumdur. Bu dildə sözün eyniköklü kattalaşmaq «böyümək», «artmaq» ifadəsi də müşahidə olunur [ÖRS, 204].

Oğuz qrupu daxilində isə həmin sözə yalnız dialektlərdə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində katta «bəşbilən» (-Nənəm irəhmətdik katta arvadıydı.), Qax şivəsində katsa «məhəng, böyük» (- Habu katsa kəlin sumuqudu); Ağdaş, Mingəçevir şivələrində katta-katta danışmaq «yəkə-yəkə danışmaq» (Məhəmməd çox katta-katta danışan adamdı.) [ADL, 269]; türkmən dili dialektlərində ketde «bö-

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, Изд. Восточной Литературы, 1962, с. 207-208

yük»(~öy) «yüksək rütbə tutmuş»[T_mRS,396] ifadələri diqqəti cəlb edir.

Hesab edirik ki, katta sözü qədim türkcədə işlək olmuş «güclü, möhkəm», «çox», «iri», «seçilmiş», «ən yaxşı» mənalı ked[/ket/][key][DTS,292] kökündən düzəlmişdir.

Eymənək. Uyğur dilində eymən sözü «qorxmaq», özbək dilində isə ymən «utanmaq», «çəkinmək», «özünü narahat hiss etmək» mənalıdır[ÖRS,173;URS,84] qeydə alınmışdır. Bu ifadə Azərbaycan dilinin Ağbaba, Borçalı, Cəbrayıl, Gədəbəy, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz şivələrində eymənmək fonetik tərkibində «qorxmaq, ehtiyat etmək» semantikasındakı işlənilir: - Tək adam evdə eymənir(Ağbaba); - Elə qarannıxdı kın, adam eşiyə çıxmağa eymənir(Tovuz)[ADL,164]. Türk dili dialektlərində isə həmin leksik vahidin yeni sememlərinə rast gəlmək mümkündür: eymenmek/egmenmek «qorxmaq», «hürkmək» «utanmaq», «sıxılmaq», «çəkinmək»[DS,c.V,1824].

Oğuz qrupu dillərindən təkcə türkmən ədəbi dilində bu ifadənin eyni fonosemantik tərkibdə hələ də müşahidə olunması (eymenmek «qorxmaq,çəkinmək,ehtiyat etmək»[T_mRS,780]) karluq qrupu dillərinin təsiri ilə bağlıdır.

Ayaq. Bu leksem özbək ədəbi dilində aʻyaʻoʻk fonetik tərkibində «piyalə», «qədəh» semantikasındakı, uyğur dilinin isə xami dialektində «taxta fincan» semantikasındakı(ayak) qeydə alınmışdır¹.

Oğuz qrupu türk dillərindən təkcə türk dili dialektlərində ayak ifadəsi «qədəh» mənasında müşahidə olunur[DS,I, 399]. «KDQ»də də ayaq sözü ilə eyni semantikada rastlaşırıq: Altun

ayağı əlindən yerə saldı [İL,13].

V.Aslanov ayaq «piyalə» lekseminin XVII əsrin sonlarına qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş aspektdə işləndiyini bildirmişdir¹. Lakin sonradan özünün İran mənşəli sinonimləri tərəfindən sıxışdırılmış və dilin passiv lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Əslində, «bədə,qədəh» mənalı ayaq sözü bu gün ümumişlək olan ayaq(bədən üzvü) lekseminin omonimi yox, törəmə mənası kimi qəbul edilməlidir. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanda insan ayağı(pəncə və bud hissəsindən ibarət) formasında tapılmış qədim abidələrin zahiri görünüşü də təsdiqləyir.

Ədik. Özbək ədəbi dili dialektlərində etik[/əguk/][əgik/][eti]/[ətüv]/[ötük]/[ötük]/[ötüv]/[otu] fonetik variantlarda «uzunboğaz çəkmə» anlamında müşahidə olunur. Uyğur ədəbi dilində «ayaqqabı» semantikasındakı işlənən bu söz dialektlərdə «çəkmə», «dabanlı dəri ayaqqabı», «uzunboğaz çəkmə» sememlərini də kəsb etmişdir[ES,I, s.319; ÖRS,560].

«Qutadğu bilig» əsərində bu kökdən düzəlmiş etükçi «ayaqqabıçı» leksemi də qeydə alınmışdır.Həmin leksem özbək dilində bir qədər fərqli şəkildə işlənir: etikdüz «çəkməçi» [ÖRS, 560].

Oğuzların, xüsusilə azərbaycanlıların ensiklopedik kitabı olan «Kitabi-Dədə-Qorqud»da da ədük ismi «çəkmə» mənasında əks olunmuşdur:...Ədüginin quncına soqdı; Basatın xəncəri vardı. Ədüginin yardı, içindən çıqdı[İL,s.85]. V.İ.Aslanovun bildirdiyinə görə, həmin ifadə «KDQ»dən başqa heç bir Azər-

¹ Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие (тексты, переводы и словарь). М.Л., Изд. АН Наук. 1954.с.136; УШ, s.14.

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar, c. II, Bakı-Elm-2003,s.243.

baycan abidəsində müşahidə olunmamışdır¹. Digər Azərbaycan yazılı abidələrində və şivələrində aşkarlanmayan bu söz türk dili və dialektlərində öz işlənmə normativliyini itirməmişdir [TRS, 260; DS, c. V, 1664]. Türk dilində edük//edik//etik ifadəsinin işlənməsi bulqar qrupunun təsiri kimi başa düşülə bilər.

Q. Ramstedt etük sözünü etimoloji cəhətdən izah edərkən onu mancur dilindəki etu- «geyinmək», «daşmaq» (geyim) feli ilə tutuşdurmuş və türk dilləri üçün etü- felini bərpa etmişdir [ES, I, s. 320].

Yen. Özbək ədəbi dilində (enq), uyğur dilində isə həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində yen (yen//yin) fonetik tərkibində «qol» (paltarda) mənasında işlənir [ÖRS, 138; URS, 785; ES, III, 186].

Oğuz dillərindən isə türkmən, türk və qaqauz dillərində ədəbi dil, Azərbaycan dilində isə dialekt səviyyəsində müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin yalnız Zaqatala şivəsində yeng səs tərkibində, «alt köynəyinin qolunun ağzı» (eni 50 sm olur) anlamında aşkarlanmışdır [ADDL, 246]. Azərbaycan dilində yen sözünün ədəbi dildən çıxmasının səbəbi qol (bədən üzvü) lekseminin çoxmənalılıq kəsb etməsidir. Çünki XVIII əsrin sonlarına qədər yen ifadəsi eyni semantikada Azərbaycan yazılı abidələrində əks olunmuşdur: «Yenümlə alınum qanıq, bən siləyin; - Günü gəldi, yen - yaqalar dikdüyüm səninçün» [İL, 107].

Yelim. Özbək dilində elim, uyğur ədəbi dili və dialektlərində yelim, yilim, ilim fonetik tərkibində «yapışqan» mənasında işlənir [ÖRS, 127; URS, 800-803].

Oğuz qrupu dillərindən isə türkmən dilində (elim) eyni semantikada müşahidə olunur [T_mRS, 304].

Bu leksemə «KDQ»-də «pişikotu, yapışqan» mənasında rast gəlik: Qazlıq qoca anı gördiginləyin yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı [İL, 106].

XVI əsrə qədər Azərbaycan yazılı abidələrində qeydə alınmış yelim sözü sonradan öz sinonimi tərəfindən sıxışdırılmış, passiv lüğət fonduna daxil olmuşdur. Lakin ümumtürk arealında yelim ifadəsi yapışqan ifadəsindən daha aktiv işlənmə tezliyinə malikdir [Bax: ES, III, s. 178, 134].

İrkil. Özbək dili dialektlərində bu söz «toplanmaq» əsas mənası ilə yanaşı, əlavə məcazi mənalar da kəsb etmişdir: «utanmaq», «yana əyilmək», «imtinə etmək». «Kitabi-Dədə Qorqud»-un dilində də qeydə alınmış bu söz müasir oğuz qrupu daxilində yalnız türk dili dialektlərində müşahidə olunur: ilgimek «birləşmək» [İL, 95; DS, VII c., 2522]. **İrk**- kökü əsasında yaranmış bu ifadə qırğız dilində «toplanmaq» və başqırt dilində «şırıltı ilə tökülmək» semantikasında işlənir [ES, I, s. 378].

Upa. Özbək dili və dialektlərində ünə// una//ypa// yna, uyğur dili və dialektlərində upa//y'na// ynna fonetik tərkibində «ağ boyaq», «kirşan», «ənlik» mənalarında qeydə alınmışdır [URS, 116; ÖRS, 478].

Göstərilən ifadə oğuz qrupu üçün tamamilə yaddır.

Uçmax. Uyğur dili dialektlərində (uçmaq), özbək dilində (uçmox) «cənnət» mənasında işlənir [ÖRS, 483; UDS, 175]. Oğuz qrupu daxilində türkmən dilində eyni fonosemantik tərkibdə rast gəlmək mümkündür [T_mRS, 666].

Azərbaycan dilində isə XIX əsrə qədər işlənən uçmaq

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar, c. II, Bakı-Elm-2003, s. 254

sözü sonradan arxaizmlər sırasına keçmişdir¹[2,269]. Təsadüfi deyil ki, «KDO»da da bu ifadə qeydə alınmışdır: Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun! [İL,178].

Yelke. Özbək dili və dialektlərində elke, yelke, celke, yəlke «çiyin» mənasında müşahidə olunsa da, uyğur(yəlke), qazax, qırğız, noqay, tatar, başqırd, qumuq və s. dillərdə «ənsə», türk dili dialektlərində «vətər» semantikasındakı qeydə alınmışdır [ÖRS,137,URS,786].

M.Rəsənen yelke sözünü yal - kökü ilə əlaqələndirmişdir [ES,III,s.181]. Uyğur dilində də yəlke sözünün «yal» mənası da var[URS, 786]

Bu dialektizmlər sırasına uyğur dilində ordo «saray», tan «təəcüblənmək», tuş «yuxu», özbək dilində kyt «xoşbəxtlik», tulak/tullamak «tük tökmək» (quş və heyvanlarda), yoruk «işıqlı», yak «yandırmaq», bār «qaraciyər», aş «yemək», kop «çox», kişi «insan», kızı «qırmızı» və s. aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, karluq qrupu türk dillərində dillərin difereasiyasından – türkinin parçalanmasından əvvəlki dövrə aid kifayət qədər söz aktiv lüğət fonduna daxildir. Bu sözlərin bəziləri digər türk dillərində arxaikləşsə də, karluq qrupu dilində ədəbi dil, bəzən də dialekt səviyyəsində öz işlənmə tezliyini saxlamışdır. Belə leksik vahidlər sırasına alp «igid», «bahadır», aldam «yalan», bormok «getmək», börk «papaq», yormok «bağlamaq, örtmək, bitirmək», is «iy», kenqas «məsləhət», kuz «payız», böri «canavar», tün «gecə», tünimək «gecələmək», tutun «tüstü», pitimək «yazmaq» və s. daxildir.

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı, Elm, 2003, s.269

İXTİSARLAR

ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti, c. I, A-I, Ankara 1999.

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr, 1964.

DS – Türkiye de Halk Ağzından Derleme sözlüğü, Ankara TDK Basım evi, 12 c, 1963-1982.

İL – «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, «Elm», 1999.

KDQE – «Kitabi-Dədə-Qorqud» Ensiklopediyası. Bakı, «Yeni Nəşrlər Evi», 2000, c.I.

ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969.

ЭС I – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков(Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, «Наука», 1974

ЭС II – Севортян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков(Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б»). Москва, «Наука», 1978.

ЭС III – Севортян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков(Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ю», «Й»).Москва, «Наука», 1989.

УРС – Узбекско-русский словарь. Москва, 1959.

Т₁РС – Туркменско-русский словарь. Москва. «С-э», 1968.

УРС – Уйгурско-русский словарь. Москва. «С-э», 1968.

УДС – Уйгурский диалектный словарь. Москва, «Наука», 1990.

УШ – Ўзбек халқ шеъарлари лугати, Uzbekistan SSR, «Fan» nəş., Taşkent, 1971.

ПОС – Е.М.Поспелов.Географические названия мира. Топонимический словарь, Москва, АСТ, 2002.

ƏDƏBİYYAT

1. Adcı M. Qırçaq çölünün yovşanı. Bakı, Gənclik, 1997.

2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, II c., Bakı-Elm-2003.

3. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı, Azərneşr, 1982.
4. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981.
5. Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках /Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири/. Фрунзе «Илим», 1966.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962.
7. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.4, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1966.
8. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964.
9. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. 1. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. «Наука», Алма-Ата, 1969.
10. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа), канд. дисс., Баку, 1988.
11. Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие (тексты, переводы и словарь). М.Л., Изд. АН Наук, 1954
12. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1975.
13. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках (Историческое развитие лексики тюркских языков). Москва, Изд. АН СССР, 1961.
14. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент. УЗГОСИЗДАТ, 1933.
15. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, Изд. Восточной литературы, 1962.
16. Тенишев Э.Р. Место саларского и сарыг уйгурского языков в системе тюркских языков (Исследования по уйгурскому языку). Алма-Ата, «Наука», 1970.

Təranə ŞÜKÜROVA
filologiya elmləri namizədi

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞININ ƏSAS MEYLLƏRİ

Uzun illərin mübarizəsindən sonra müstəqillik, suverenlik qazanmış türk xalqları tarixin çətin, məsuliyyətli və şəərəfli dövrünü yaşayır. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, ictimai və siyasi dəyişikliklər bu xalqların dillərində də əks olunmuş, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan və özbək dillərinin elmi üslubu yeni-yeni terminlərlə zənginləşmişdir.

Azərbaycan və özbək xalqları arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixi vardır. Adət və ənənələrimizin oxşarlığı, yaxınlığı, dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz yaxın münasibətlərin həmişə əsası olmuşdur. Bu münasibətlər möhkəmlənərək XXI əsrdə də davam etməkdədir. Hər iki xalqın yaxınlığı, sıx əlaqələri terminoloji sistemdə mövcud olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnir.

Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası çoxcəhətli və zəngindir. Ayrı-ayrı elmlərin inkişafı nəticəsində yeni-yeni terminoloji sistemlər formalaşmış, müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaranması prosesi baş vermişdir.

Terminlər dilə birdən-birə daxil olmur, onlar dilin daxili inkişaf qanunlarına uyşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır. Qeyd etməliyik ki, terminlər ictimai-siyasi quruluşla əlaqədar olaraq dəyişir. Bir zamanlar dilimizdə ictimai-siyasi quruluşla əlaqədar işlənən *sovet, raykom, kommunist, komsomol*,

sosialist, bolşevik və s. terminlər artıq köhnəlmiş, həmin terminlərin əvəzinə bu gün həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində yeni siyasi terminlər meydana gəlmişdir.

Əvvəlki dövrlərdə alınma sözlərin əksəriyyəti yunan, latın və rus mənşəli idi. Müasir dövrdə isə Avropa dillərindən alınmalar üstünlük təşkil edir. Deməli, dildə termin yaradıcılığı prosesi kortəbii həyata keçirilmir. Terminlər tələbat nəticəsində dillə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubun zənginləşməsində terminlərin rolu böyükdür. Məhz dillə daxil olan hər bir yeni termin ayrı-ayrı elm sahələrində formalaşır və özünəməxsus yer tutur.

Dillə daxil olan yeni terminlərin əksəriyyəti mətbuat vasitəsilə yayılır və insanların nitqində öz tətbiqini tapır. Azərbaycan mətbuatının sürətli inkişafı alınma terminlərin dildə yayıcıları tərəfindən tanınmasına gətirib çıxarıb. Bu gün mətbuatın dilində yüzlərlə alınma termin və söz işlənir ki, onların yazılışı ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğun olmalıdır. Lakin ədəbi dilimizdə bir sıra alınmalar müxtəlif formalarda işlənir. Məsələn, *kompüter-kompyuter, prodüser-prodüsser, diesel-dizel, depressiya-depresiya* və s.

Bundan başqa, müəssisə, firma və ofislərə verilən adların əksəriyyəti alınmadır. Bu gün şəhərimizin küçələrində reklam lövhələrindəki yazıların çoxu əcnəbi dillərdə olur. Məsələn: *Ramstore, Imprashop, Caspian Shop, «Hagin» gözəllik salonu, «Pantamo» geyim mağazası, Medservis, İdeal dizayn* və s. Bu cür əcnəbi adların işlənməsi dilimizdə yad səslənir.

Dil xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarına qədər ifa

də etmək qüdrətinə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu qiymətli milli sərvəti hər bir azərbaycanlı göz bəbəyi kimi qorumalı, ona daim qayğı ilə yanaşmalıdır. Bu, hər birimizin müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

1991-ci ildə Sovet imperiyası süqut etdikdən sonra tarixi zərurət kimi bütün türk xalqları müstəqillik əldə etdilər. Bu müstəqillik təkcə tarixilik baxımından deyil, həm də dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi formasıyanın dəyişməsi ilk növbədə dillərin terminoloji sistemində öz əksini tapır. Yeni iqtisadi mühit iqtisadiyyat terminlərini, siyasi şərait siyasi terminləri, mədəniyyət, elm, təhsil dəyişmələri, ordu quruculuğu və s. yeni terminlərin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müqayisəli tədqiqi göstərir ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyişikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyllərində olan diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə dillərin terminoloji sistemində daha çox alınma söz və məfhumların axını diqqəti cəlb edir. Müstəqillik illərində bilavasitə Avropa ilə siyasi-mədəni əlaqələrin inkişafı bir sıra məfhumlarla yanaşı, sözlərin də dilimizə daxil olmasına zəmin yaratdı. Həmin terminlərin isə müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılması tədqiqat obyektini kimi onların elmi cəhətdən öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu baxımından dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək kontekstində deyil, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-Türkiyə, Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

**AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK TERMINOLOGİYASININ
İNKİŞAF YOLU VƏ TƏDQIQI TARİXİ**

**§1. Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu
və tədqiqi tarixinə bir nəzər**

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.Vinoqradov yazır: «Terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə milli-tarixi problem olmayıb, həm də beynəlmiləl dünya elminin bəşər sivilizasiyasının, dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemidir»¹.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycanda terminologiyanın tam elmi şəkildə öyrənilməsi XX əsrin II rübündən başlamışdır. Doğrudan da, XX əsr Azərbaycan dilçiliyində terminologiya sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir. Xüsusilə, 1960-1970-ci illərdə, Azərbaycan dili terminologiyasının ayrı-ayrı sahələrinin nəzəri tədqiqi, mövcud təsnifatı münasibət, terminoloji səciyyə daşıyan vahidlərin incə məqamlarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər terminoloqların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu sahədə M.Ş.Qasimovun tədqiqatları daha xarakterikdir. O, ilk dəfə olaraq terminlərin elmi əlaqələrə söykənən geniş izahını vermişdir.

Terminologiyanın tədqiqi tarixində prof.M.Ş.Qasimovun 1967-ci ildə «Azəri dilində terminlər necə yaranır» və 1973-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsərləri xüsusi yer tutur. Öz dövrü üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb

edən bu əsərlər terminlərin bütünlüklə və elmi şəkildə öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır¹.

«Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsəri terminologiyaya həsr edilmiş müstəqil bir iş və onun ayrıca məsələ kimi tədqiqində ilk addım idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində terminlərin elmi təhlili M.Qasimovun adı ilə bağlıdır. Məhz terminologiya sahəsində olan dilçilik baxışları ondan sonra gələn bir sıra terminoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Termin tarixi kateqoriyadır. Çünki xalqımızın möhtəşəm sənət abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində terminologiyanın müxtəlif sahələrinə – hərbi, dini heyvandarlıq, musiqi, tibbi və ədəbiyyata aid çoxlu sayda terminlərə rast gəlmək olur: Hərbi: çavuş-gözetçi, cəsus, xəncər, qırım-döyüş, yigid; musiqi: qopuz musiqi aləti; heyvandarlıq: döl-heyvanın balası, yund-at; tibbi: sayru-xəstə, həkim, malhəm, ədəbiyyat: hekayət, oğuznamə, boy.

Termin məsələsi təkcə bu günün problemi deyil. Onun həlli həmişə türkoloqların, dilçilərin müzakirə obyektinə olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türko-loji qurultayda türk xalqlarının əlifba, imla məsələləri ilə yanaşı, termin məsələsi də müzakirə olunmuşdur.

1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Baş Elmi Məəsisələr İdarəsi təşkil olunduqdan sonra terminologiya ilə əlaqədar bütün işlər həmin idarəyə tapşırılmışdı. Terminologiya məsələsini praktiki şəkildə və elmi əsas-

¹Виноградов В.В. Вступительное слово.//Вопросы терминологии.М., Изд-во АН СССР, 1961. с.17.

¹Qasimov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərşəf, 1967; Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973.

lar üzrə həll etmək üçün Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Komitə üç bölmədən və bürodan ibarət idi. 1930-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyası şaxələnmiş, müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Artıq bu dövrdə elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminologiya formalaşmağa başlamışdır.

Terminoloji işin genişlənməsində 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransının da rolu olmuşdur. Konfransda başqa məsələlərlə yanaşı termin yaradıcılığı məsələləri müzakirə edilmiş, terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün müəyyən prinsiplər irəli sürülmüşdür.

1944-cü ildə Bakıda keçirilən Dil konfransında mərhum akademik M.Ş.Şirəliyev məruzə etmiş və terminologiyaya sahəsində yol verilən nöqsanları, terminologiyaya ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsini kəskin tənqid etmişdir.

1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı. Məhz həmin ildən sonra görülmə işlərdə kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə fərqli cəhətlər özünü göstərir. Azərbaycan dili həm təbiət, həm texniki, həm də ictimai-siyasi və iqtisadi terminlərlə zənginləşmişdir. Terminologiyanın həm nəzəri cəhətləri, həm də müxtəlif sahələri geniş şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər hər hansı bir terminin yaranmasını qeyd-şərtsiz o xalqın təşəkkülü ilə bağlayır. Digər dilçilər isə dildə olan terminləri konkret tarixi dövrlə əlaqələndirməyi üstün tuturlar¹.

¹Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва, «Наука», 1987, с.5-6

Terminologiyanın tədqiqinə dair ən sanballı əsərlərdən biri də «Azərbaycan terminologiyası problemləri» adlı məcmuədir. Məcmuədə 1988-ci il noyabr ayının 25-26-da keçirilən terminologiya problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi-praktik konfransının materialları verilmişdir. Burada Azərbaycan terminologiyasının qarşısında duran vəzifələr, terminoloji lüğətçilik, terminologiya və nitq mədəniyyəti, terminologiya və orfoqrafiya ilə bağlı bir sıra ümumi-nəzəri və praktik məsələlər öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, 1982-ci ildə Terminologiya Komitəsi terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransını keçirmişdir. Bu konfransda terminlərin nəzəri və praktik məsələləri ön plana çəkilmiş, alimlərin məruzələri dinlənmişdir. Bu elmi konfransı keçirməkdə əsas məqsəd Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək; komitənin qarşısında duran vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirmək: onun işini daha da sürətləndirməkdir.

Dilin terminologiyasının müntəzəm şəkildə müasirləşdirilməsi çox vacib məsələ kimi 1982-ci ilin konfransında müzakirəyə qoyulmuşdur. Müasirləşmə elə bir prosesdir ki, o, dövrün, zamanın tələbinə bağlıdır. Hal-hazırda terminologiya bu tələbatı qismən də olsa ödəyir. Terminologiyada müasirlik axtarmaq bir az qeyri-müəyyənlik yaradır. Ancaq termin yaradıcılığı prosesi dil hadisəsi olduğu üçün müasirliyi terminologiyada qəbul etmək mümkündür. Çünki dil hadisəsi özü də cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi və iqtisadi hadisələrlə bağlıdır. Bu gün xalqın həyatında baş verən müasirlik onun dilində, nitqində və lüğət fondunda yeni-yeni leksik vahidlərin formalaşması ilə nəticələnir.

Həmin konfrans terminoloji məsələlərə aydınlıq gətirdi. Məhz bundan sonra 1984, 1987, 2002, 2003-2004-2005-ci illərdə «Terminologiya məsələləri» adlı toplular çap olundu.

1984-cü ildə nəşr olunmuş topluda dilimiz və terminologiyamız, müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri, termin və ümumxalq dili, bunlar üçün əsas mənbə kimi problemlər, həmçinin sahə terminologiyası məsələləri – (idman, hərbi, hüquq, tibii) işıqlandırılmışdır.

«Terminologiya məsələləri»nin 1987-ci il nəşrində «termin və terminologiya» anlayışları M.Qasımov tərəfindən izah olunmuş, dialekt sözlərinin termin yaradıcılığında istifadəsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Tədris işlərində terminlərin əhəmiyyəti, ilk terminoloji lüğətlərimiz, terminlərin yaranmasında məcazların rolu kimi məsələlərə də bu topluda aydınlıq gətirilmişdir. 1990-cı ildə nəşr olunmuş toplu isə 1984 və 1987-ci illərdəkilərdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, burada Qərbi Avropa mənşəli alınmalar, terminologiyada sinonimlik və dubletlik, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsi yolları haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

2002, 2003-2004-2005-ci illərdə nəşr olunmuş «Terminologiya məsələləri» adlı məcmuədə isə terminologiyanın müxtəlif sahələrinə (ədəbiyyatşünaslıq, hüquq, inşaat, hərbi, musiqi) aid məqalələr öz əksini tapmışdır.

1990-cı illərdən sonrakı siyasi şərait elmin digər sahələri kimi, terminologiyanın da inkişafına təkan verdi.

Müstəqillik illərində terminologiya məsələlərinə aid məcmuə 2002-ci ildə nəşr olundu. Təsədüfi deyil ki, bu məcmuədə problemlərin məcrası da dəyişmişdir. Burada terminologiyada ana dilinə məxsus sözlərə üstünlük verilməsi, alınma terminlə-

rin leksik cəhətdən semantik mənimsənilməsi, müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında alınma terminlərin sayı xeyli artmışdır. Bu cür alınmalar ilk növbədə mətbuatın dilinə nüfuz edir. Dilimizə daxil olan alınmaların elmi şəkildə araşdırılması terminologiyanın inkişafına təkan verir. Son on ildə terminologiyaya sahəsində alınma terminlərin tədqiqi diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatlardan biri də N.Məmmədlinin «Alınma terminlər» əsəridir. Müəllif əsərdə ilk planda alınma terminlərə çox geniş əhatə dairəsi verir. Müəllif özündən əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq «alınma termin» anlayışına yeni mənə vermiş, ümumi də olsa, bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. N.Məmmədli alınma terminlər haqqındakı fikirlərini 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi «Yunan və latın mənşəli terminlər» adlı monoqrafiyasında davam etdirir. Burada mindən artıq yunan və latın mənşəli termin toplanmış, həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində söz və morfem qarışıqları izah olunmuşdur.

Terminologiyanın nəzəri əsaslarının tədqiqi ilə yanaşı beynəlmiləl terminlərin öyrənilməsinə də diqqət artırılmışdır. Bu baxımdan S.Xəlilovanın «İnternasional terminlər» əsəri diqqəti cəlb edir. İctimai-siyasi, internasional terminologiyanın yaranması və tədqiqi tarixindən danışarkən müəllif qeyd edir ki, «İnternasional termin və terminologiya anlayışlarının formalaşması XVII-XVIII əsrlərə aiddir»¹.

Müstəqillik illərində çap olunmuş monoqrafiyalardan biri də T.Quliyevin «Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meyl-

¹ Xəlilova S.N. Internasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.41

ləri» adlı əsəridir. Əsərdə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə məxsus yazılı nümunələr tədqiqata cəlb olunmuşdur.¹ Bunun da səbəbi Avropa dillərinə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə XIX əsrdən etibarən keçməsidir. Əsərdə verilən *advokat* (*vəkil*), *arenda* (*icarə*), *çinovnik* (*məmur*), *tema* (*mövzu*), *teoriya* (*nəzəriyyə*) kimi terminlər XX əsrin əvvəllərinə məxsus terminologiya üçün yeniləşmə sayılsa da, müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində norma hüququ daşıya bilmir. Bu terminlər ona görə öz dövrü üçün yenilik hesab edilirdi ki, onlar həmin dövrü səciyyələndirən sosial hadisələrlə bağlı yeni informasiyaları əks etdirirdi.

Son zamanlar terminologiyasının müxtəlif sahələrinə dair çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış, onun yaranma və inkişaf yolları haqqında xeyli əsərlər dərc olunmuşdur. O cümlədən, sahə terminologiyası içərisində hərbi terminologiyaya aid əsərlərin son on ildə başqa sahələrə nisbətən çox olması daha maraqlıdır. Azərbaycanda yüksək səviyyəli ordu quruculuğu hərbi terminologiya sahəsində tədqiqatları daha geniş planda öyrənməyə imkan yaradır. D.Bağışovun «Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası»², Y.Məmmədlinin «Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili»³, İ.Qasımovun «Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları»⁴ və «Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı»⁵ əsərləri xüsusi qeyd olunmalıdır.

¹ Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzləmə meylləri. Bakı: Elm, 2000.

² Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1990.

³ Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1995.

⁴ Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000.

⁵ Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001.

S.Sadiqovanın da terminologiyanın tədqiqində öz yeri vardır. Onun elmi-nəzəri məqalələrindən başqa, «Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı»¹ və «Azərbaycan dilində terminologiyasının nəzəri problemləri»² kimi əsərləri çap olunmuşdur. Alimin «Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri məsələləri» əsəri terminlərin elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl təhlili ilə diqqəti cəlb edir.

S.Sadiqovanın maraq doğuran tədqiqatlarından biri də «Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı»³ əsəridir. Burada terminologiyanın təşəkkül tarixi izlənilmiş və onun formalaşmasının geniş mənzərəsi açılmışdır.

Azərbaycan dilində sahə terminologiyası da geniş öyrənilmişdir. Buraya həm lüğətçilik, həm də elmi monoqrafiyalar daxildir. Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminlərin öyrənilməsi yeni bir hadisədir. Bu tipli araşdırmalara R.Cəfərovun «Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar»⁴, A.Cəfərovanın «Azərbaycan xalq təbabəti terminləri»⁵, M.Abdullayevanın «Azərbaycan dilində xalqçılıq terminləri»⁶, P.Ağayevin «Müharrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri»⁷, S.Quliyevanın «Ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri əsasları»⁸,

¹ Sadiqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm 1997.

² Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002.

³ Sadiqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005.

⁴ Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990.

⁵ Cəfərova A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994.

⁶ Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalqçılıq terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1997.

⁷ Ağayev P. Müharrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1998.

⁸ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003.

Ə.Məhsətinin «Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının sematik-struktur xüsusiyyətləri»¹ və K.Kərimovanın «Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi»² adlı əsərlərini misal göstərmək olar. Bu əsərlərdə termin və terminologiya məsələsinə toxunulmuş, onların alınma yolları, yaranma üsulları haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Terminologiya Komitəsi 2001-ci ildə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. Dövlətimizin müstəqilliyi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri artmışdır. 2003-cü ilin iyulunda AMEA-nın Rəyasət Heyətində Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində terminlər müəyyən inkişaf yolu keçmiş, onların nəzəri cəhətdən öyrənilməsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

§2. Özbək dilində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə dair bir nəzər

Özbək dilçiliyində terminologiyanın öyrənilməsi tədqiqat obyektini kimi gənc sahədir. Özbəkistanda terminlərin normalaşması və təkmilləşməsi, elmi-texniki terminlərin öyrənilməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Özbəkistan Maarif Komissarlığının qərarı ilə həmin dövrdə məktəblərdə, tədris

müəssisələrində elmin bütün sahələrinə aid terminlərin toplanması və öyrənilməsi məqsədilə Terminologiya Komitəsi yaradılmışdır. Azərbaycanla müqayisədə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsi bir qədər gec yaranmışdır.

1921-ci ildə Özbəkistanda Ümumözbək qurultayı keçirilmiş, bu qurultayda özbək dilinin əlifba və orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunmuşdur. 1922, 1923 və 1927-ci illərdə çağırılan elmi konfranslarda yalnız əlifba islahatının keçirilməsi haqqında məsələlər qarşıya qoyulmuşdu. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayından sonra Özbəkistanda terminologiyanın öyrənilməsi ənənəvi xarakter almağa başlamış, ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət dəyişmişdir. 1927-ci ildə Özbəkistanda «Əlifba» Komitəsi ilə yanaşı, «Dil və Terminologiya Komitəsi» yarandı. Terminoloji Komitə ilk öncə özbək dilinin elmi-texniki terminlərini aktiv şəkildə sistemə saldı. 1929-cu ildə Səmərqənddə I terminoloji konfrans keçirilmişdir. Konfrans özbək dilinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, terminologiyanın da inkişaf yollarını göstərmişdir. Elə həmin konfransda terminlərin orfoqrafiyası haqqında qərar qəbul edilmişdir.

R.Daniyarov özbək dilində terminoloji leksikanın inkişafından bəhs edərkən yazır: «Özbək dilində «terminologiyayı genişləndirmək üçün dilin həm daxili imkanlarından, həm də internasionalizmlərdən istifadə olunsun. Lakin hər hansı bir elmi məfhumu ifadə edən milli söz tapılmadıqda, yaxud süni yolla yaratmaq mümkün olmadıqda internasionalizmlərə müraciət etmək daha məqsədəuyğundur»¹.

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс., Ташкент. 1982, с.9

¹ Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının sematik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnaşr, 1998

² Kərimova K.M. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2004

1937-ci ilə qədər Terminologiya Komitəsinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bunlara «Riəziyyat terminləri lüğəti»¹, «Rusca-özbəkçə pambıqçılıq terminləri lüğəti»², «Hüquq terminləri lüğəti»³ nümunə göstərmək olar. Terminoloji lüğətlərin nəşri iqtisadiyyat, mədəniyyət kənd təsərrüfatı terminlərinin tədqiqinə də təkan verdi. S.İbrahimov və N.Sayfulmulyukov kənd təsərrüfatı terminologiyasının toplanılmasında və öyrənilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

XX əsrin 30-cu illərinə qədər özbək dili terminologiyasının aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı tədqiqat işinin adını çəkmək çox çətindir. Terminologiya ilə bağlı nəzəri məsələlər dilçilərin diqqətini müəyyən mənada az cəlb etmişdir.

Özbək dili terminologiyasının nəzəri öyrənilməsi sahəsində M.Tursunovanın «Terminologiya məsələləri»⁴ əsərini qeyd etmək olar. Bu əsərin əsas məqsədi özbək dili terminologiyasının yığılıb qalmış bir çox məsələlərinə yenidən aydınlıq gətirilməsindən, mövcud məsələlərin həllinin konkret nəzəri-metodoloji yollarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

S.İbrahimovun «Fərqlənən dialektin xüsusi leksikası»⁵ monoqrafiyası da maraqlı doğuran tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə xalq dilində saxlanılmış terminlər toplanmış və terminoloji sistemin nəzəri əsasları öyrənilmişdir.

¹ Kime atamalarının ingilizçə-uzbekçə qısa lüğəti. Toşkənt., Fan, 1995

² Sayfulmulyukov N. Rusca-özbəkçə pambıqçılıq terminləri. Toşkənt., Öz SŞÇ, 1933,

³ Yunusof K. Xüqiy terminlər lüğəti. Toşkənt: Öznaşr, 1933,

⁴ Tursunova M. Terminologiya məsələləri. Toşkənt, 1933.

⁵ İbrahimov S. Fərqlənən dialektin xüsusi leksikası. Toşkənt, 1959

Ümumiyyətlə, özbək dilində işlənən elmi-texniki terminlərin bir qismi ərəb, fars və tacik dillərindən keçmişdir. Bu da tarixən ərəb və fars dillərinin aparıcı dil olması ilə bağlı idi.

1920-30-cu illərdə özbək dilində köhnə ərəb və fars mənşəli terminlər internasionalizmlərlə əvəz olundu. Onların özbək dilinə keçməsi vasitəli alınmalar hesab olunurdu. Çünki internasionalizmlərin çoxu özbək dilinə rus dili vasitəsilə keçirdi: *fırqa - partiya, tibbiət - medicina, muxandis - inciner, dorilfunun - universitet*.

R.Daniyarov özbək dilinin terminləri üzərində böyük elmi iş aparmış və onun tədqiqatının nəticələri «Özbək dilinin texniki terminləri» əsərində əks olunmuşdur. Özbək dilçiliyində terminologiya sahəsində irihəcmli tədqiqat əsərlərinin çox az olduğu bir dövrdə R.Daniyarovun «Özbək dilinin texniki terminologiyası» əsəri terminologiyanın öyrənilməsi üçün çox qiymətli idi.

1959-cu ildə Özbəkistanda keçirilən I Ümumittifaq Terminoloji konfransında müxtəlif sahələrə aid terminologiyanın yaradılması və inkişafı məsələləri müzakirə olunmuşdur

1959-cu ildə Moskva şəhərində keçirilən SSRİ xalqlarının I Terminoloji konfransından sonra özbək dilində elmi-texniki terminləri sistem kimi formalaşdırıldı. Qısa vaxt ərzində Özbəkistanda terminologiya sahəsində onlarca namizədlik dissertasiyası müdafiə olundu, çoxsaylı elmi məqalələr yazıldı və lüğətlər tərtib edildi.

1980-ci illər özbək terminologiyasında elm, texnika və mədəniyyət sahələri aparıcı yer tuturdu. 1984-cü ildə Özbəkistan SSR EA-ın nəzdində Terminoloji Komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın qarşısına terminlərin toplanması, təkmilləşdiril-

məsi, bütün sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələləri qoyulmuşdu.

1991-ci ildə sovet imperiyası süqut etdikdən sonra bütün respublikalarda olduğu kimi, Özbəkistanda da durğunluq özünü göstərirdi. Avropaya inteqrasiyanın nəticəsi kimi bir sıra yeni-yeni modellər, sahələr meydana gəldi. Həmin sahələri isə əks etdirən lüğətlərin tərtibatına böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, müstəqillik dövründə lüğətçilik daha geniş vüsət aldı.

K.Musayev, R.Daniyarov, A.Medvaliyev, E.Fazilovun və D.Rəşidovun özbək dili terminologiyasının öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onların elmi fikirləri və araşdırmaları sovet hakimiyyəti illərindəki özbək dilinin termin yaradıcılığını əhatə edir.

Özbəkistan Terminologiya Komitəsinin təşəbbüsü ilə 1992-1993 və 2002-ci illərdə «Özbək dili terminologiyası» adlı məcmuələr çap olunmuşdur. «Özbək dili terminologiyası» məcmuəsinin 1992-ci il nəşrində sahə terminologiyası ilə yanaşı, bəzi terminlərin işlənmə tarixi, terminlərin milliləşdirilməsi haqqında məqalələr öz əksini tapır.

«Özbək dili terminologiyası» məcmuəsinin 2002-ci il nəşrində müasir dövrün terminoloji lüğətçiliyi, ayrı-ayrı sahələrə aid yeni lüğətlər haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin, burada müstəqillik illərində Özbəkistanda keçirilən terminoloji konfranslar və onların elmi məlumatları öz əksini tapmışdır.

Müstəqillik illərində Özbəkistanda terminoloji tədqiqatların aparılması M.Ramazanova, A.Xasanov, A.Aliev, K.Samadov və O.Miminov kimi dilçilərin adı ilə bağlıdır. Onlar müasir dövrün termin yaradıcılığını ayrı-ayrı aspektlərdən təhlil

etmişlər. Həmin dövrdə Özbəkistanda Nazirlər Kabinetinin yanında «Dil Komissiyası» yaradıldı. 1991-ci ildə Dil Komissiyası özbək dili və ədəbiyyatının tədrisinin inkişafını gücləndirmək haqqında bir sıra qərarlar qəbul etdi. Bundan başqa, Dil Komissiyasının özbək dili terminşünaslığının inkişafında da rolu oldu. 1991-ci il martın 19-da Terminologiya Komitəsinin keçirdiyi konfransda əsas məsələ bir sıra internasionalizmlərin milliləşdirilməsi idi. Konfransda 1992-ci il martın 19-da Daşkənddə qəbul olunmuş «Dövlət dili haqqında qanun»a əməl olunmasına dair Nazirlər Kabinetinin nəzarətinin gücləndirilməsi barədə «Terminologiya Komitəsinin rus beynəlmiləl terminlərinin milliləşdirilməsi haqqında» qanunu qəbul olundu.

Konfransda elm, mədəniyyət, mətbuat sahəsində «Dövlət dili haqqında qanun»a necə əməl olunmasını yoxlamaq məqsədi ilə Terminologiya Komitəsinin mütəxəssislərindən ibarət Komissiyanın təsdiqi, Özbəkistan Respublikasının Nazirlikləri, Komitələri və təşkilatlarının təsdiqlənmiş terminlərin işlənməsini təmin etmələri haqqında qərar qəbul olundu.

Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsi 1990-cı ilin fevralından fəaliyyətə başlamış, 1991-ci ildə Terminologiya Komitəsi ilk konfransını keçirmişdir. Elmi-texniki terminlərinin tərtibi haqqında elmi tövsiyələr konfransın gündəliyinə salınmışdır. 1994-cü ildə Özbəkistanda dövlət səviyyəsində latın əlifbasına keçid prosesi baş verdi. Ölkədə çap olunan qəzet, jurnal, bülleten və kitablarla yanaşı, terminoloji lüğətlərin də latın qrafikası ilə nəşri ənənəvi xarakter almağa başladı. 1996-cı ilin oktyabrında keçirilən Terminologiya konfransda iqtisadiyyata aid terminlər, 2000-ci ildəki konfransda isə müstəqillik dövründə yaranan terminlərlə bağlı problemlər

müzakirə olundu. Hal-hazırda Özbəkistanda elmi terminoloji lüğətlərin yaradılması prosesi gedir.

§3. Terminoloji lüğətçilik

Hər bir dilin lüğət tərkibi xalqın tarixini və inkişafını, onun maddi və mənəvi sərvətini, ümumbəşəri mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu əks etdirir. Buna görə də hər bir hansı bir dildə terminoloji lüğətlərin yaradılması həmin xalqın mədəni həyatında mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Terminlərin əks olunduğu əsas mənbə terminoloji lüğətlərdir. Terminoloji lüğətlərdə milli terminlərlə yanaşı, beynəlmiləl və alınma terminlər də qruplaşdırılır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədər elm və texnikanın, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Elm və təhsilin inkişafında terminoloji lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki dilə daxil olan yeni terminlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrə aid terminlərin də mənası, izahı bu cür lüğətlərin vasitəsilə aydınlaşır.

Dilə daxil olan hər bir yeni termin kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) dilinə nüfuz etsə də, əsas mənbə kimi lüğətlər funksional imkana malikdir. Termin öz dövrü üçün aktivdirsə, yaxşı qəbul edildirsə, KİV-in dilində də bu cür mövqeyə malikdir. Terminoloji lüğətlərdə isə terminin qruplaşdırılması üçün onun aktivliyi, yeniliyi əsas şərtlərdən biridir.

Digər lüğətlərin tərtibindən fərqli olaraq terminoloji lüğətlərin formalaşması müəyyən prinsiplərə əsaslanır. M.Qasımov terminoloji lüğətlərin formalaşması üçün bir sıra prinsiplər irəli sürür. Bu prinsiplər terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün etalon ola bilər.

Terminoloji lüğətçiliklə bağlı olan fikirlər 1997-ci ildə

B.Cəfərova tərəfindən nəşr etdirilmiş «Terminoloji lüğətçilik məsələləri»¹ adlı əsərdə geniş şərh olunur. B.Cəfərova həmçinin, dil əhatəsinə görə terminoloji lüğətlərin birdilli-izahlı, ikidilli, çoxdilli növlərini göstərir². Məqsəd və vəzifələrinə görə lüğətləri B.Cəfərova tərcümə, tədris və izahlı lüğətlər adı altında qruplaşdırır.

Terminoloji lüğətlər bütövlükdə terminləri əhatə etdiyi üçün o, dilin xüsusi leksikasına aiddir. Məhz xüsusi leksikada olan sözlər terminoloji leksikoqrafiyada qruplaşdırılır.

Əslində, terminologiyanın dildəki inkişaf perspektivlərini öyrənmək üçün onların aid olduğu sahələr üzrə lüğətlərin yaradılması zəruridir. Şübhəsiz, ilk növbədə terminoloji lüğətlərin yaranması sonradan onların nəzəri cəhətdən tədqiqatə cəlb olunması üçün material ola bilər.

Azərbaycan və özbək dillərində terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri geniş vüsət almışdır. Bu ənənə müstəqillik illərində də öz potensialını genişləndirmişdir. İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilçiliyində 1930-cu illərdən etibarən terminoloji lüğətçilik ənənəvi şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Sahə terminologiyasına aid lüğətlərin mütəmadi nəşri terminologiyanın öyrənilməsinə zəmin yaratdı. 1931-ci ildə «Rusca-özbəkca hərbi terminlər lüğəti»³ və «Riyaziyyat terminləri lüğəti»⁴ çap olunmuşdur.

Qeyd etməliyə ki, Azərbaycanda ilk terminoloji lüğət Ə.Şıxlinskiyin 1922-ci ildə çap olunan «Ruscadan-Azərbay-

¹ Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997.

² Yəni orada s.19-31

³ Qari Niyazi. Rusca-özbəkca riyaziyyat terminləri. Təşkent., Özənş, 1931

⁴ Kime atamalarının inqilzça- uzbekca kışkaça lüğati. Təşkent., Fan, 1995.

cancaya qısa döyüş sözlüyü»dür. Bu lüğət dil materiallarının dərin təhlilinin nəticəsidir. Özbək dilçiliyində isə ilk terminoloji lüğət 1926-cı ildə çap olunmuş «Siyasi hüquq lüğəti»dir. İlk terminoloji lüğətlərin araşdırılması dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması ilə yanaşı, lüğətçiliyimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1952-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra terminoloji lüğətlərin həm sayı, həm də keyfiyyəti artmışdır. Müqayisədə aydın olur ki, 1930-40-cı illər arasında otuz beş, 1940-42-ci illərdə dörd, 1942-52-ci illər ərzində isə heç bir terminoloji lüğət çap edilməmişdir. 1952-ci ildən hazırkı dövrə qədər iki yüz qırxa yaxın ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir¹.

Özbəkistanda 1930-cu illərdə təqribən iyirmi iki, 1940-cı illərdə altı, 1950-60-cı illər arasında on beş, 1960-cı illərdə on səkkiz, 1970-ci illərdə iyirmi doqquz, 1980-ci illərdə səkkiz, müstəqillik illərində isə təqribən iyirmi səkkizə qədər terminoloji lüğətlər çap olunmuşdur.

Digər müstəqil türk dövlətlərinin – Türkmənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstanın da terminoloji lüğətçiliyinin inkişaf tarixinə nəzər salaq.

Türkmənistanda – 1930-cu illərdə dörd, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə yeddi, 1960-cı illərdə doqquz, 1970-ci illərdə altı və 1980-ci illərdə beş terminoloji lüğət nəşr edilmişdir.

¹Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 181

Qazaxıstanda – 1930-cu illərdə yeddi, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə doqquz, 1960-cı illərdə iyirmi bir, 1970-ci illərdə doqquz terminoloji lüğətin nəşri terminoloji leksikoqrafiyanın inkişaf yollarını əks etdirən bariz nümunələrdir.

Qırğızıstanda – 1930-cu illərdə üç, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə bir, 1960-cı illərdə on altı, 1970-ci illərdə on səkkiz və 1980-ci illərdə isə on bir terminoloji lüğət çap olunmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan və Özbəkistanda nəşr olunan lüğətlər Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstana nisbətən daha çoxdur.

Məlumdur ki, hər hansı bir elm sahəsini öyrənmək üçün lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Terminoloji lüğətlərin tərtibi ayrı-ayrı sahələrə məxsus leksik vahidlərin mənimsənilməsinə aydınlıq gətirir. Belə lüğətlərin köməyi ilə elmin bütün sahələrinə aid terminlərin axtarışı asanlaşar.

1987-ci ilə qədər Özbəkistan leksikoqrafiyası mənzərəsinə nəzər salsaq, bu dövrlər ərzində birdilli, ikidilli, üçdilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin çap olunmasının şahidi olarıq.

1992-ci ildə türk Dil Qurumunda Ortaq türk dili yaratmaq məqsədilə A.B.Ercilasunun təşəbbüsü ilə «Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü» tərtib edilmişdir. Lüğətdə təqribən 7000 sözün Azərbaycan, başqırd, qazax, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində qarşılığı verilmişdir. Bu sözlüyün tərkibində müxtəlif sahələrə aid terminlər əhatə olunmuşdur.

1995-ci ilə qədər respublikamızda bir neçə «Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət» çap olunmuşdur. «Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət»ə gəlincə isə, o ilk dəfə olaraq müstəqillik illərində tərtib edilmişdir. Lüğətə qoşun strukturuna, ordunun

texniki təchizatına, komplektləşdirilməsinə, hər b sənətinə aid 900-dən artıq zəruri söz və termin daxil edilmişdir.

Müstəqillik illərində respublikamızda elm və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində dilimiz həm kəmiyyət həm də keyfiyyət etibarı ilə xeyli dəyişmiş, onun lüğət tərkibinə külli miqdarda yeni söz və termin daxil olmuş, bir sıra sözlər isə dildən ya tamamilə çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibində əmələ gəlmiş bu dəyişiklikləri əks etdirmək terminoloji lüğətlərin vəzifələrindən biridir.

M.Qasımov və M.Sadiqovun rəhbərliyi altında yazılmış və iqtisadi əlaqələr sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulan «Maliyyə kredit terminləri lüğəti» 2500-ə qədər termini əhatə edir. Müstəqillik dövründə maliyyə kredit sahəsində mühasibat-uçot işlərində iqtisadi terminlərdən düzgün və dəqiq istifadə olunması problemi qarşıya çıxmışdır. 1996-cı ildə buraxılmış «Maliyyə-kredit terminləri» lüğəti müasir tələbatı ödəyə bilmir. Bu lüğətdə işlədilən vahidlərin çoxu artıq köhnəlmişdir.

Son illərdə iqtisadiyyatın inkişafı bu sahədə olan terminlərin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan da həmin terminlərin terminoloji lüğətlərdə öz əksini tapması zəruridir. T.Paşayev, M.Allahverdiyev, X.Kərimov və A.Abdulayevin hazırladığı 1994-cü ildə çap olunmuş «İqtisadiyyat terminləri lüğəti» bu mənada maraqlıdır. Lüğət 20 minə yaxın termini əhatə edir. Lüğətdə siyasət, iqtisadiyyat, sənaye, maliyyə-kredit, menecment, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrinə aid terminlər verilmişdir. Lüğətin nəşrində rus dilindəki iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının daha dəqiq ifadə olunması üçün təkcə rus dilinin

izahlı lüğətlərindən deyil, həm də digər türkdilli respublikalarda – Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstanda çap olunmuş lüğətlərdən istifadə edilmişdir.

Müstəqillik illərində çap olunan lüğətlərdən biri də 2001-ci ildə M.Qasımovun çap etdirdiyi «Rusca-azərbaycanca geofizika, kartoqrafiya və aerofototopografiya terminləri lüğəti»dir. Lüğətə geodeziya və kartoqrafiya elminə məxsus bir çox yeni kosmik, geodeziya terminləri daxil edilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı əsas mənbə kimi müasir geodezik ədəbiyyatlar götürülmüşdür. Azərbaycanda «Kimya terminləri lüğəti» 2005-ci ildə İ.Nəsimov və Ə.Məmmədov tərəfindən işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra yeni sahə terminləri lüğətlərinə ehtiyac artırdı. 2001-ci ildə çap olunmuş «Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti»¹ bu baxımdan elmi əhəmiyyət kəsb edir. N.Məmmədovun 2003-cü ildə çap etdirdiyi «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti» də diqqətəlayiqdir. Lüğətə 2000-dən artıq termin daxil edilmiş, onların izahı və tərcüməsi verilmişdir.

XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də global informasiya şəbəkəsi - internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Bu baxımdan Ə.Abbasov, F.Əliyev və başqalarının 2003-cü ildə tərtib etdiyi «İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azər-

¹ Salahov Z. Məmmədov E. Həsənova A. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2001

baycanca terminoloji lüğət» müasir dövrdə kompüter xidmətlərindən mükəmməl şəkildə istifadə üçün çox səciyyəvidir. Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni terminlərin toplanması və nəşr edilməsi zəruri bir haldır. Bu baxımdan «Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti» terminoloji lüğətçilik sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətə müxtəlif sahələrə – radiotexnika, radioelektronika, kibernetika, maşınqayırmaya aid terminlər də daxil edilmişdir.

G.Qocayevanın «Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»ndə texnikanın əksər sahələrini əhatə edən terminlər toplanmış və onların azərbaycanca qısa izahı verilmişdir. Bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə, istehsal proseslərinə, texniki aparatlara və qurğulara aid min üç yüzdən artıq termin və anlayış toplanmışdır.

2004-cü ildə A.İbrahimov tərəfindən tərtib olunmuş «İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti» yeddi minə qədər terminə əhatə edir. Bu lüğətdə müasir dövrdə hüquqşünaslıq sahəsində işlənən terminlər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, terminlərin ingilis, rus və türk dillərində tərcüməsi verilmişdir.

1956-cı ildə Əfrasiyab Bədəlbəyli «Musiqi terminləri lüğəti»ni nəşr etdirmişdir. Bu lüğətdə bir çox çalğı alətlərinin adı verilməmişdir. A.Nəcəfzadənin «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti» isə musiqi sahəsində görülən ən mühüm işlərdən hesab edilir. Bu lüğət əhatə dairəsinə görə çox genişdir. Lüğətdə musiqiçilər və Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti ilə maraqlananlar üçün çox gərəkli məlumatlar vardır.

N.Məmmədovun 2003-cü ildə çap etdirdiyi «Rusca-azə-

baycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğət»i də diqqətəlayiqdir. Lüğətə 2000-dən artıq termin daxil edilmiş, onların izahı və tərcüməsi verilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində işlənən terminlərin əksəriyyəti mətbuatın, eləcə də televiziya və radionun dilinə də nüfuz etmişdir. Həmin terminlərin toplanıb və nəşr edilməsində f.e.d.Q.Məhərrəminin əvəzsiz xidməti olumuşdur. Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kino-televiziya radio terminləri» lüğəti orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Lüğət 2400-ə qədər termini əhatə edir. Lüğətdə sırf kino, televiziya və radio terminləri ilə yanaşı, başqa elm sahələrinə (sənət, teatr, musiqi, dilçilik) aid bəzi terminlər də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, özbək dilçiliyində də terminoloji lüğətçilik sahəsində elmi müvəffəqiyyətlər mövcuddur. 1992-ci ildə özbək dili haqqında qanun qəbul edildikdən sonra Özbəkistanda bütün yazılı sənədlər özbək dilində aparılmağa başladı. Bununla əlaqədar Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin hazırkı Terminologiya Komitəsi elmi terminləri əks etdirən lüğətlərin nəşrini təşkil etdi.

Özbəkistan müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar firma və müəssisələrin sayı artdı və özbək terminoloqları iqtisadiyyatla yanaşı, ictimai-siyasi, texnologiya sahəsində də terminlərin toplanması və terminoloji lüğətlərin tərtibində böyük işlər görməyə başladılar. 1993-cü ildə R.Daniyarov və L.Ramazanovanın «İctimai-siyasi atamaların rusca-uzbekçə kisaqça luğati», 1995-ci ildə «Bank atamaların rusca-uzbekçə kisaqça luğati», 1999-cu ildə X.Bektemirov, X.Xolmedov və S.Sodikovun yazdığı «Xukukşunoslikka aid uzlaşma terminler» və 2002-ci ildə X.Bektemi-

rovun «Rusca-uzbekçə yuridik atamalar lüğəti» nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, müstəqillik illərində «Silikatlar texnologiyası» oiddə atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekçə kəskaçə lüğəti», «Mikrobiologiya atamalarının rusca-uzbekçə izoxli lüğəti», «Şişəozlik texnologiyası» oiddə atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekçə kəskaçə lüğəti» və «Kime atamalarının inqilizçə-uzbekçə kəskaçə lüğəti» tərtib olunmuşdur. T.Otakuziyev, K.Axmerov və K.Axmedovun 1994-cü ildə hazırladığı «Silikatlar texnologiyası» oiddə atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekçə kəskaçə lüğəti» 2700-ə yaxın termini əhatə edir.

1995-ci ildə çap olunmuş «Mikrobiologiya atamalarının rusca-uzbekçə izoxli lüğəti» 1239-a qədər termini əhatə edir. Lüğətdə mikrobiologiya terminlərindən başqa, genetika, biokimya, molekulyar biologiya sahələrində işlədilan terminlər daxil edilmişdir. Müəlliflər özbək terminlərindən başqa, mənşəcə rus, ərəb, yunan, ingilis terminlərini də lüğətə daxil etmişlər. 1999-cu ildə çap edilmiş «Şişəozlik texnologiyası» oiddə atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekçə kəskaçə lüğəti»nə təqribən 1730 termin daxildir. Bu lüğət T.Otakuziev, K.Axmerov və K.Axmedov tərəfindən tərtib edilmişdir. Lüğət texnologiya mütəxəssisləri, kimya-texnologiya fakültələri, ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. K.Axmerov, P.İsmatullaev, S.Abdullaevanın 1995-ci ildə çap etdirdikləri «Kime atamalarının ingiliscə-uzbekçə kəskaçə lüğəti» 1500-ə yaxın kimya terminini əks etdirir.

Hər hansı bir elmi yaratmaq və onu inkişaf etdirməkdə terminlər əvəzsiz rola malikdir. Digər elmlərlə yanaşı, türkoloji elm sahələrinin formalaşması və inkişafında da terminoloji lüğətçiliyin böyük əhəmiyyəti vardır.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ. MİLLİ TERMİN YARADICILIĞI

§1. Söz və termin

Müasir dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri də söz və termin problemidir. Söz və termin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan leksik vahidlərdir. Hər iki nitq vahidi obyektiv şəkildə dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özlərinə məxsus yer tutur. Həm sözə, həm də terminlərə real varlıqdan doğan münasibətlər ifadə edilir. Hər iki vahid nominativ xarakter daşıyır, əşyaları, hadisələri bildirir. Həm söz, həm də termin leksik kateqoriyadır, səslər əsasında yaranır. Həm sözə, həm də terminə tarixi kateqoriya kimi yanaşmaq da olar. Çünki onlar dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, mənə kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən hazır formada istifadə edilir.

Söz və termin arasında bəzi ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, söz həm dialektizm, həm alınma, həm də beynəlmiləl ola bilər. Termin isə heç vaxt dialektizm səciyyəsi daşmır. O, milli, alınma və beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Sözün həqiqi və məcazi mənası, antonimi, paronimi olur. Termin isə belə xüsusiyyətlərə malik olmur.

Terminlər leksik cəhətdən iki qrupa bölünür:

1. Sözlərlə omonimliyi olan terminlər
2. Sözlərlə omonimliyi olmayan terminlər

Sözlərlə omonimliyi olan terminlər dedikdə biz terminlərin sözlərlə omonimiyasını nəzərdə tuturuq. Omonimliyi olmayan terminlər dedikdə söz kimi ümumişləklilik qazanmayıb ayrı-ayrı elm sahələrinə aid məfhumları adlandıran leksik vahidlər başa düşülür. Məs.: *Azərbaycan test magistr, magistratura, ba-*

kalavr, menecment; özb:maqistr, magistratura, bakalavr, menecment, test, test sinovləri.

«Termin» – elmin bu və ya digər sahələrinə aid xüsusi məfhumları adlandıran leksik vahidlərdir. İnsan öz fikrini ifadə etmək üçün əsasən ümumi leksikaya əsaslanır. Lakin xüsusi leksikadan, yəni terminlərdən anlamı dəqiq ifadə etmək üçün bir sıra sahələrdə istifadə edilir. Məsələn, beynəlxalq terminlər, elmi-texniki terminlər, elmi terminlər, siyasi terminlər və s.

Müasir dövrümüzdə məişət leksikasında yüzlərlə termin işlənməkdədir. Belə terminlərin əksəriyyəti neologizmdir: *klip, mesaj, mobil, market, kontor*. Lakin bir sıra Avropa mənşəli söz və terminlərə rast gəlirik ki, onlar dilimizə yaddır və yabarı səslənir: *Holding, simkart, modern, bankrot, sport daycest* və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Bunu əldə rəhbər tutaraq Azərbaycanda öz firmalarını açan xarici şirkətlər öz adlarını, Azərbaycan dilinin strukturuna uyğunlaşdırmalı, *bookhouse, medservice* əvəzinə *kitab evi, tibb mərkəzi* işlətməlidirlər.

Bundan başqa, ədəbi dildə sözdən terminə doğru inkişaf hallarına qismən də olsa rast gəlmək olur: *gəlir, yatırım, yatur, qurum, durum*.

Terminlərin inkişaf meylləri tarixi göstərir ki, Azərbaycan dilində terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli olmuş, hətta bu proses XX əsrin əvvəllərində davam etmiş, «Türk-mənçay sülh müqaviləsi»ndən sonra Azərbaycanda təkcə ərəzi deyil, həm də siyasi formasiya dəyişikliyi baş vermişdir. Belə ki, rus istilasının təsiri nəticəsində dilimizdə *pristav, quberniya, gubernator* və s. kimi terminlər işlənməyə başlamışdır.

Azərbaycan və Özbəkistanda XX əsrin əvvəllərində termin yaradıcılığında rus və Avropa mənşəli terminlər mövcud idi. Bu isə dövrün tələbi ilə bağlıdır. Müasir dövrümüzə müqayisədə isə rus dili terminlərinə meylin xeyli zəiflədiyini görürük. Hətta həmin terminlərin əksəriyyətinin bu gün ümumişlək sözlərə çevrilməsi prosesi gedir. Ümumişləklilik qazanmış sözlər isə məişət leksikasında sabitləşməyə başlamışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan və özbək dillərində Avropa və türk mənşəli terminlərə meyl daha çox özünü büruzə verir. *Azərb:yatırım,departament,litsey,kollec,Özb:market,marketing, kollec, birca*.

Terminlərdən danışarkən terminologiya məsələsindən danışmamaq qeyri-mümkündür. Bu bərdə Azərbaycan,özbək və rus dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur.

M.Qasımov terminologiyayı leksikanın bir hissəsi hesab edərək yazır:«Bu və ya digər elm, yaxud texnika sahəsinə aid terminlər sistemi terminologiya adlanır... Terminologiya müəyyən elm sahəsinin müvafiq sözlərdə və söz birləşmələrində qeydə alınmış, möhkəmləndirilmiş anlayışlar sistemidir».¹

Terminologiya bir sahə kimi hərtərəfli və sistemli şəkildə rus dilçiləri tərəfindən də öyrənilmişdir. Rus dilçiliyi tarixində O.Axmanova bu məsələdən danışarkən yazır:«Terminologiya - hər hansı bir elmə aid olan məfhumları adlandıran sistemdir, sabit sözlərlə nitqin ifadəsidir»². O.Axmanovanın gəldiyi nəticə terminologiya üçün əhəmiyyətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Çünki termin elm sahələrinə aid məfhumları ifadə etdiyi üçün ayrı-ayrı sahələrdə sabitləşir, dəyişməz mövqe tutur.

¹ Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərbaycan, 1967,s.28-29

² Axmanова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.6

Q.Stepanov «SSRİ xalqlarının dilində müasir elmi-texniki terminologiya və onun unifikasiya problemləri» adlı əsərində belə bir pozisyanı müdafiə edir. O yazır: «Bütün müasir elmlər bir-birləri ilə inteqrasiya nəticəsində öz dillərini yaradır ki, bu da öz növbəsində terminologiyanın yaranmasına səbəb olur»¹. Q.Stepanovun yuxarıdakı mülahizələrindən bu nəticəyə gəlmək olur ki, terminologiya ayrı-ayrı elmlərin dil faktlarının məcmusudur. Beləliklə, elmi terminologiyadan, terminologiyayı isə elmdən ayırmaq mümkün deyil.

Bu istiqamətdə XX əsrin sonlarında maraqlı dilçilik görüşləri ilə tanınmış rus dilçisi D.Lotte belə yazırdı: «Terminologiya dedikdə, hər hansı bir konkret elm sahəsinin məfhumlarını adlandıran sözlər və ifadələr başa düşülür»².

Doğrudan da, hər bir elmin terminoloji sistemi mövcuddur. Məsələn, biz – induksiya, deduksiya, materiya dedikdə fəlsəfi, fonetika, orfoqrafiya, frozeologiya dedikdə isə dilçilik terminlərini nəzərdə tuturuq. Bunlar da özlüyündə terminologiyayı yaradır.

Müasir dövrimizdə Azərbaycan və özbək dillərində ləzımsız terminlərin sayı artmaqdadır. Bunun da ən mənfi cəhəti odur ki, bu ləzımsız terminlər dilin öz doğma faktlarını sıxışdırıb aradan çıxarır. Şübhəsiz ki, elm terminlərin tez-tez dəyişməsinə əks reaksiya verir. Ona görə də terminin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun sabit olmasıdır.

¹ Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и проблема ее унификации. Доклад на заседании Президиума АН СССР М., 1978, с.10

² Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с.14

Terminlərin nitq hissələri ilə ifadə vasitələrindən danışdıqda təkcə isimlərlə kifayətlənmək olmaz. Tədqiq olunan hər iki dildə muğam adları bildirən və mənşəyinə görə fars dilindən alınan sayılar da terminləşmişdir. Məs.: *düqah* (Azərb), *düqah* (özb.); *segah* (Azərb), *seqah* (özb.); *çahargah* (Azərb), *çaharqah* (özb.). Burada *dü* «iki», *sə* «üç», *çahar* «dörd» mənasındadır. Lakin bunlar öz etimologiyalarına görə sayların adları ilə adlandırılmışdır.

Müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində fəli sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə yaranan terminlər də mövcuddur: *klipmek*.

1. I tərəfi fəli sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *dəyişən resurs*, *diferensallaşmış marketing*, *bombaatan aparat*, *özühərəkətdən mexanizm*, *döyüşən əsgər*, *vuruşan ordu*.

2. I tərəfi sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *həlləddici döyüş*, *qırıcı təyyarə*, *hərbi geyim*, *partlayıcı maddə*, *sivil yol*.

Nitq hissələrinin terminləşməsində yalnız adlar deyil, fellər də iştirak edir. Doğrudur, fellər müstəqil şəkildə xüsusi məfhumları adlandırma bilmir. Lakin fellər termin səciyyəsi daşımaqda heç də adlardan geri qalmır. Fellər də sifətlər kimi substantivləşərək terminləşir.

Kombinləşmə – sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması; bir müəssisədə müxtəlif istehsalların birləşməsinə əsaslanır.

Özəlləşdirmə – dövlətdə və yaxud ictimai mülkiyyətdə olan müəssisə və əmlakların ayrı-ayrı vətəndaşlara, xüsusi firmalara, o cümlədən xarici firmalara pulla satılması, yaxud pul-

suz xüsusi mülkiyyətə verilməsi¹.

Söz və terminlərdən danışarkən «söz-termin» məsələsinə toxunmaya bilmərik. Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində yenidir. Məlumdur ki, terminləşən sözlər dilə ilk dəfə söz kimi daxil olmuşdur. Dilin tarixinə nəzər saldıqda sözün termindən daha qədim olduğunu görürük. Bunu nəzərə alaraq, burada «termin-söz»lər deyil, «söz-termin» terminini işlətməyi məqbul sayırıq. Bəs sözlər nə üçün terminləşir?

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Azərbaycan və özbək dillərində deyil, bütün türk dillərində güclü omonimiya mövcuddur. İstər kök omonimlik, istərsə də formal omonimlik türk dillərində funksional emosionallığa və ekspressivliyə xidmət edir. Bu omonimlik son nəticədə söz-terminlərin yaranmasına səbəb olur. Azərbaycan və özbək dillərindəki söz-terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Adların terminləşməsi
- 2) Onomastik vahidlərin terminləşməsi
- 3) Fəllərin terminləşməsi

1) Adların terminləşməsi

İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dillərində ən çox termin səcisiyyəsi daşıyan nitq hissəsi isimlərdir. İsimlərin terminləşməsi; *magistr, bakalavr, biznes, audit, auditor, klip-meyker, Internet, sayt, zabit, alay, təqim, gizir* və s.

Bəzi hallarda omonimliyi kontekstdə təyin etmək mümkün olur. Məsələn, *kök* sözü nitq hissəsinə görə həm sifət, həm də isimdir. Eyni zamanda termindir. *Kök* sözü termin kimi də güclü omonimiyaya malikdir. *Kök* sözü eyni zamanda həm dilçilik, həm riyaziyyat, həm də musiqi terminidir. Dilçilik termi-

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 470-487

ni kimi sözün tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök dedikdə sözün mənalı hissəsi nəzərdə tutulur. Həmçinin *kök* riyazi işarədir.

Musiqi termini kimi alətin köklənməsi – yəni ona müəyyən nizam verilməsi, səslərin musiqinin tələbinə görə düzülməsi nəzərdə tutulur, sadə *xalq kütlələri* üçün simli musiqi alətlərinin köklənməsi məlumdur. Məsələn, «Koroğlu» dastanından: Aşiq Cünun sazını köklədi.

Bu tipli sözlərin bir qrupunun siyahısını veririk:

budaq sözü - həm biologiya, həm də dilçilik terminidir. Bioloji termin kimi artıq bu söz yalnız biologiya dərslərində termin sayılır. Çünki *budaq* sözü nitqdə o qədər çox işlənir ki, artıq sadə dil daşıyıcıları da onun mənasını anlayır.

Lakin dilçilik termini kimi yalnız dar çərçivədə anlaşılır. *Budaq cümlə* dedikdə tabeli mürəkkəb cümlənin asılı tərəfi nəzərdə tutulur.

Şəkil - həm söz, həm də termindir. Termin kimi dilçilik terminidir. Fələ aiddir. *Şəkil* söz kimi forma, surət mənasında işlənir.

Say - həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi nitq hissəsidir. Söz kimi işə miqdar, say bildirir.

Xəbər - həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi cümlənin baş üzvüdür.

Səs - həm sözdür, həm də termindir. Termin kimi güclü omonimiyaya malikdir. Həm fizika, həm dilçilik, həm də musiqi terminidir. Fizikada ultrasəslərdən danışılır. Bu da insanın qulağının eşidə bilməyəcəyi səsdür. Dilçilik termini kimi fonetika aiddir.

Musiqi termini kimi yeddi musiqi səsi mövcuddur: *do, re,*

mi, fa, sol, lya, si. Bu cür misalların sayını artırmaq olar.

Bununla yanaşı, dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar müstəqil formada deyil, söz birləşməsi şəklində terminə çevrilirlər. Məs: *budaq cümlə, daimi vurğu, qapalı saitlər, qısa sait, alınma söz, arzu forması, keçmiş zaman, kar samit* kimi terminlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda söz kimi işlənir.

2) Onomastik vahidlərin terminləşməsi

Türk dillərində onomastik vahidlər çox asanlıqla terminləşir. Onomastik vahidlər arasında ən çox terminləşən toponimlərdir. Məsələn:

Bayatı-Şiraz. Musiqi terminidir. Muğamata aiddir. Məlumdur ki, *Şiraz* Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən biridir.

Heyratı – bu da musiqi terminidir. Ritmik muğamdır. *Heyrat* – Əfqanıstan şəhərlərindən birinin adıdır.

Bayatı-Kürd, Bayatı-Qacar terminləri də musiqiyə aiddir. Bu terminlərin ikinci komponentlərindəki *Kürd* və *Qacar* tayfa və millət adlarıdır.

Onomastik vahidlərin bir cəhəti də var ki, onlar terminləşdiyi kimi, termindən sözə də çevrilir. Bunlar ən çox astronomik adlarda baş verir. *Günəş, Zöhrə, Venera* sözləri əslində terminlərdir. Lakin bunlar eyni zamanda xüsusi isimdir. Deməli, açıq şəkildə termindən sözə doğru bir çevrilmə görürük. Əvvəllər bir sıra çay və göl adlarının şadlıq evlərinə verilməsi də ənənə şəklini almışdı. *Dunay şadlıq sarayı* (Daşkənddə), *Xəzər univərmağı, Həkəri şadlıq evi.* Belə hallar təkcə hidronimlərdə deyil, toponimlərdə də müşahidə olunur. *Borçalı şadlıq evi, Şuşa restoranı, Şuşa kinoteatrı.* Bu, yaxşı ənənədir. İngilis, fransız, italyan adlarındandırsa, bu tipli milli adlardan istifadə etmək daha məqbuldur.

Bununla yanaşı, bu gün idarə və təşkilatlarda olduğu kimi, şadlıq evlərinə verilən adların da bir qismi millilik kontekstindən kənarda qalır. Əcnəbi adlar daha tez nəzərə çarpaq mövqe təşkil edir. *Neolit şadlıq evi, Kleopatra, Biq-bin restoranı, Komfort şadlıq evi, Imperieal, Neopol, Avilla restoranı.*

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzən informasiya orqanlarına, ayrı-ayrı şirkət və müəssisələrə elə adlar verilir ki, onları anlamaq çox çətindir. Məs: *Medservis, Space, ANS, ANS kommers, Nev Med, Inter med.*

3) Fellərin terminləşməsi

Türk dillərində ən dəyişməz nitq hissəsi feldir. «KDQ»-nin dilindən başlamış XIII-XVI əsr yazılı abidələrinə, Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş digər yerüstü abidələrimizə qədər aparılan təhlillər göstərir ki, fellər həmin dövrlərdə necə işlənmişdirsə, bu gün də də ya eynilə və ya cüzi fonetik dəyişmələrlə işlənir.

Fellərlə terminlər arasında təkcə leksik omonimlik deyil, qrammatik omonimlik – yəni omoform da mövcuddur. *Gəlir, çıxar* kimi fellər substantivləşərək iqtisadi terminə çevrilmişlər. Beləliklə, o sözlər leksik vahid kimi güclü omonimiyaya malikdirlər ki, onlar termin olduğda da həmin omonimliyi qoruyub saxlayırlar.

Kökü fel olan düzəltmə isimlərin də terminləşməsinin şahidi oluruq: *alqı, satqı, satış* kimi feldən düzələn isimlər iqtisadi terminlərdir.

Hərbi sahədə termin səciiyyəsi daşıyan çoxlu sayda fellərə rast gəlmək olar: *vuruşmaq, atəş açmaq, döyüşmək, mühasirəyə almaq, əsir düşmək* və s.

Terminlərin əlamətlərini sadalayarkən qeyd etmişdik ki,

onların polisemantikliyi türk dilləri üçün qəbul edilmişdir. Biz terminlərin əlamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdiririk.

1. Terminlər xüsusi məfhumları adlandırır.
2. Terminlər xüsusi leksikaya daxildir.
3. Terminlər əsasən alınma elementlərdən yaranır.
4. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır.

Söz və termin məsələsindən danışarkən müasir dövrdə yaranan terminlərin neologizm səciyyəsi daşması faktına da toxunmaq istərdik. Məlumdur ki, terminlərin əksəriyyəti neologizm olsa da, bütün neologizmlər termin deyildir. Lakin hər bir termin yeni yarandığı dövrdə neologizm olur, sonradan o, ayrı-ayrı elm sahələrində möhkəmləndikdə neologizm səciyyəsini itirir.

Neologizmlər ilk vaxtlar dildəyişicilərin tərəfindən tam anlaşılmır. Zaman keçdikcə o özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanır və terminlərdən daha sürətlə ümumişlək xarakter alır. Son dövrlər özbək mətbuatında tez-tez türk dilindən keçən leksemlərə rast gəlinir. Bu sözlər Azərbaycan dilində də işlənir. Bunun iki başlıca səbəbi vardır:

I. Yetmiş il qapalı recimdə yaşamış Azərbaycan və özbək xalqları müstəqillik əldə edən kimi daha zəngin dövlətçilik təcrübəsi olan dil, din və mədəniyyət yaxınlığına malik qardaş türk xalqına ifrat maraq göstərdilər. Bunun nəticəsi olaraq türk dilindən bu dillərə xeyli leksik vahid keçdi.

II. Müstəqillik zamanı yaranmış kədr ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün bu ölkələrin Türkiyəyə təhsil almaq üçün göndərdikləri tələbələr geri döndükləri zaman yazılı və şifahi nitqlərində Türkiyə türkcəsinə məxsus leksemləri işlətdilər. Məsələn, *Aşkın un məmulatı, tanıtım, gün aydın, aydın, endirim,*

durum, qurum, olay, yatırım, törən, öncə, önəmli, öndər, öncül, başkan, yazar, ünlü, para, suç, sayın, uçaq, sorumlu və s.

Özbək dilində rus dilinin təsiri daha güclüdür. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, özbək dilinin digər mənbələrdən, xüsusilə Avropa dillərindən termin və sözalma imkanı rus dilinin təsirinə məruz qaldığından daha zəifdir.

İndi türk dillərində işlənən *kontingent, deklarasiya, holdinq, media, maul, klavyatura, fayl* leksemləri termin olmaqla yanaşı, eyni zamanda neologizmlərdir. Zaman keçdikcə bu terminlər neologizmliyini itirəcək, lakin terminliyini saxlayacaqdır.

Hazırkı şəraitdə neologizmlər dildə kəmiyyət etibarilə daha çoxdur. Lakin bu çoxluq onların xalq tərəfindən mənimsənilməsinə mane olmur, əksinə yeni sözlər dillə necə sürətlə gəlirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, vaxtilə *kosmos, raket, peyk* sözləri neologizm olduğu halda, bu gün onlar dilin ümumişlək fondundadır. Deməli, bu gün neologizm kimi qəbul etdiyimiz leksemlər də zaman keçdikcə ümumişləklik qazanacaqdır. Artıq bu sözlərin bir qrupu - *mobil telefon, mesac, market, kompüter, firma, ofis* kimi leksemlər neologizmliyini itirməkdədir. Hətta həmin sözlər daha çox ümumişləklik əldə etmişdir.

Azərbaycan dilinə olduğu kimi, özbək dilinə də bu gün çoxlu Avropa mənşəli yeni sözlər daxil olur. Məs.: *şou, biznes, biznesmen, dividend, departament, kollec, kommersant, litsey və s.*

Neologizm məsələlərindən danışarkən mürəkkəb adların da neologizm səciyyəsi daşmasını unutmaq olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, etimon dildən söz alan dillə daxil olan mürəkkəb adlar ilk növbədə eqzotizm səciyyəsi daşıyır ki, bu da dil daşı-

yıcılarının belə leksik vahidlərin mənimsənilməsinə ləngidir. Mürəkkəb adlar həm də abbreviaturaları əmələ gətirirlər. Ona görə də burada mürəkkəb adlardan da danışmaq lazım gəlir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Şirkəti, Qaçqınkom, Prezident Aparatı, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Milli Olimpiya Komitəsi, Ali Attestasiya Komissiyası kimi mürəkkəb adlar tədricən ümumişləklilik qazanmışdır. Eyni proses yenə də davam edir: *Interqrant, Azər on Line, Debut bank, Neft klinik, On klinik, Medservis, Caspian shop, Enbusk, Intermed, Ata holding, «FRU» inşaatçı şirkəti* kimi leksik vahidlər termin səciyyəsi daşıyır. Xalq bu leksemləri mənimsədikcə onlar neologizm səciyyəsini itirib mürəkkəb ad kimi fəaliyyət göstərəcəkdir.

Özbək dilində isə mürəkkəb adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Vəzirələr məhkəməsi, Oliy Məclis, Xalq Təlimi Vəzirliyi, Uzbekistan Respublikası Oliy və Uralı Məxsus Təlim Vəzirliyi, Prezident devonxonasi*.

Bəzəliklə, mürəkkəb adların bir qismi termin səciyyəsi daşıdığı üçün onları mürəkkəb terminlərlə qarışdırmaq olmaz. Mürəkkəb adlar ekzotizmdir, mürəkkəb terminlər isə ekzotizm deyildir.

§2. Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı

Dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də elm, texnika, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə milli dildə terminologiyanın yaradılmasıdır.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi həmin xalqların çoxəsrlik tarixi ərzində təşəkkül tapmışdır. Bu müddət ərzində hər iki dilin leksikası çoxlu miqdarda leksik elementlərlə zənginləşmişdir ki, onların

da böyük qismini terminlər təşkil edir.

Hər bir dilin terminoloji leksikasının zənginləşməsi və inkişafı üçün ən məhsuldar mənbə dilin öz daxili imkanlarından istifadə etməklə termin yaradılmasıdır. Bu proses digər dillərin terminologiyasında öz əksini tapdığı kimi, tədqiq olunan dillərinin də terminoloji sisteminin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

M.F.Axundzadə, H.Zərdabi milli dildə terminologiyanın yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdir. M.F.Axundzadə ədəbi dil haqqındakı tezislərində xalqlik prinsipini daha üstün tuturdu. Terminoloji lüğətlərin tərtibi onu düşündürən əsas məsələlərdən biri idi. M.F.Axundzadə Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşdirilməsində rus dilinin rolunu da layiqincə dəyərləndirmişdir.

«Əkinçi» qəzetinin dilində H.Zərdabi tərəfindən işlədilən aşağıdakı milli terminlərə rast gəlmək olar: *qılınç, əkin, əkinçi, ipək, barama, isitmə, qazanc, dəmir yol və s.*

Milli termin yaradıcılığı problemi heç vaxt öz aktuallığını itirməmiş, tədqiqat obyekti kimi alimləri düşündürmüşdür.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin terminoloji sisteminə həm dildaxili, həm də diltarici meyllər mövcuddur. Dildaxili meyllər dedikdə söz yaradıcılığının vasitələri və dialektlər hesabına termin yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Söz yaradıcılığının imkanları hesabına digər sahələrdə olduğu kimi, hərbi sahədə də bir sıra terminlər formalaşmışdır: *bombalamaq, bombardman, hərbiçi, hərbişəxsiyyət, silahlanma, silahlanmaq, silahlı və s.*

Dialekt və şivələrdən sözləmə prosesi əvvəllər çox güclü olmuşdur. Lakin ədəbi dil öz lüğət tərkibini ehtiyac duyulan

söz və terminlərlə ödədikcə həmin proses tədricən zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, dialekt və şivələr indi də termin yaradıcılığı mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır. Çünki dialekt və şivələr elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan və özbək dillərində dilin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi əlverişli üsullardan biri olmuşdur. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm millilik, həm də ayrı-ayrı dialektlərə məxsus dil faktorları üzə çıxır.

Termin yaratmaq çox mürəkkəb işdir, düşüncə, ciddi axtarış tələb edir. Termin yaratma prosesi hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milli termin yaradıcılığı prosesində uğurlu terminlərlə yanaşı, uğursuz tapıntılar da ola bilər.

Məlumdur ki, hər bir dil lüğət tərkibini öz daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşdirir. Daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirərkən elə sözlər götürmək lazımdır ki, onlar ədəbi dilin normalarına uyğun olsun. Xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurma üsullara yol vermək səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də xeyirsizdir. Əgər dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı mümkün deyilsə, onda dilə alınmaların daxil edilməsi zəruriyyəti yaranır.

Müasir dövrümüzdə nəinki iqtisadiyyatda, həmçinin təhsildə də böyük irəliləyişlər var. Təhsilə olan maraq, həm də cənəbi dillərə olan marağa, dünya elminə integrasiyaya gətirib çıxarır.

Dilimizdə bir sıra tibbi terminlər mövcuddur ki, onların dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış deyil, alınma variantı daha

çox işlənilir. Məsələn, *vərəm*, *qızıl-azar*, *təzyiq*, *qıcolma*, *həkim*, *isitmə*, *istilik* terminlərinin *tuberkulyoz*, *skarlatin*, *davleniye*, *sudorqa*, *doktor*, *malyariya*, *temperatur* kimi alınma variantları aktivdir.

Hərbi terminologiyada isə vəziyyət başqadır. Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldıqdan sonra rus dilli terminlərin çoxu milliləşmişdir: *alay*, *taqım*, *tabor*, *çavuş*, *gizir*, *bölük*.

Özbək dilində isə hərbi terminlər rus dilində olduğu kimi işlənilir: *polk*, *rota*, *batalyon*, *sercant*, *praporşik*.

Milli terminologiyanın yaranmasında Özbəkistanda Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Komitə Özbəkistanın ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarına milli terminlərdən istifadənin əhəmiyyəti haqqında xüsusi göstərişlər verirdi. Lakin bu işlərin görülməsi lazımi nəticələr vermədi. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır.

Rus dilindən özbək dilinə gələn terminləri özbək dilinin öz terminləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkün idi. Burada dilçilər qarşısındakı əsas məqsəd ilk növbədə özbək dilinin saflığını qorumaq, özbək dilinin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirmək, onu xalq dilinə yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Elə buna görə də müasir dövrdə özbək dilində milli termin yaradıcılığı məsələsi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır.

Tarixən hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq özbək dilinə keçən sözlərin bir qrupu dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşmış, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına termin yaratmanın aşağıdakı yolları vardır:

1. Əgər elmi-texniki və digər anlayışı ifadə edən terminlər

özbək dilində varsa, subyektiv səbəblər üzündən rus dilindən həmin terminlərin qarşılığı paralel olaraq işlənirsə, bu zaman üstünlük özbək dilinə verilməlidir.

2. Əgər bu və ya digər məfhumu düzgün ifadə edən hər hansı bir söz özbək dilində varsa və rus dilindən bunun qarşılığı haqsız, rəqabət apararaq özbək dilinə məxsus faktları sıxışdırırsa, bu zaman özbək dilinin faktına üstünlük verilməlidir.

3. Rus dili sözlərinin özbək dilində əvəzlənməsinə diqqət yetirərkən onun başqa dillərdə də işlənilməsi nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra beynəlmiləl terminlərin digər terminlərlə əvəzlənməsi məqsəduyğun deyildir. Məsələn, *respublika* sözünü *cumhuriyat*, *demokratiya* sözünü *xalqçil*, *aeroport* sözünü *tayeroqox* ilə əvəz etmək doğru deyil.

4. Rus və özbək dillərində terminlərin əvəzlənməsi məsələsində monosemantizm və polisemantizm nəzərə alınmalıdır. Əgər rus dilindən gələn söz çoxmənalıdırsa, onda internasionalizm kimi işlənmə bilər¹.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına idman sahəsində də bir sıra milli terminlər yaranmışdır: *kuraş*, *enboş*, *çala*, *xalol*.

R.Daniyarov yazır: «Özbək dilinin terminologiyası təkcə ənənəvi, tarixi xüsusiyyətlərinə qapılıb qalmır, daim yeniləşir və yeni sahələrə xidmət edir. Bu əsasda özbək dilinin terminoloji sisteminin yaranmasında onun daxili imkanları mühüm rol oynayır. Özbək dili bütünlüklə məhz daxili resurslardan asılıdır².

¹ Uzbek tili atamaşunosliqi. Toşkənt., Fan, 1993, s.14-15

² Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с.70

Son dövrlər Azərbaycan dilində belə bir proses gedir. *Protest* (etiraz), *sanksiya* (icazə) kimi rus və Avropa mənşəli sözlər mətbuata ayaq açmaqdadır: Məsələn, *Prokuror sanksiya verdi*, *vəkil protest etdi*. Biz hesab edirik ki, bunların əvəzinə *icazə* və *etiraz* hüquq terminlərinin işlənməsi məqbuldur.

Azərbaycan və özbək dilləri leksik şəkilçilərin aktiv olduğu dillərdir. Hər iki dilin terminoloji sisteminə nəzər saldıqda bunu aydın görürük. Azərbaycan dilində aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığında daha çox işləni r:

-*ma*² şəkilçisi əsasən bir sıra sahə terminlərinin yaranmasında aktiv rol oynayır. Məs, riyazi terminlər: *vurma*, *bölmə*, *toplama*, *çıxma*, hərbi terminlər: *vuruşma*, *qazma*, *atışma*, *bölmə-marş bölməsi*, *raket bölmsəsi*, tibbi terminlər: *sərpmə*, *isitmə*, *qızdırma*, *isitmə*; texniki terminlər: *yoxlama tavası*, *soyutma tavası*.

-*iş*⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan terminlər: *döyüş*, *vuruş*, *baxış bucağı*, *atışma*, *veriliş*, *bildiriş*, *ödəniş*, *çağırış*.

-*ci*⁴ şəkilçisi mövqeyinə görə peşə-sənət adları bildirdiyi üçün termin yaradıcılığında xüsusi rol oynayır: *tankçı*, *topçu*, *hücumçu*, *çöpçü*, *zenitçi*, *nəzarətçi*, *raketçi* və s.

-*ıq*⁴ şəkilçisi ilə düzənlər: - *əzəclilik*, *sarılıq*, *tabelilik*, *əlaqəsi*, *azlıq*, *çoxluq*, *gərginlik*.

-*lı*⁴ - *çoxbucaqlı*, *bərabərbucaqlı*, *ikivalentli*, *ikihakimiyyətlik*, *zəncirli açarlar*.

- *ıcı*⁴ - *sorucu*, *atıcı*, *qoruyucu*, *yuyucu*, *dinləyici*, *hesablayıcı*, *yöndəldici açar*.

-*sız*⁴ - *işsizlik*, *-çəkisizlik*.

- *ıq*² - *bölük*, *-dəlik*, *-deşik*, *-yaraq*.

-aq²- yaraq, -daraq, -sınaq və s.

Özbək dilində termin yaradıcılığında iştirak edən aktiv şəkilçilərin mövqeyinə nəzər salaq:

-lik – deqrez – deqrezçilik, eruvçan-eruvçanlik.

-qiç – barq kutar – bark kutarqiç, buta kutar – butakutarqiç.

-çi – Əvvəldə göründüyü kimi -ci şəkilçisi Azərbaycan dilində olduğu kimi özbək dilində də peşə-sənət adlarını bildirir: *temirçi, sanoatçı*.

-ma şəkilçisi özbək dilinin termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bir variantlı formada işlənir: *sepma, isitma, toşma, burulma, uzatma və s.*

-laş – əsasən texniki termin yaradıcılığında aktiv işlənən şəkilçidir: *çoklaş, parçınlaş*.

Milli termin yaradarkən dialekt faktlarından istifadə etmək daha məqbul sayılır.

Əlbəttə, dialekt və şivələrdən elə sözlər terminoloji leksikaya daxil olmalıdır ki, onları təkcə həmin dialektin deyil, digər dialekt və şivələrin də daşıyıcıları başa düşsün. Əgər həmin söz və termini digər dialektlərin daşıyıcısı başa düşə bilmir, o zaman həmin söz termin deyil, dialektizm hesab olunur.

Zəngin dialekt materialına malik özbək dilində daxili imkanları hesabına daha asanlıqla termin yaradıla bildiyi halda, dialektlərdən kifayət qədər istifadə olunmur. Halbuki bu prosesdə dilin lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır.

«Vaxtilə dialektlərin ədəbi dilin zənginləşməsi mənbələrindən biri olması fikri inkar edilirdi. Bununla da, ədəbi dil və dialektlər bir-birindən tamamilə təcrid olunurdu. Dialektizm-

lərin isə ədəbi dildə işlənməsi guya məhəlləçiliyi, milli və sinfi ayrı seçkiliyi yenidən dirildir. Halbuki dialektlər ədəbi dilin maddi əsasıdır, onun əşya mənbəyidir. Dialektlər dil sistemi həlqəsindən kənarda deyildir»¹.

Məlumdur ki, türk dillərinin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də digər dillərdən sözləmə hesabına olur. Deməli, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, buna əsasən yeni anlayışları ifadə edən terminlər yaratmaq, həm də yeri gəldikdə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə doğru yoldur.

Hal-hazırda həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin termin yaradıcılığında üstünlük daha çox alınmalara verilir. Bu üstünlüyün səbəbi qloballaşma və bazar iqtisadiyyatıdır. Doğrudan da, iqtisadi terminlərə nəzər salsaq, bunların böyük qisminin alınma olduğunu görəəcəyik.

§3. Alınma terminlər

Azərbaycan və özbək xalqları həmişə ikidillik şəraitində yaşamış, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla (ərəb, fars, rus və Avropa) ünsiyyətdə olmuşlar. Azərbaycan və özbək xalqlarının başqa xalqlarla münasibəti, ictimai-siyasi, mədəni əlaqələri bu dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan Tarix boyu həm Azərbaycan, həm də özbək xalqının sıx əlaqədə olduğu ərəb, fars və rus xalqlarının dillərindən müəyyən terminlərin alınması təbii bir hal olmuşdur.

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: APl nəşriyyatı, 1987, s.187

Sözlərin ikinci səbəbi hər hansı bir dilin öz daxili imkanları hesabına keçinə bilməməsi ilə bağlıdır. Dünya dillərində yeni yaranan sözlər özləri ilə yeni anlayışları da daxil olduğu dillərə yayır. Ancaq dil heç vaxt sözləmə nəticəsində öz milli vahidlərini unutmur.

Termin mənimsəmə prosesi sözləmə prosesinin bir hissəsidir. Qeyd etməliyik ki, bütün terminlər sözdür, lakin bütün sözlər termin deyil. Etimon dildən söz alan dillə termin keçərsə, onun üslublar sistemində yalnız elmi üslubda mənimsənilməsi kifayətdir.

Azərbaycan və özbək dillərindəki alınma terminləri mənşəsinə görə üç qrupa bölmək olar.

- 1) Ərəb və fars mənşəli terminlər
- 2) Rus mənşəli terminlər
- 3) Avropa mənşəli terminlər:

Ərəb və fars mənşəli terminlər: Azərbaycan və özbək dillərini lüğət tərkibindəki alınma sözərin mühüm bir qismini ərəb və fars sözləri təşkil edir. Bu dillərə ərəb və fars dillərinin təsiri VII əsrdən başlamışdır. Bu proses XIX əsrin I yarısına qədər davam etmişdir. Misal olaraq hərbi sahəyə müraciət edək: *əsgər, zabıt, əsir, mühasirə, hərbi, hərbi and, sərhəd, kəşfiyyat* və s. terminlər ərəb mənşəlidir. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri olan – *qəsidə, qəzəl, qitə, mücəmməs, beyt, minacat* və s. ərəb və fars mənşəlidir. Ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri bu gün də öz aktivliyini saxlamaqdadır: *məsdər, fel*.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin bir qisminə nəzər salaq: *qətnamə, mülk, qanun, möhür, mühəndis, nəbatat, vəkalətnamə, şimal, cənub, şərq, qərb, nəzm, təlim, hakimmərz, elm, sənaye, kimya, rüsum, qəfiyə, hüriyyət*,

ticarət, məvacib, məxaric, təzkirə, üslub, tədqiqat, mənzum, mənsur, musiqi və s.

Bununla yanaşı, dilimizdə ərəb və fars mənşəli morfemlər də mövcuddur. Onlar da işlənmə yerinə görə sözdən və sözsonu mövqeyə malikdirlər.

Məsələn, a) isim düzəldən şəkilçilər: - *ıyyət, -ıyyat, -dar, -namə, -at-ət, -ıyyə, -i-vi*: *ədəbiyyat, külliyyat, cəmiyyat, tədqiqat, əməkdar, nəzəriyyə, əhvalat, əməliyyat*.

b) Sifət düzəldən şəkilçilər: - *i, pərəst, -pərvər, -şünas, -xah, -pəsənd, -bi, -na, -ba*: *baməzə, inqilabi, avropapərəst, vətənpərvər, bədxah, namünasib* və s.

c) zərf düzəldən şəkilçilər: - *anə, -yanə, -ən*: *şairanə, dahiyanə, qəsdən, qəflətən* və s.

X.Raxmonkulovun fikrincə, «Post-sovet məkanında yaşayan türklərin əksəriyyəti islam dininə sitayiş etdiyi üçün o xalqların dillərində mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və bir-birlərindən fonetik dəyişmələrlə fərqlənir»¹.

Doğrudan da, istər oğuz, istərsə də qıpçaq və karluq qrupu türk dillərində elə dini terminlər var ki, onlar həm semantik, həm də orfoqrafik və orfoepik baxımdan eynidirlər. Məs: *Azərbaycanda, özbəkçədə, türkçədə, türkməncədə, qazaxçədə, qırğızçədə. Namaz, oruc, ramazan* kimi dini terminlər də islam dinini qəbul etmiş bütün türk xalqlarının dilində heç bir fonetik dəyişməyə məruz qalmadan işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars mənşəli terminlər təkcə dini deyil, ictimai-siyasi sahədə də həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində mövcuddur. Belə terminlərin Azərbaycan

¹ Uzbek tili ataməşunəliqi. Toşkənt., Fan, 1993. s.20.

və özbək dillərində mövqeyi bir qədər fərqlidir. Məsələn: xüsusi vəzifə adı bildirən «nazir» sözü Azərbaycan dilində çox işləkdir. Baş nazir, Təhsil Naziri, Səhiyyə Naziri və s. Hətta, bu söz yaradıcılığında aktiv iştirak edərək «lik» şəkilçisinin qəbulu vasitəsilə xüsusi müəssisə adlarını da ifadə edir. Məsələn: Vergilər Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi.

Özbək dilinə gəlincə, onlar eyni vəzifəni adlandıran vəzir sözündən istifadə edirlər. Baş vəzir, Vəzirlər Mərkəzi. Maraqlı cəhət budur ki, bu söz Azərbaycan dili üçün də yad deyil. Müasir Azərbaycan dilində bu sözə rast gəlməsək də, vəzir sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıllarımızda şahın köməkçisi mənasında işlənilirdi: qara vəzir, baş vəzir, vəzir.

Hüquq sahəsində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Məs: özbək dilində məhkəmə termini kabinet sözünün yerində işlənir. Nazirlər Kabineti - Vəzirlər Mərkəzi. Azərbaycan dilində isə bu termin sırf hüquqi mənə kəsb edir, ayrı-ayrı mübahisələri ayırd edən orqan mənasını daşıyır: Konstitusiyaya Məhkəməsi, Xalq Məhkəməsi, Ali Məhkəmə.

Ərəb və fars mənşəli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində ədəbiyyatşünaslıq terminləri kimi daha çox aktivdir: Əruz, təşbeh, qəzal, qəsidə, müxəmməs, beyt və s. Qəzal, qəsidə sözlərini özbəklər fars variantında gəzal, gəsida kimi işlədirlər.

Özbək dilindəki geyim adları daha çox millidir. Lakin Azərbaycan dili ilə müqayisədə oxşarlıq müşahidə edilir. Məsələn, qadınların baş örtüyü kimi tanıdığımız araxçın sözü hər iki dildə işlənir. Fərq burasındadır ki, bu söz özbəklərdə bu

gün müasirdir, Azərbaycan dilində isə arxaiklaşmaya doğru gedir.

Özbəklər idman termini olan şahmat sözünü irandilli xalqlar kimi səfrən şəklində işlədirlər.

Tarix boyunca ərəb fars və rus dillərindən keçən sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə sabitləşmişdir. Azərbaycan və özbək dillərində ərəb və fars terminləri hələ də mövqeyini saxlamaqdadır. Lakin elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma, qərbə inteqrasiya bu dillərə daha çox rus və Avropa terminlərinin daxil olmasına şərait yaradır.

II. Rus və Avropa mənşəli terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə keçmə tarixi XIX əsrin I yarısı ilə əlaqədardır. Q.Zakir, M.F.Axundov H.Zərdabi və başqaları öz əsərlərində rus və Avropa mənşəli sözlər işlətmişlər.

Rus mənşəli alınmalara misal olaraq aşığıadıkları nümunə göstərmək olar: curnal, nömrə, filosof, konfrans, general, kapitan, zavod, kolxoz, sovxoz, telefon, televizor, maşın, gimnaziya, kompaniya, kino, teatr, bilek, komandir, matros, yarmarka, bolşevik və s.

Leksik alınmalarla yanaşı, morfoloji alınmalar da dilimizdə aktiv mövqedə işlənmişdir:

a) İsim düzəldən şəkilçilər: -izm, -ist, -ik -liberalist, kommunizm, akademik, jurnalist.

b) sifət düzəldən şəkilçilər: -anti, -a, ist, -iv, -l, -loji, -ci, -tik. Antiimperialist, obyektiv, formal, pedaqoji, sistemativ və s.

Müasir dövrdə Avropa dillərindən, eləcə də Türkiyə türkcəsindən terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə axını genişlənmişdir.

III. Avropa mənşəli alınmalar: biznes, blank, seans,

stimul, biznesmen, market, departament, sponsor, insident və s.

Avropa mənşəli alınmalar alman, fransız, ingilis və s. mənşəli olur.

Alman dilinə məxsus olanlar: *kassir, orden, stul, qalstuk* və s.

İngilis dilinə aid: *seyf, tank, kombayn, traktor, futbol, voleybol, reyde və s. özb, finiş, futbol, basketbol, boks, departament* və s.

Fransız sözləri: *salon, restoran, salat, kompot, plombir, palto, manto. özb: leytenant, general, desant, artilleriya* və s.

Türk mənşəli alınmaları: *sorumlu-məsul, yazar-yazıçı, olay-hadisə, uçaq-təyyarə, müsafir-qonaq*

Belə qənaətlə gəlirik ki, müstəqillik illərində Avropa mənşəli terminlər rus mənşəli terminlərdən üstündür. Çünki sovet dövründə Avropa mənşəli terminlər yalnız rus dili vasitəsilə alınırdı. Müstəqillik illərində bu mənzərə artıq dəyişir, bilavasitə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi yeni terminlərin alınmasına səbəb olur: *bankrot, diskont, investor, korporasiya, audit, alyans, bank, depozit, manko, treyder, poritet, auktsion* (34).

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinə aşağıdakı Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur.

Azərbaycan - auditor, klip, klip-meker, prodüссер, tok-şou, şou, şou-biznes, impreashop, broker, makler, market, marketing, magistr, magistratura, bakalavr, space, menecer, diler, kommersant, nyüsrayer, dizayn, disput, daycest, multimedia, mediamorfoz, soumen.

Özbək - advokatura, suverenitet, demokratiya, prezident, referendum, ratifikasiya, şou, tok-şou, şou-biznes, market, marketing, magistr, magistratura, bakalavr, menecer, soumen.

Alınma terminlərdən danışarkən, beynəlmiləl terminlərin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Terminologiyanın zənginləşdirilməsi işində qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək vacibdir. Azərbaycan və özbək dillərində internasionalizmlər də mövcuddur. Bu tipli terminlər bir neçə dildə eyni mənə daşdığı üçün onların qarşılıqlarını axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar beynəlxalq standartlara uyğun qəbul olunmuş terminlərdir. Məsələn, *senecer, menecerment, prezident, spiker, birca, konstitutsiya* və s.

Termini o zaman beynəlmiləl hesab etmək olar ki, onu dünyanın bir sıra dillərində sərbəst şəkildə işlətmək mümkün olsun.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən *blokada, bomba, marş, qarnizon, sercant, patron, marşal* və s. kimi fransız mənşəli hərbi terminlər beynəlmiləl səciyyəsi daşımaqla yanaşı, həm də dilimizin fəal leksik vahidlərindəndir. Azərbaycan və özbək dillərində iqtisadi termin kimi işlənən - *biznesmen, valyuta, broker, kommersiya, kommersant, ictimai-siyasi terminlər olan - prezident, vitse prezident, diktatura, parlament, spiker, proporsional* kimi sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

§1. Terminlərin yaranma üsulları

Dildə heç bir leksik vahid kor-koranə yaranmır. Hər bir vahidin yaranması üçün müəyyən zərurət olmalıdır. Məsələn: Çoxmənalılıq ilkin mənanın inkişaf edib, bir-birilə əlaqəli olan mənə çalarlığına ayrılması ilə yaranmışdır. Əgər bədii üslubun tələbatı olmasaydı, sözlərin mənə çalarlarına heç bir ehtiyac qalmazdı. Bu mənada terminlərin yaranması üçün əsas zərurət ayrı-ayrı elm sahələrinin tərəqqisi, elmi-texniki inkişaf, tarixi

təbəddülət və sairədir. Ona görə də dildə terminlərin yaranma yolları müxtəlifdir.

M.Qasimova görə, terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: 1. Semantik üsul; 2. Morfoloji üsul; 3. Sintaktik üsul; 4. Kalka üsulu; 5. Sözlərin ixtisarı və qısaltılması üsulu (abbreviatura)¹.

Özbək dilçiliyində bu və ya digər terminin ifadəsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur: 1. Semantik üsul; 2. Morfoloji üsul; 3. Sintaktik üsul; 4. Leksik üsul; 5. Fonetik üsul².

Müqayisə üçün deyək ki, özbək dilində leksik və fonetik üsullar mövcud olduğu halda, kalka üsulu mövcud deyil.

Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Lakin bu üsuldan ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Vaxtı ilə semantik üsulla yaradılan terminlər elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Semantik üsulla terminlərin yaranması hələ də davam etməkdədir.

D.Lottenin fikrincə, «adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminoloji sistemdə müəyyən məna kəsb edir, daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur»³.

Biz yuxarıda terminlərin əlamətlərini səciyyələndirərkən qeyd etmişdik ki, onların ən başlıca xüsusiyyəti – monosemantizmdir. Terminlərin omonimliyi hallarında *budaq*, *kök* sözlərinin həm dilçilik, həm də bioloji termin olduğunu söyləmişdik.

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 121.

² Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с. 70.

³ Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961, с. 123.

Buna əsaslanaraq indi belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, terminlər omonim ola bilsə də, çoxmənalı ola bilməz. Çoxmənalılıqda məna yaxınlığı əsas amildir. Terminlərə isə bu amilin tətbiqi qeyri-mümkündür.

Terminlərin omonimiyasından danışarkən hər hansı bir terminin bir deyil, bir neçə sahədə işləndiyinin şahidi olacağıq. Məsələn, *dairə* sözü ictimai-siyasi, hərbi, riyazi termin kimi aktivdir. Hərbi, tibbi, riyaziyyat terminologiyasına daxil edilən *əməliyyat* sözündə də omonimiya güclüdür. Həmçinin, *yuva* sözü – dilçilik, texniki və hərbi termin kimi işlənir. *Nitq* termini isə fiziologiya, psixologiya, dilçilik və tibb elminin leksik vahididir.

M.Qasimovun fikrincə, sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur: 1. Adı məişət sözlərinin terminləşməsi; 2. Sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; 3. Yeni məcazi mənalara hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi¹ [40, s. 123].

1. Dilimizin məişət leksikasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar həm də termin səciyyəsi daşıyırlar. Həmin sözlərdən bir qismini misal göstərək. Məsələn, *daraq* sözü ümumişlək söz kimi «saçı daramaq üçün dişli alət» mənasında işlədilir. Hərbi termin kimi «patronları yan-yanaya qoymaq üçün qutu» deməkdir. *Diş* sözü orqan adını bildirməklə bərabər, həm də texniki termin kimi («çarxın diş») işlənir. *Parça* sözü məişətdə toxuma mallar, çit, bez, mahud və s. deməkdir. Lakin *düz xətt parçası* birləşməsində bu söz riyazi terminə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, *balta*, *açar*, *lampa*, *tava*, *qazan* kimi sözlər texniki terminologiyada termin kimi aktivdirlər: məsələn, *indikator lampası*, *pərli balta*, *hava açarı*, *ion açarı*, *buxar*

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 123.

qazanı, üzlük tava, xarrat tavası və s.

Dairə sözü məişətdə işlənməsinə baxmayaraq ictimai-siyasi termin kimi aktivdir. Bu gün dilimizin məişət leksikasında işlədilən *gəlir*, *qurum* sözləri həm də termindir. *Gəlir* sözü iqtisadi termin kimi *gəlir*, *milli gəlir* formalarında işlənir. *Qurum* sözü isə təşkilat mənasını bildirir.

2. Sözlərin xüsusişməsi ilə yaranan terminlərin əsas mahiyyəti budur ki, sözlər intensiv olaraq işləndiyi zaman onların ilkin mənası arxa plana keçərək xüsusişir. Məsələn, *bazar* sözü ümumişlək söz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi termindir. «Bazar-satıcı və alıcıların öz əmtəə və xidmətlərini mübadiləyə imkan verən iqtisadi institutlar mexanizmi, təkliflə tələbi mübadilə yolu ilə birləşdirən iqtisadi kateqoriyadır»¹.

Son zamanlar *bazar* anlayışı öz ilkin mənasından çıxmış və daha geniş məna kəsb etmişdir. *Bazar* mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusu deməkdir. Özbək dilində də *bazar* sözü iqtisadi termin kimi aktivdir: *bazar iktisodieti*.

Həmçinin *imic* sözü daha çox ümumişləklik qazanmışdır. Siyasi termin kimi isə beynəlxalq *imic* formasında işlənir. İqtisadi termin kimi əmtəənin, xidmətin, firmanın və müəssisənin siması deməkdir. *Blok* sözü – böyük bloklarda mənzillər qrupu mənasını bildirir. İctimai-siyasi termin kimi siyasi birləşmə deməkdir. *Məktub* müəyyən məlumat vermək üçün yazılan kəğız mənasını ifadə edir. Həm də *məktub* sözü siyasi termindir: *başsağlığı məktubu*, *təbrik məktubu* və s.

Özbək dilində semantik üsulla terminlərin yaranma prosesinin öyrənilməsi 1982-ci ilə qədər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Özbək dilçiliyində semantika

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.433

tik üsulun aşağıdakı formaları mövcuddur: 1. Heyvan və insan orqanlarının adlarının terminə çevrilməsi; 2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi¹.

1. Özbək dilində texniki anlayışları ifadə etmək üçün insan və heyvan orqanlarının adlarından istifadə olunur. Məsələn, burada *tiş* sözü iki mənada işlənir. I. İnsanın diş; II. hər hansı bir alətin diş; III məna məcazidir; *Barmok* sözü. Əsas mənası «əlin barmağı». *Barmaq* sözü söz birləşməsinin tərkibində əlavə məna kəsb edir (*barmok vazni* - yəni heca vəznə) *Məs.:riçaqli barmok*, *xaskali barmok* kimi birləşmələrin tərkibində *barmok* sözü texniki termin səciyyəsi daşıyaraq detallın adını bildirir. *Oqiz*, *tirnok*, *kulok* sözləri də orqan adı bildir-məklə yanaşı, həm də texniki termin kimi aktivdir.

2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi ilə insanların daimi məişətinə daxil olan *peç*, *kuti*, *polovnik*, *lucka* kimi sözlər sonrakı əmək fəaliyyəti nəticəsində texniki terminlərə çevrilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir qrup sözlər məcazlaşaraq yeni məna kəsb edirlər. Məsələn, *kuti* sözünü götürək. O ağacdən və ya kartondan düzəldilmiş qutu mənasını versə də: ayrı-ayrı söz birləşmələrinin tərkibində texniki termin anlayışını bildirir: *tirkaş mexanizmi kutisi*, *tirkaş kutisi* və s.

Həmçinin, *pancara*, *piçok*, *estik* sözləri də məişət sözləri olmaqla yanaşı, həm də texniki termindir. Yuxarıdakılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, semantik üsul bir sıra leksemlərin terminə çevrilməsində baza rolunu oynayır.

II. Morfoloji üsul. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də özbək dilləri üçün məhsuldardır.

¹ Даниялов Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с.76-79

Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji yolla yaranan bütün terminlər quruluş etibarı ilə düzəlmədir. Onlar kök+leksik şəkilçi sxemi ilə düzəlir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, başqa dil vahidi kimi, terminlər də quruluşuna görə üç cür olur:

Sadə terminlər: Yalnız bir kökdən ibarət olur. Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bütün leksik terminlər sadədir.

Azərbayc. *media, şou, magistr, departament, menecer, menecerment, dizayn, juri, forum.* Özb. *media, sou, biznes, binokor, departament, audit, menecer, dizayn.*

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında morfoloji yol semantik üsulla müqayisədə aktivdir. Lakin dillərin terminoloji sistemi ən çox leksik yolla termin yaratmağa meyllidir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dildə semantik və morfoloji yolla termin yaratmaq leksik yola nisbətən çətindir. Morfoloji üsulla yaranan terminlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

1. *-izm* şəkilçisinin vasitəsilə müstəqillik illərində Avropa mənşəli hərəkət adlarından xüsusi siyasət növü kimi dilimizə bir çox terminlər keçmişdir: *totalitarizm (zorakılıq), vandalizm (vəhşilik), nasionalizm (millətçilik), liberalizm (siyasi cərəyan), seperatizm (millətlərin ayrılıb müstəqil dövlətlər yaratmağa çalışması), unionizm (birləşməyə, ittifaqa can atmaq).*

2. *-liq* şəkilçisinin vasitəsi ilə: *barbarlıq, suverenlik, müstəqillik, inhisarlıq, istilik süzgəci, komissarlıq, səfərbərlik.*

3. Avropa mənşəli sözlərin kökünə *-iya* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *Azərbayc. depressiya, demokratiya, oliqopoliya (bazarda bir neçə iri firmanın hökmranlığı), kompensasiya (əvəzsiz qarşılıq), dotasiya (təchiz etmək), korporasiya (ittifaq, cəmiyyət), strategiya (ictimai-siyasi mübarizəyə rəhbərlik etmək bacarığı), deklorasiya (boyan etmək), özb. depressiya, de-*

mokratiya və s.

4. Avropa mənşəli söz köklərinə *-ist* morfeminin artırılması yolu ilə: *modernist, avanturist, maksimalist, liberalist.*

5. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə *-ik* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *informatik, analitik, etik, titanik, diplomatik.* Özbək dilində işlənən «*ekoloji*» terminindən Azərbaycan dilində «*ekoloji*», «*ekologiya*» formasında istifadə olunur¹.

6. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə *-al* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *vizual, hormonal, intellektual, terminal.*

7. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə *-er* morfeminin artırılması yolu ilə. Bu tipli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində o qədər də aktiv deyil: *missyoner, karupsioner, prodüser, starter.*

8. *-çı* şəkilçisi vasitəsilə: *aranjimançı, nəzarətçi, topçu, zenitçi.*

9. *-dar* şəkilçisinin vasitəsilə: *səhmdar, sərmayədar* – istehsalat sərmayə qoyan və ona sahib olan şəxs.

10. *-oloq* şəkilçisi vasitəsilə: *marketoloq* – bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan ehtiyac, tələb, tələbat, xidmət, sövdə, bazar və bunlarla bağlı digər iqtisadi-sosial amillərin zəncirvari məntiqi sistemini dərindən bilən, tədqiq etməyi bacaran marketinq mütəxəssisi².

11. *-laşma* şəkilçisinin vasitəsilə: *kombinləşmə* – sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması, oksidləşmə.

12. *-la* şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı hərbi terminlər for-

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alimlə leksika // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.294-320.

² İqtisadi nəzəriyyə Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.478

malaşmışdır: *güllələmək, minalamaq, bombalamaq* və s.

Müasir özbək dilində 300-ə qədər leksik şəkilçi mövcuddur. Buna görə də özbək dilində morfoloji üsulla termin yaradıcılığı öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Terminlərin əmələ gəlməsində iştirak edən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. **-ma** Türk dillərində, o cümlədən özbək dilində müasir dövrdə söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan **-ma** şəkilçisi XIV-XVI əsr əbidlərindən öz başlanğıcını götürmüşdür: *kuşılma, sepma, surtma, kovurma, suzma, kaynatma*.

Özbək dilinin fonetik sisteminə uyğun olaraq **-ma** şəkilçisi birvariantlıdır. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında **-ma**, **-mə** şəkilçisi çox aktivdir. Səhə terminologiyasında fəal iştirak edən şəkilçilərdən biridir. Məs.: hərbi terminlər: *qazma, atılma, atışma, vuruşma, tuşlama*; tibbi: *titrəmə, sərpmə, ovma, isitmə, burxulma, əziləmə, dolama* və s.

2. **-lik** **-lik** şəkilçisi nəinki özbək dilinin, hətta fars mənşəli sözlərə qoşularaq terminyaranma prosesində iştirak edir: *davlatçilik, sənəatçilik, temirçilik, soatsozlik*.

3. **-qıç** Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. M.Kaşğari-nin «Divani-Lügəti-türk» əsərində «**-qıç**» şəkilçisi ilə düzələn iyirmi sözə rast gəlinir. «**-qıç**» şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı texniki terminlər mövcuddur: *urqıç, korqıç, suğorqıç*.

4. **-çi** **-çi** - temirçi, montajçı, razvedkaçı.

5. **-vci** Bu şəkilçi söz yaradıcılığında çox qədimdir. Xüsusilə, peşə-sənət adlarının yaranmasında mühüm rol oynayır: *kursavçı, tüküvçi xaydovçı, erutuvçı*

6. **-laş** Bu şəkilçi vasitəsi ilə bir sıra texniki terminlər formalaşmışdır: *parçınlaş, çoxlaş, cilvirləş*.

7. **-lanış** Bu şəkilçi iki komponentdən ibarətdir: *lan+ış*

kuçlanış, tovlanış, parçalanış özbək dilində **-lanış** şəkilçisinin vasitəsilə beynəlmilləl terminlər də formalaşmışdır: *aktivləş, kristallanış*.

8. **-tırış** Bu şəkilçi də iki hissədən ibarətdir: *tir+ış*. Texniki terminləri yaradır: *biriktirış, eltirış, kizdirış*

9. **-xona** şəkilçisi özbək dilində daha aktivdir. Belə ki, bu şəkilçisinin vasitəsilə *devonxana* (aparat, saray) və *darsxona* (sınıf otağı) kimi termin və sözlər əmələ gəlmişdir: *devonxona* sözü - *Prezident devonxonası* formasında işlənir.

Tədqiq olunan dillərdə elə terminlər var ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca düzəlmədir. *Holding* (*xolding*), *shopinq*, *marketing*, *faktoring*, *kliring*

Holding - elə işgüzarlıq fəaliyyətidir ki, müxtəlif kampaniyaların səhm nəzarət paketləri başqa bir kampaniya tərəfindən alınır və nəticədə onların fəaliyyətinə nəzarət edilir¹.

Kliring - dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağdsız haqq- hesab.

Faktoring - ticarət kontoru olub müştərinin dövryyə kapitalının kreditləşdirilməsi ilə əlaqələndirilən komissiyon - ticarət əməliyyatlarının bir növü².

İ.Kazımovun fikrincə, müstəqillik illərində türk xalqlarının dillərində işlənən alınma terminlərin tərkibində bir sıra terminyaranan elementlər iştirak edir. Həmin termin yaranan elementləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Konservativ termin yaranan elementlər. Bunlar ilkin formasını və mənasını saxlayan elementlərdir. Konservativ terminyaranan elementlər prepozitiv mövqedə işlənir: *anti, avia*,

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.459.

² Yəni orada s.449-468

avto, aqro, mikro, mono, milli, inter və s. b) deformativ termin-yaradan elementlər. Beynəlmiləl terminoloji vahidlərin yaranmasında deformativ termin-yaradan elementlər mühüm rol oynayır. Bu elementlər aşağıdakılardır: *dez-, de-, -an-, bi-, re-, di-, dia-, neo-, izo-, a- və s.*¹. Bu elementlər terminologiyada beynəlmiləl terminləri əmələ gətirən vasitələrdəndir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinə elə Avropa mənşəli mürəkkəb terminlər keçmişdir ki, onlar bizim dilimizdə sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca mürəkkəbdir. Məsələn, Azərb: *biznesmen, şoumen, tok-şou, klip-meker, super-market*. Özb: *biznesmen, şoumen, tok-şou, super-market*.

Bəzən səhvən söz birləşməsi şəklində olan terminlər mürəkkəb terminlərə daxil edilir: Azərb: *Imprashop, Casrian-Shop*, Milli Məclis, *Prezident Aparatı, Təhsil Nazirliyi*. Özb: *Xalk Talimi Vazirligi, Oliy Maclis*.

İndi isə mürəkkəb terminlərin komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə baxaq. Ən geniş yayılmış ifadə vasitəsi isim+isim sxemidir: *şoumen, biznesmen* kimi terminlərin hər iki komponenti isimdən ibarətdir. Mürəkkəb terminlərin elə qrupları var ki, onların komponentlərinin bir tərəfi sifət, digər tərəfi isimlə ifadə olunur: *makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat*. Bəzi mürəkkəb terminlərin II komponenti *metr* sözü ilə düzəlir. Belə terminlər əsasən ölçü vahidlərini bildirir. Bunlara həm texniki, həm də tibbi sahədə rast gəlinir. Ölçü vahidləri: *santimetr, millimetr, kilometr*. Tibbə aid cihazlar: *monometr, barometr, termometr*. Siyasi terminlərin yaranmasında II komponenti

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. //Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.313.

namə sözü olan isimlər mühüm rol oynayır. Bunlara qismən iqtisadiyyat terminlərində təsadüf olunur. Məsələn, *nizamnamə, məramnamə, vəkalətnamə*.

Elə mürəkkəb terminlər də var ki, etimon dildəki kimi söz alan dilə də mürəkkəb şəkildə - ya olduğu kimi, ya da qismən fonetik dəyişmələrlə daxil olurlar. Məsələn: *mikroşxem, teleskop, mikroskop, fonendoskop* və s.

Tədqiqata cəlb olunan dillərdə terminlərin böyük bir qismini sintaktik üsulla yaradılan terminlər təşkil edir. Belə terminlər isə mürəkkəb söz və sözbə birləşməsi modelində formalaşır. M. Qasımov bu üsulun özünün də aşağıdakı prinsiplərlə yarandığını qeyd edir:

«1. *Leksik-sintaktik üsul*. Bu qayda ilə yaranan terminlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur. Burada ancaq leksemlər - leksik vahidlər birləşərək yeni termin əmələ gətirir. Məsələn: *şou-biznes, biznesklub, simpriz, şoumen, teletime* və s. 2. *Morfoloji-sintaktik üsul*. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq yeni termin əmələ gətirir»¹. Morfoloji-sintaktik üsulla yaradılan terminlər həm sözdən, həm də şəkilçidən ibarət olur. Bununla yanaşı, onlar quruluşca mürəkkəb termin səciyyəsi daşıyır. Məs.: tibbi terminlərə nəzər salaraq: *qıcolma, boğazgəlmə, qanalma, itdirsəyi, təkhecalı, çoxhecalı* və s.

Bizcə, sintaktik yolla yaranan terminləri komponentlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha məqbuldur:

1) hər iki tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *metrosity, Imprashop, Super-market, mini-market, şoumen, biznesmen*,

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.131.

nyüsmeyker, nyüs-Rum, müzik-holl, simkart, cinkart, vitse prezident, plastik kart, sport daycest.

2) I tərəfi rus, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *Med-servis, multimedia*.

3) I tərəfi Avropa, II tərəfi rus mənşəli terminlər: *media-morfoz, teleteks, media-press, dietik-ressept*.

4) I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *beynəlxalq imic, ticarət makleri, bazarın segmentasiyası, ictimai kollec, milli lider, siyasi partiya*.

5) I tərəfi Avropa, II tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *menecerlər inqilabı, valyuta siyasəti, xolding şirkət, test üsulu, konvertasiya xətti, kros məzənnə, diaspora təşkilatı*.

6) I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *milli gəlir, real gəlir, milli baxış, milli ordu*.

7) Hər iki tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *nümayəndə heyəti, dövlət müstəqilliyi, müstəqil siyasət, bələdiyyə rəisi, bələdiyyə təşkilatçıları, pərakəndə ticarət, ticarət şəbəkəsi, rəqəbat qabiliyyəti, dövlət rüsumu və s.*

8) I tərəfi Azərbaycan, II tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *vergi müfəttişi*.

9) I tərəfi Avropa, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *virtual baxış, vizual baxış*.

10) I tərəfi Azərbaycan, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *Ataholding, Atabank, atıclıq stendi, açıq tender*.

11) Hər iki tərəfi ixtisar yolu ilə: *Nafi klinik, On klinik*.

12) I tərəfi ixtisarla, II tərəfi tam olan terminlər: *AzPetrol, AzərBiznes, BUS bank, Medservis, AzərKino, mutfilm, teletex, nyüsmeyker, nyüsRayter, Mass-Media, mass-faks, La-Parfimerue*.

13) I tərəf bütöv, II tərəfi ixtisar yolu ilə yaranan terminlər: *Qaçqınkom, Media Max, Super Max, media-press, Lider*

TV, Burc FM, 106 FM, Spase TV.

14. Qarışıq komponentli terminlər: Bu tipli terminlərin komponentləri çoxmərtəbəli olub, mənşələrinə görə müxtəlifdir. Məs.: *Ali Atestasiya Komissiyası, Azərsun Holding, BMT-in Təhlükəsizlik Şurası, «ATRA» səhmdar kommersiya bankı, Milli Olimpiya Komitəsi, «Improtex» şirkətlər qrupu, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Əsrin Neft Kontraktı, Bakı-Ceyhan Neft kəməri, Beynəlxalq Audovizual festivalı, «FRU» inşaatçı şirkəti, Ərzurum Qaz kəməri, Prezident Aparatı, Mətbuat xidməti, SD yaddaş kartı, Xəzinədarlıq departamentinin valyuta əməliyyatı şöbəsi, PR Müstəqil Yayım və Media Şirkəti, «MAQ» LTD şirkəti*.

Bu terminlərdən bəzisi abbreviatura yolu ilə yaranmışdır. Azərbaycan dilinin digər terminoloji sahələrində abbreviaturalardan nisbətən az istifadə olunsada, bu üsul hərbi leksikologiyada daha çox müşahidə olunur. Məsələn, AK-avtomat kalaşnikov, HHM-Hava hücumundan müdafiə, HDD-Hərbi dəniz donanması, DMK-Dövlət Müdafiə komitəsi.

Termin yaradıcılığının yollarından biri də **kalka üsulu**dur. Qeyd etmək lazımdır ki, kalka sözləmə prosesi deyil, sadəcə olaraq hərfi tərcümədir. Bu barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər – Ş.Ballı, S.M.Kenesbaev, X.H.Ataev, R.A.Budaqov, Ş.R.Abiyeva və başqaları kalkaları alınma hesab edirlər. M.K.Dmitriyev və N.M.Şanski isə kalkanın alınma olduğunu deyil, onun dilin daxili imkanları hesabına yaranan vahidlər olduğu fikrini müdafiə edirlər. A.Reformatskinin fikrinə, «Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir»¹.

¹ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология Москва., АН СССР, 1959, с.117

O.Axmanovaya görə «Kalkaetmə» başqa bir dilin leksik-semantik və leksik-sintaktik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfoloji ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə sintaktik üsulların gətirilməsidir¹.

Kalkalar dilin leksik sisteminin zənginləşməsində aparıcı üsullardan birini təşkil edir. Kalkaetmə blinqvizm şəraitində dillərin müəyyən leksik vahidlərinin həm struktur, həm də semantik uyğunluğunu öyrənən bir üsuldur. Bu üsulla yaranan sözlərdə əsas cəhət kalkaların tərcümə olunan variantlarının digər bir dildə olması, onların dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmasıdır. Deməli, kalkalar iki dilin təsiri ilə yaranan dil elementləridir.

Kalka edilən sözlərə aşağıdakı hərbi terminləri aid etmək olar. Məs.: автоматик-avtomatçı, пакетный самолёт-raket təy-yarəsi, танкист-tankçı, минное поле-minalanmış sahə, ударный механизм-zərbə mexanizmi, гвардеец-qvardiyaçı və s.

Özbək dilinin terminologiyasında rus dilindən kalkalar xüsusi yer tutur. Kalka özbək dilində daha fəal üsullardan biridir. R.Daniyarova görə: «Kalkalar alınma sözlərin bazasında yeni sözlər yaradan ən yaxşı üsullardan biridir»².

Özbək dilində kalka üsulunun 2 tipi mövcuddur:

1. Struktur kalkalar

2. Semantik kalkalar

«Struktur kalka» ilə terminləşmə özbək dilində xüsusi yer

¹ Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с. 188

² Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с. 185

tutur. «Struktur kalka» dedikdə həm bütöv bir sözün, həm də kök ilə bərabər morfeimin də kalka edilməsi nəzərdə tutulur. Rus dilindən özbək dilinə semantik kalkaetmə prosesi zamanı əsasən məişət sözləri kalka edilir. Məsələn, *piçok* «*bıçaq*», sözü həm də texniki termin kimi də işlənir.

Son dövrlərdə leksik yolla yaranan Avropa mənşəli iqtisadi və mədəni terminlər türk dillərində daha çox işlənir:

broker, bonkomat, nokia, seans, treyder, diler, dicey, dividend, expert, lazer, status, interfax, prodüser, otel, lombard, şou, tok-şou, aranciman.

Azərbaycan və özbək dilləri sovet dövründə kalkalardan bəhrələnməmişdir. Bu da ictimai-siyasi quruluş ilə bağlı olmuşdur. Lakin bu gün Avropa ilə ictimai-siyasi, mədəni əlaqələr yeni leksemləri olduğu variantda dilə daxil edir. Kalkaların isə varlığına ehtiyac duyulmur.

§2. Terminlərin müasir vəziyyəti

Müstəqillik illərində dilimizin funksional imkanlarının artması terminoloji leksikanın inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. Terminoloji leksikada kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə yaranmasında ictimai-siyasi, tarixi faktorların rolu danılmazdır. Bu dəyişiklik xalqın həyatında yeniləşmə hadisəsi kimi xarakterizə olunur. Bu yenilik isə ən çox dilin terminoloji leksikasına nüfuz edir. Yeni ictimai-siyasi formasiya yeni məfhumların yaranmasına, Bu məfhumların yaranması isə terminoloji vahidlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. N.Hüseynova bu prosesi təhlil edərkən yazır: «Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin terminologiyasına dilxarici faktorlar güclü təsir göstərir. Həmin faktorlarla müşayiət olunan terminoloji fəallaşma ictimai-siyasi hadisələrin təsiri və sözləşmə prosesi ilə aktivləşir.

Terminoloji yeniləşməyə ictimai-siyasi, elmi-texniki, iqtisadi hadisələr mütəmadi olaraq təsir göstərir¹.

Bu dövrdə termin yaradıcılığı dörd meyillə gedir: *Avropa-pərəst* qüvvələr daha çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsinə cəhd göstərirlər. Yetmiş il rus əsarətində qaldığımızı görə *ruspərəst* qüvvələr də az deyildir. Onlar da rus mənşəli terminləri üstün tuturlar. *Yeni qüvvələr* Türkiyə türkcəsinin terminlərini başlıca meyar hesab edirlər. İslam dininin inkişafı ilə əlaqədar mətbuatda az da olsa *ərəb və fars terminlərindən istifadəni* əsas meyl kimi götürənlər də tapılır.

Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda tarixin təkrar olunduğunu görürük. Müstəqillik illərinin termin prosesi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda qarşıya çıxan termin meylləri ilə üst-üstə düşür. Yalnız bir fərq vardır ki, o dövrdə ərəb və fars meylləri daha güclü idi.

Müstəqillik xalqın oyanış və dirçəliş mərhələsidir.

Yetmiş il sovet recimində yaşamış türkdilli xalqlar sovet imperiyası süqut etdikdən sonra birdən-birə özlərini tam azad hiss etdilər. Post-sovet məkanında yaşayan xalqlar mövcud modellərlə tanış olduqca yeni terminlər dilə daxil oldu. Məhz bu səbəbdən həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin müstəqillik dövrünü tədqiq etmək maraqlıdır.

Bu gün həm mətbuatın dilində, həm də dildaşıyıcıların nitqində aşağıdakı iqtisadi terminlərdən istifadə olunur: *auditor, bankomat, plastik kart, avro, biznes, biznesmen, sponsor, kommersiya, broker, depozitor, diler, makler, kommersant, lisenziya, menecment, menecer, valuçer, özəlləşdirmə, özəl*

¹ Hüseynova N. Müasir dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının yenilənməsinə təsir göstərən amillər//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, s.64

*sektor, sertifikat, marketing, tender, cekpot, auksion, treyder, oliqopoliya, dividend, diskont, broket, korruptsiya, investor, kliring, devalvasiya, performer, alyans*¹.

Özb: *menecment, biznes, biznesmen, bank tizimi, audit, boyxona işi, xalkaro biznes, sponsor, makler, lombard, kommersiya, dividend, tender, menecer və s.*

İctimai-siyasi terminlər: *prezident, mojaritar, proporsional, blok, beynəlxəq imic, siyasi imic, reqlament, mer, rezident, departasiya, departament, vitse prezident, konvensiya, referendum, sivil, sivil yol, deklorasiya, bürokratiya, bələdiyyə, ambutsman, progress, progressiv, prestij, press-reliz, pragmatik, poza, pritça, ritual, revansist, reyest, anarist, nekrosild, debat, xunta, status, kongress, sammit, demarş, radikal, piket, provokasiya.*

Özbək dilində işlənən siyasi terminlər: *prezident, vitse prezident, prezident devonxonasi, cihad-qazavat, kağızbazlık-törəçilik, sammit, rəsmiyyətçilik, sivil departament, mer, progress, pristic və s.*

Müstəqillik illərində mədəniyyət terminlərinin də Azərbaycan və özbək dillərinə axını güclənmişdir. Musiqi və mədəniyyət terminləri: *prodüser, klip, klip-meyker, şou, şou-men, oranceman, disk, kompat disk, tok-şou, mizikl senter, star, şoukonsert, fonogramm, şouprogram.*

Bundan başqa, dilimizdə moda və bəzək terminləri geniş işlənməkdədir: *refle, rivanka, parfimeriya, pantene, Dove, Sunq silk, Elidor, kaska, bric, kapli, maniken, panço, manto, İmpreshop, Lokki, Palette Nivea, palmolive, schaum, fara, head shoulders, Miss magic, vellaton, londacolor və s.*

Elm və təhsil terminləri:

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.430-513

Azərbay: litsey, bakalavr, magistr, magistratura, özəl Universitet, ödənişli təhsil, test üsulu, test, eksperimental qrup, eksperimental üsul, kompyuter, sayt, internet, lokal şəbəkə, global şəbəkə, monitor, klavyatura, maul, prossesor, materinka, printer, skaner, abstraksionizm, detonasiya, rüpor, fayl, disket və s.

Özb: litsey, bakalavr, magistr, magistratura, test, test sinovlari, kollec, monitor, klaviatura, kompyuter, kompyuterxona, prossesor, materinka, printer, skaner, lokal şəbəkə, global şəbəkə, disket və s.

Tibbi terminlər:

Azərbay: *helikobakter pilori, atipik pnevmoniya, sars, kariyes, qits, spid, eksimer lazer, lazıq, radioizotop müayinəsi, kompüter tomoqrafiya, fakoemulsifikasiya, nüvə-magnit rezonansı, ultrasəs müayinəsi, kanefron, amlovas, vitason aktipol, kreon, kofanol, travit, miovin, efokslonq, manual, klinika* uziv ə s.

Özb: *acrozolli şamçalar, asboblar, bukur, buri çağı, boş aylanis, buğim, buğiliş, bezqax* (Uzbek tili atamaşunaslığı 1993.s.21-23)

İdman terminləri:

Azərbay: *manec, kort, taekvando, futzal, mini futbol, doping, trinacor, sauna, biqbol, korner, matç, bibero, bombardir* və s.

Özb: *kuraş, enboş, çala, xalol, girrom, finiş, futbol, baxsetbol* və s.

Bütün deyilənlərə yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər əsasən leksik, morfoloji, semantik və sintaktik yollarla yaranır, mənşəyinə görə isə Avropaya meyl edir.

NƏTİCƏ

-Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaranma prosesi-ndəki müqayisəli öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatlardandır.

- Müasir dövrdə xalqın ictimai həyatında baş verən siyasi-iqtisadi formasiya, digər xalqlarla mədəni əlaqələr nəticəsində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası alınma terminlər hesabına zənginləşmişdir. Belə terminlərin qeydə alınması və onların tədqiqi dilçilərin qarşısında duran dilçilərin ən mühüm vəzifələrindən biri olmalıdır.

- Həm Azərbaycan, həm də özbək dilçiliyində terminoloji lüğətlərin hazırlanması qənaətbəxş olsa da, yaxşı olardı ki, ikidilli və çoxdilli izahlı terminoloji lüğətlərə daha çox üstünlük verilsin. Bununla yanaşı, bütün sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yeniləşməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu yeniləşmə zamanı lüğətlərin söz fondunun artırılmasına diqqət yetirilməlidir.

- Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq özbək dilçiliyində sahə terminologiyasına daha çox üstünlük verilsə də, 1991-ci ildən 2004-cü ilə qədər olan dövrdə tarixi təbəddülatla əlaqədar yaranan terminlərlə bağlı dərin analitik təfəkkürə əsaslanan monoqrafiyaların yazılmasına böyük ehtiyac vardır.

- İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilinin tarixinə nəzər saldıqda aydın görürük ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər bu dillərin terminoloji sistemi həm ərəb və fars dilləri, həm də öz daxili imkanları hesabına formalaşmışdır. Zaman keçdikcə termin yaradıcılığında ərəb və fars dilinin mövqeyi zəifləyərək yerini rus dilinə vermişdir. Yetmiş illik sovet imperiyası zamanında rus dili yenə də üstünlük əldə etmişdir.

- Müstəqillik illərində isə bu üstünlük Avropa dillərinə

keçdi. Beləliklə, dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma tendensiyası zəifləyir və boşluğu alınma terminlər tutur.

– Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi öz daxili imkanları ilə yanaşı, alınma sözlər hesabına zənginləşir. Çünki dilin lüğət tərkibi dilçilik statistikasına görə daim inkişaf edir və yeniləşir. Müstəqillik illərində terminlər leksik yolla yaranmağa daha çox meyl edir. Morfoloji, semantik, sintaktik və abbreviatura üsulunun da mövqeyi zəif deyildir.

– Terminlərin öyrənilməsi prosesində onların sahələr üzrə qruplaşması ilə yanaşı, mənşəyinə görə də qruplaşdırılması zəruridir.

– Terminlərin müasir vəziyyəti o qədər də qənaətbəxş deyildir. Obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həm özbək, həm də Azərbaycan dillərində külli miqdarda məcburi terminlər işlənir.

– Türk dillərinin müqayisəli terminoloji lüğətləri tərtib olunmalı, ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına say göstərilməli və bu sahədə əməli fəaliyyətə keçilməlidir.

Dil hər bir xalqın varlığıdır. Öz mədəni varlığını qorumaq istəyən hər bir xalq ilk növbədə doğma dilini qorumaq lazımdır.

Айнель МЕШАДИЕВА
кандидат филологических наук

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ АФФИКСОВ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ УЗБЕКСКОГО, УЙГУРСКОГО, САЛАРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Как известно, термин «словообразование» имеет в языкознании двойное значение. С одной стороны, это процесс образования новых слов, с другой же стороны особый раздел науки о языке, в котором изучается словообразовательная система того или иного языка. Предметом изучения в словообразовании, как правило, являются слова. Однако в отличие от лексикологии, где внимание акцентируется на индивидуальных особенностях слова (лексическое значение, экспрессивно-стилистические стороны) или от грамматики, где изучаются грамматические особенности слова и его синтаксические функции, словообразование изучает состав, структуру, способы образования слова как единицы функционирующей в языке словообразовательной системы языка даёт возможность раскрыть законы её функционирования, установить соответствующие нормы словообразования. Помимо этого посредством изучения словообразовательной системы выявляются способы образования слов, и те правила которые объединяют слова одного способа образования в различные словообразовательные типы.

Общеизвестно, что словообразование тесно связано с лексикой и морфологией. Посредством новых слов, которые образуются по продуктивным моделям языка, обогащается и, тем самым, увеличивается его словарный состав. Все новые

слова, которые появляются в языке, оформляются по законам грамматического строя того или иного языка.

Одним из продуктивных способов словообразования является аффиксация, т.е. образование новых слов путём прибавления к корню слова словообразовательных аффиксов.

Словообразовательные аффиксы выполняют в языке важную функцию. Именно с помощью словообразовательных аффиксов лексика того или иного языка пополняется новыми словами, которые создаются от родственных слов.

Темой нашей работы являются словообразовательные аффиксы в тюркских языках карлукской группы (узбекский, уйгурский, саларский).

В данной работе мы рассмотрим аффиксы словообразования имён существительных, имён прилагательных, местоимений, глаголов, наречий в вышеназванных языках. Попытаемся раскрыть сходные и отличительные особенности, которые существуют между этими аффиксами.

Необходимо отметить, что некоторые аффиксы в тюркских языках происходят от самостоятельных слов, другие являются остатками когда-то самостоятельных слов, связь с которыми восстановить, представляется невозможным. Некоторые же аффиксы являются уже сочетаниями двух или более некогда самостоятельных аффиксов, которые происходят от нескольких самостоятельных слов.

Помимо этого, в тюркских языках наличествует процесс лексикализации отдельных аффиксов, когда тот или иной аффикс, субстантивируясь, приобретает самостоятельное лексическое значение.

В данной работе мы затронем вышеназванные переходы словообразовательных аффиксов в тюркских языках карлукской группы. В этих языках словообразовательные аффиксы будут рассматриваться в сравнительно-историческом аспекте, с тем, чтобы выяснить какие общие и различные словообразовательные аффиксы наличествуют в узбекском, уйгурском, саларском языках и древнетюркском языке.

ИМЕННОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ.

Словообразовательные аффиксы имени существительного.

Аффикс *-liq*¹ древнетюркский *-liq/-lik/-lyr/-lyk/ - beglik* – должность бека¹ наблюдается как в узбекском, так и в уйгурском и в саларском языках: азерб. *-liq/-lik/-luq/-lük - qarşılıq, naziklik*², узб. *-лик - байлик* – богатство, *бирлик* – единство³, уйгур. *-лик - ташлик* – каменное место, *кумдук* – песчаное место⁴; салар. *lyx/lix/(e)lex/lyx/lix - aslix/aslix* – зерно хлеба⁵.

Древнетюркский *-či, -çi - sabçi* – вестник⁶. Аффикс *-чы*, обозначающий род занятий людей, встречается во всех

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.89

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.20

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.111

⁴ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.110

⁵ Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.113

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рукописных памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.84

тюркских языках карлукской группы: азерб. -*çıl/-çil/-çu/-çü* – *basqınçı, atəkcil*¹; узб. -*чи* – *баликчи* – рыбаки, *уқимувчи* – учитель²; уйгур. -*чи* – *тянзя* – *тянзичи* – лоточник, мелкий торговец³; салар. -*çyl/-çil/-ji/-zi* – *temirji* – кузнец⁴. Древнетюркский -*quči/-güçi* – *barq itgüci* – строитель⁵. Аффикс -(j)ычы/-(j)ичи/-(j)учу/-(j)учу встречается лишь в саларском языке: азерб. -*уис*⁶ – *atıcı* – стрелок, *quyucu* – создатель⁶; салар -*jüci/-züji/-güçy/-küçi/-küji* – *öreküci* – учитель⁷.

Аффикс -*ча*² наблюдается в узбекском и уйгурском языках: азерб. -*çа*² – *qazança* – котёл, *düymə* – пуговица,⁸ узб. -*ча* – *kitabча* – книжечка⁹; уйгур. -*ча* – *kitapча* – брошюра, *kizча* – девчонка¹⁰.

¹ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 83

² А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 106

³ Э.Н. Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 113

⁴ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 113

⁵ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 92

⁶ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 92

⁷ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 114

⁸ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 114

⁹ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 126

¹⁰ Э.Н. Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 113

Аффикс -*чыг*² наблюдается в узбекском и саларском языках: азерб. -*çıq/-çik/-cuq/-cük* – *quyruqcuq* – хвостик¹, узб. -*чик/-чок/-чак* – *тузунчак* – узелок²; салар. -*çux/-zux/-çüx/-çux* – *xarçux* – мешочек³

Древнетюркский -*čaq(-šaq)/-čāk(-šāk)* – *burčāk* – локоны⁴, аффикс -*сақ* является непродуктивным аффиксом и наблюдается лишь в узбекском языке: азерб. -*сақ* – *artıcaq* – немного больше, *oduncaq* – сердцевина⁵; узб. -*чик/-чук/-чок/-чак* – *урчук* – веретено, *овунчок* – забава, *утеха*⁶.

1. Аффиксы образующие существительные от глагольных основ:

Древнетюрк. -*ма* – *mā* – *jelmā* – подвижной отряд, совершающий набег. Аффикс -*ма* встречается в узбекском и уйгурском языках: азерб. -*ма* – *анилама* – понятие, *варланма* – разбогатение⁷; в узб. -*ма* – *atılانма* – водоворот¹, уйгур. -*ма/-мә* – *iaзма* – рукопись, *уйушма* – объединение².

¹ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 104

² А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 125

³ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 114

⁴ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 86

⁵ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 110

⁶ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 123

⁷ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 24

Древнетюрк. -iſ/-uſ/-iſ/-üſ – *uruſ* – драка, сражение³.
Аффикс -уиſ наблюдается как в узбекском, так и в уйгурском и саларском языках: азерб. -уиſ/-уиſ/-уиſ/-уиſ – *doğuluſ* – рождение; *titrəyiſ* – дрожь; *uçuſ* – полёт⁴; узб. иш – *укиш* – чтение⁵; уйгур -иш/-иш – *йезиш* – писание⁶; салар. -s/-is/-iſ – *oxuſ* – учение⁷.

2. Непродуктивные аффиксы имён существительных от
именных основ:

Древнетюрк. -taſ/-daſ; -täſ/-däſ – *qadaſ* – родственник, *adaſ* – приятель⁸, аффикс -даш наблюдается в узбекском и уйгурском языках: азерб. *daſ* – *yoldaſ* – товарищ, *sirdaſ* – близкий друг⁹; узб. дош – *замондош* – современник, *фикрдош* – единомышленник¹⁰; уйгур. -даш – *йолдош* – спутник.¹¹

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.18

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.92

⁶ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.140

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.116

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.114

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.115

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.87

¹¹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.164

А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.107

¹² Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.107

Аффикс -чыл – встречается лишь в уйгурском языке. азерб. *cıl* – *zarafatcıl* – шутник, *uxucusıl* любящий поспать¹; уйгур. -чыл – *изчил* – последователь, *хэлкчил* – народник.² Необходимо отметить, что этот аффикс, в отличие от азербайджанского языка, в котором он означает склонность людей к тому или иному действию, означает род деятельности людей.

3. Непродуктивные аффиксы имён существительных от
глагольных основ:

Аффикс -аг/-эк; -ыг/-ик/-уг/-үк наблюдается в узбекском и саларском языках: азерб. -аг/-эк; -иқ/-ик/-уқ/-үк – *batıq* – впадина, *bataq* – топь³; узб. -кок/-ғок/-как/-гак – *боткок* – болото⁴; салар. -х/-х/-ик/-ух – *манрах* – кукареканье⁵ – древне-тюрк. -уақ, -қақ, -гәк, -үуқ, -гүк – *qulyaq, gulaq* – ухо⁶.

Аффикс -лақ/-дақ имеет место лишь в уйгурском языке. азерб. -laq/-daq – *qışlaq* – зимовка, *buzlaq* – ледник, *sızdaq* – выжарки, шкворки⁷; уйгур. -лақ – *ташлақ* – каменная местность, *кишлақ* – зимовка⁸.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.173

² Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.173

³ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.200

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.122

⁵ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.115

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.92

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.217

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

Древнетюрк. -gī, -gi, -qu, -gu, -qī, -gū, -ki, -kü – *bargu* – добыча, *qaragu* – дозор. стража, аффикс -гып/-гып/-кип/-кип наблюдается в узбекском и уйгурском языках: азерб. -qul/-qul/-gū/-gū/-k[u/ü] – *basqı* – давление, *bilgi* – знание²; узб. -ғи/-ғи/-ғи – *чалғи* – коса³, уйгур. -ғу – *турғу* – позиция, состояние.⁴

Древнетюрк. -ga, -gā, -qa, -kā – *vilgā* – правитель, аффикс -га/-га встречается в трёх же языках карлукской группы: азерб. -qal/-qal/-kāl/-gā – *sürpürgə* – метла⁵, узб. -ғи – *сүпүргə* – метла⁶, уйгур. -ғал/-кə – *күлкə* – смех, *сүпүргə* – метла⁷, салар. -кү/-гу – *jiku/jigu* – еда, пища⁸.

Аффикс -а/ч/-ы/ич наблюдается в азербайджанском и узбекском языках: азерб. -alcl, -lnc- *aync* – распустье⁹; узб. -ч – *ишонч* – доверие¹⁰

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.91

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.227

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.118

⁴ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.106

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.232

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.119

⁷ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.105

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.114

⁹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.269

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.123

Аффикс -гач наблюдается в узбекском и уйгурском языках, азерб. -qac/-gəç – *süzgəç* – дуршлаг, узб. -ғич /-ғич/-кич/-кич – *чизғич* – линейка, *биркич* – скрепка¹, уйгур. -ғуч/-куч – *сизғуч* – линейка, *сүзғуч* – фильтр.²

Аффикс -ы(т) – встречается лишь в узбекском языке: азерб. -и(т) – *öyüd* – совет, *imud* – надежда³, узб. -ит/-ут – *бурут/мурут/мурт* – усы, *umud* – надежда⁴.

Древнетюрк. -im, -im – *batim* – глубина, погружение⁵, аффикс -ым встречается в узбекском и уйгурском языках: азерб. -и(м) – *doym* – сытность, насыщение⁶, узб. -и(м), -у(м) – *билим* – знание, *терим* – сбор⁷; уйгур. -м/-им – *бюлүм* – отдел, *кирим* – приход⁸

Древнетюрк. -maq/-māk/-māki – *armaqçi* – обманщик⁹, аффикс -маг/-мэк также встречается лишь в узбекском и

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.119

² Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.107

³ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.279

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.125

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.93

⁶ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.294

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.117

⁸ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.

уйгурском языках: азерб.-maq/-mək - *qaymaq* - сливки, *yemək* - еда, обед¹; узб.-мож - *илмок* - крючок, *каймोक* - сливки, *ёсмик* - плод бобового растения, вроде чечевицы², уйгур.-маж/-мәк - *оймак* - наперсток, *куймак* - оладьи, *тетешмак* - загадка³.

Аффикс -ган/-кән/ кән имеет место в узбекском и саларском языках: азерб.-*gān*,-*kān*,-*gēn*,-*ağān*,-*iğān*,-*əwān* - *yelkən* - парус, *yatağan* - тот, кто любит поспать, соня⁴; узб.-ган/-кан/-кан - *копкан* - капкан⁵; салар.-*γun* - *qalyun* - остаток⁶.

Аффикс -гын/-гын встречается в узбекском и уйгурском языках: азерб.-*qın*/-*gın* - *basqın* - нападение⁷; узб.-гын/-гын/-кин/-кин - *ёнгин* - пожар⁸; уйгур.-гын/-кин - *йангин* - пожар, *сүргүн* - ссылка, *качкун* - беглец⁹.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.303

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с.116

³ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

⁴ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.310

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с.121

⁶ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.115

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.325

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с.120

⁹ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.106

Древнетюрк. -n -*in* -*in* - *bulun* - пленник, *келин* - невестка¹, аффикс -ын наблюдается лишь в узбекском языке: азерб.-*ın*/-*in*/-*un*/-*ün* - *axın* - поток, течение, натиск², узб.-ин/-ун/-н/ - *экин* - посев, *тикин* - затычка³.

Аффикс *dıq*⁴ - встречается также лишь в азербайджанском и узбекском языках: азерб.-*dıq*/-*dik*/-*dıq*/-*dük* - *tapdıq* найденыш⁴; узб.-*док*/-*дак*/-*так*/-*дик*/-*ди* - *югурдак* - бегун, *асранди* - приемыш, *ташланди* - подкидыш⁵.

Необходимо отметить, что в саларском языке имеется ряд словообразующих аффиксов имён существительных, которые не встречаются в уйгурском и узбекском языках. Например: *čari*/ *čy/ci+ari* - *satıxčari* - купец⁶; *čax*/ *čix* - *zixiçax*/ *zürčix*/ *zürčix*/ *zürčix* - плевок⁷; *-yujar*/-*yuji+ar* (образует от глагольных основ) - *xyılayıjar* - мучитель, истязатель⁸; *uñıxıci* - учащийся, ученик⁹; *-ymji* - *paçumji* - лекарь¹⁰.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.93

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.332

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с.121

⁴ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.353

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с.124

⁶ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.113

⁷ *Yenə orada.s.114*

⁸ *Yenə orada.*

⁹ *Yenə orada.s.115*

¹⁰ *Yenə orada.*

Помимо вышеуказанных аффиксов в азербайджанском языке существуют также следующие словообразовательные аффиксы имени существительного.

Азерб.-*gil* – *qonşumuzgil* – семья наших соседей¹, *-a/-ə* – *qozaqoq*, *təpətap* – малая вершина², *-a(ş)* – *qarış* – пядь, *yoxuş*, возвышение, *yok* – высота, возвышенность, подъем, *günəş*³, *-a(n)* – *oğlamoğul*; *alınal* – передняя часть, *odumod* – дрова⁴; *-duruq* – *boyunduruq* – гнёт; *-sal/-sul* – *qumsal* – песчаное место, *yoxsul* – нищий⁵; *-la* – *çağala* – завязь плода, *yayla* *yay* – лето, *tarla* *tari* – делать посев⁶, *-duz* – *gündüz*, *yıldız*, *yıld* *yult* блеск, сверкание, мерцание звезд⁷, *-əy* – *günəy* – *günəş* – солнечное место, солнечная сторона⁸, *-tuq* – *qoltuq* – подмышка⁹; *-axay* – *solaxay* – левша¹⁰; *-caq/-çaq/-çək/-çək* – *alcək* – перчатка, рукавица¹¹; *-ıl/-ul/-ıl* – *siğal* – ласка¹², *-mal* – *qırışmal* – сорванец¹³; *-murl-mar* – *yağmur* – дождь¹⁴; *-man/-mən* – *dayirman* – мельница, *ataman* – атаман¹⁵, древнетюрк.-

man/-mən – *teqirmən* – мельница¹; *-saq* – *qursaq* *kar* – живот – *dustaq* – *dutsaq* – пленный, военнопленный²; *-anaql-ənək* – *boğanaq* – духота³ *-ovul* – *qarovul* *qara* – смотреть⁴; *-ıl/-ıl/-ü* – *qorxu*, *yazi*, *qarı*, *yarı* – страх, письмо, дверь, половина⁵; *-al/-ə* – *toxa* – сапог, мотыга⁶; *-tu/-tü/-tü/-tü* *anqırı* – пев⁷; *-intl/-intl/-untul/-üntü* – *axıntı* – течение⁸; *-miql/-mik* – *dırmıq* – грабли, *kəsmik* – твораг *kəs* – резать⁹; *-y(an)* – *ilan* (от глагола *yıl/yıl* – ползти¹⁰; *-lan* – *aslan* *arsa* – звукоподражание собачьему лаю и рычанию¹¹, *-a(r)* – *axar* – течение¹²; *-yasaq/-yəsək* – *qanacaq* – понятливость¹³; *-miş/-miş/-miş/-miş* – *keçmiş* – прошлое, *yemiş* – фрукты, дыня *ye-* – есть¹⁴; *-macl-məc* – *doğramac* – окрошка¹⁵; *-masc/-məc* – *bilməcə tapmaca* – загадка¹⁶. Эти аффиксы не встречаются в тюркских языках карлукской группы.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.95

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.221

³ Yeno orada s.225

⁴ Yeno orada s.237

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.299

⁶ Yeno orada s.263

⁷ Yeno orada s.284

⁸ Yeno orada s.288

⁹ Yeno orada s.308

¹⁰ Yeno orada s.322

¹¹ Yeno orada s.337

¹² Yeno orada s.340

¹³ Yeno orada s.346

¹⁴ Yeno orada s.348

¹⁵ Yeno orada s.356

¹⁶ Yeno orada s.363

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.123

² Yeno orada s.168

³ Yeno orada s.171

⁴ Yeno orada s.172

⁵ Yeno orada s.176.178

⁶ Yeno orada s.178

⁷ Yeno orada s.176

⁸ Yeno orada s.180

⁹ Yeno orada.

¹⁰ Yeno orada.

¹¹ Yeno orada s.186

¹² Yeno orada s.191

¹³ Yeno orada s.194

¹⁴ Yeno orada s.196

¹⁵ Yeno orada s.197

Словообразовательные аффиксы
имени прилагательного

Азерб.-*lu-lil-lul-lü* – *saydalı, diqqətli* – полезный, внимательный¹; узб.-*kuçli* – сильный, *suqli* – водянистый, *sutli* – молочный²; салар.-*li* – *kuqli* – сильный³; древнетюрк.-*lig-lig-lug-lüg* – *ellig-illig* – обладающий элем, *külüg* – *külig* – славный, знаменитый.

Азерб.-*sız-sizl-sız-süz* – *dadsız* – безвкусный, *yağsız* – нежирный⁴; узб.-*siz* – *ürinsiz* – неуместный; уйгурск.-*siz* – *ekilsiz* – неумный, *toluksiz* – неполный⁵; древнетюрк.-*süz*, *-siz* (*-suz*, *-süz*) – *idisiz* – лишенный хозяина, *biligsiz* – неразумный⁶.

Салар.-*nji-nzi* – *otanji/o'tanji* – средний⁷.

Древнетюрк.-*jü, -ju, -qı, -qu, -gi, -gü, -xi, -kü* – *çölgi* – степной⁸; азерб.-*ku-kil-kü* – *axşamkı* – вечерний, *bugünkü* –

¹Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд. «Эльм», Баку,1971,с.62

²А.Н.Кононов.Грамматика современного узбекского литературного языка,Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960,с.147

³Э.Р.Тенишев.Строй саларского языка,Изд. «Наука», М, 1976,с.120

⁴Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд. «Эльм», Баку,1971,с.63

⁵Э.Н.Наджи.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.112

⁶А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.108

⁷Э.Р.Тенишев.Строй саларского языка,Изд. «Наука», М, 1976,с.120

⁸А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.108

сегодняшний¹, узб.-*qi-gi-ki* – *ēzqi* – летний, *buqunqi* – сегодняшний; уйгур.-*qil-ki* – *tünüqünki* – вчерашний, *küzqi* – осенний²; салар.-*ki-gi-gel-qü* – *köjigi/kölki* – вчерашний³.

Азерб.-*luq-lük-luq-lük* – *aylıq* – месячный, *yazlıq* – предназначенный для лета⁴; уйгурск.-*lig-lük* – *küçlük* – сильный, *planlık* – плановый, *onluk* – десятичный⁵; древнетюрк.-*luq-lük*, *-luq, -lük* – *bin jiliq* – тысячелетие⁶.

Азерб.-*il-il-ü* – *bugdayı* – смуглый⁷; уйгур.-*iy* – *siyasiy* – политический, *ilmiy* – научный⁸.

Азерб.-*cal-ca* – *rusca* – по-русски⁹; уйгур.-*ça* – *uyğurça* – по-уйгурски¹⁰.

¹Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд. «Эльм», Баку,1971,с.63

²Э.Н.Наджи.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.106

³Э.Р.Тенишев.Строй саларского языка,Изд. «Наука», М, 1976,с.120

⁴Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд. «Эльм», Баку,1971,с.63

⁵Э.Н.Наджи.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁶А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.107

⁷Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд. «Эльм», Баку,1971,с.64

⁸Э.Н.Наджи.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.108

⁹Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд. «Эльм», Баку,1971,с.64

¹⁰Э.Н.Наджи.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.113

Азерб. -*cıl/-cül/-cul/-cül* – *ardıcıl* – последовательный, *işcil* – работающий¹, узб. -*çil* – *erçil* – ловкий, *işçil* – последовательный². Азерб. -*sul* – *yoxsul* – бедный³. Этот аффикс не наблюдается в тюркских языках карлукской группы.

Салар. -*tajw/-tagy/-dagy/-tigi/-digi/-degi/-dege* – *valax simintagy torux* – почва, что в плодородной местности⁴.

Азерб. -*sal* – *qumsal* – песчаный⁵.

Азерб. -*icu/-ici/-ucu/-ücü* – *bağlayıcı* – соединяющий, *güldürücü* – смехотворный⁶.

Азерб. -*qin/-kin/-qun/-kün/-ğın/-ğın/-ğın* – *kəskin* – острый, *qızgın* – горячий, пламенный⁷; узб. -*ğın/-ğın*, -*qin/-kin* – *keskin* – острый, *tulkin* – задержанный, пленник⁸.

Азерб. -*aq/-ək* – *qorxaq* – трусливый⁹; уйгур. -*ğag/-gag* – *korgag* – пугливый, трусливый, *tirişgag* – старательный, *yepişgag* – липкий¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.64

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.151

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.64

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.120

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.64

⁶ *Yenə orada.*

⁷ *Yenə orada.*

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.156

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.64

¹⁰ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.106

Азерб. -*ıq/-ik/-uq/-uk/-q/-k* – *açıq* – открытый, *parlaq* – блестящий¹; узб. -*ik/-ug/-i(k)/-u(g)* – *oçik* – открытый²; уйгур. -*ag* – *galag* – отсталый³ – древнетюрк. -*j*, -*g*, -*q*, -*k* – *arij* – чистый, *kiçik* /*küçük* – маленький⁴.

Азерб. -*ağan/-əyən* – *qaçağan* – бегун⁵; узб. – *ağon* – *çorağon* – умеющий быстро бегать, *bilağon* – знающий, сведущий⁶.

Азерб. -*maz/-mæ* – *solmaz* – неувядаемый⁷.

Азерб. -*mal/-mə* – *asma* – висячий⁸; узб. -*ma*; *ëzma* – писанный, письменный, *osma* – висячий⁹; уйгур. -*mal/-mə* – *asma* – висячий, *basma* – печатный¹⁰; древне-тюрк. -*mal/-mä* – *büdkä kürigmä beglär* – беки подчиняющиеся престолу¹¹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.155

³ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.104

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.110

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.156

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

⁸ *Yenə orada.*

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.155

¹⁰ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

¹¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.110

Azərbay.-*ul-ul-ü-dolu* – полный¹, узб.-*i*; *яхши* – хороший².

Azərbay.-*uncel-ünc- qorxunc* – страшный³, узб.-*i(ñç)* – *ayanç* – жалкий, достойный сожаления⁴.

Azərbay.-*c* – *qışqanc* – ревнивый⁵, узб.-*çig/çik, -çok/-çak* – *gizğancig/gizğonçag* – ревнивый⁶.

Azərbay.-*əri* – *koçəri*⁷; Azərbaycan.-*k* – *işlək* – используемый⁸, уйгур.-*k* – *ölük* – мертвый⁹.

Azərbay.-*saq* – *ulancaq* стыдливый¹⁰, узб.-*çap<-çak <-çanq* – *işçan* – работающий, *uşaçan* – задумчивый¹¹, уйгур.-*çan* – *uquşaçan* – сонливый, *uşaçan* – стыдливый, *işçan* – работающий¹².

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.157

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.157

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.155

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.108

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.151

¹¹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.113

Azərbay.-*qan-çalışqan* – трудолюбивый¹, древнетюрк. –*kän* – *tanrikän* – небесный, божественный².

Azərbay.-*ri* – *əyri* – кривой. Узб.-*qinal/-kinal/-kina* – *yaxşiqina* – хорошенский, *-iş* – *sargiş/sargiş* – желтоватый³, уйгур. – *ğinal/-kinal/-qinal/-kina* – *yaxşığina* – хорошенский, *kiçikkina* – малюсенький, *tatlixxina* – сладенький⁴.

Azərbay.-*imtil/-umtul/-ümtül/-mtl* – *ağımtıl* – беловатый, *bozumtul* – сероватый⁵, узб.-*imtil/-imtil* – *okimtir/okimtil* – беловатый⁶; уйгур. – *mtul/-karamtul* – черноватый⁷.

Azərbay.-*raq/-rək* – *yaxşıraq* – лучше⁸; узб.-*rog* – *maydarog* – мелковатый⁹; уйгур. – *raq/-rək* – *yaxşıraq* – лучше, *uzunraq* – длиннее¹⁰; салар. – *rax/-rux/-rex/-rāx* – *jaxşırah* – лучше¹¹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.65

² В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.20

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.160

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.71

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.68

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.61

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.71

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.69

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.162

¹⁰ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.70

¹¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.118

Azərbay. *imtraq/-imtraq* – *qırmızıimtraq* – красноватый¹;
салар. *mtux/mt'ux* – *quzumtux* – красноватый².

Azərbay. *sovl/-imsov* – *uzunsov* – длинноватый³.

Уйгур. *-uşı/-üş/-ış* – *ekış* – беловатый, *köküş* – синеватый;
-ğuç/-qüç – *kizğuç* – красноватый, *sağıç* – желтоватый⁴.

Салар. *zux/z'ux/züx/zuxa/zugur/z'uxa/zuxara/z'üxa-
rilcugur* – *jaxsi/zux/jaxcugur/jaxz'uxara, jaz'uxari* – довольно
красивый, прихожий.

Словообразовательные аффиксы имени числительного

Древнетюрк. *-ağu* – *üçäqü* – втроем; салар ~, узб. ~, уйгур ~,
Азерб. *-larca/-lörca/-larla/-lörä* – *onlarca*,⁵ узб. *-larça* – *unlarça* –
десятки; *yüzlarça* – сотни⁶; уйгур. *-çal/-çöl/-liğan/-liqen/-lap/-lör*,
-onça – около десяти, *onlarça* – десятками, *minlən* – тысячами,
minliğan – тысячами⁷.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 69

² Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М., 1976, с. 118

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 69

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М., 1960, с. 71

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 74

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л., 1960, с. 170

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М., 1960, с. 75

Древнетюрк. *-ča/čä* – *eligčä er tutdımiz* – мы взяли (в плен) около пятидесяти воинов¹. Азерб. *-miz/-mizl/-müz/-niz/-nizl/-nüz*; *-lar/-lari* – *altımız* – шестером²; Узб. *-imiz* – *uçovimiz/uçalamiz* – мы втроем³; уйгур. *-miz* – *ikkimiz* – мы вдвоем⁴.

Древнетюрк. *-gun/-gün* – *üçagün* – трое, все трое, втроем⁵.
Уйгур. *-lig/-lik* – *beşlik* – пятерка⁶.

Азерб. *-liqda/-likda/-luqda/-lükda* – *üçlükda* – втроем⁷

Узб. *-ov* – *birov* – кто-то, некто, *uçov* – трое, *çamingtaça* – около тысячи; *-lab* – *unlab* – десятки, по десяткам⁸; уйгур. *-av* – *birav* – одна штука⁹.

Древнетюрк. *-nti* – *ekinti/fikinti* – второй, *ikinti sülüs* – вторая битва. Уйгур. *-din* – *ondin* – по десяти, *yuzdin* – по сотне, по сто¹⁰.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л., 1980, с. 113

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 74

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л., 1960, с. 169

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М., 1960, с. 75

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л., 1980, с. 114

⁶ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М., 1960, с. 78

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 75

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л., 1960, с. 170

⁹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М., 1960, с. 104

¹⁰ Yena orada.s.75

Азерб. -*inci/-inci/-uncu/-üncü* – *beşinci* – *пятый*¹, узб. -*ncil/-inçi* – *birinci* – *первый*², уйгур. -*ncil/-inçi* – *birinci* – *первый*³, салар. -*inzi* – *pirinzi* – *первый*⁴, древнетюрк. *nč* – *üçünc* – *третий*⁵.

**Словообразовательные аффиксы
местоимений.**

Салар. -*ur/ur* – *menür* – *я(r)* – *pise(r)* – *мы*⁶

Азерб. -*lig/-lül/-luq/-sənlik* – *твой*⁷, уйгур. -*ninkil/-niki* – *meniki* – *принадлежащий мне*⁸

Азерб. -*sız/-suz* – *bunsuz* – *без этого*⁹.

Азерб. -*cığaz/-ciyüz* – *bucığaz* – *эта девочка*¹⁰

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 75

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 167

³ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 75

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 124

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 113

⁶ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 127

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 74

⁸ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 75

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 78

¹⁰ *Yenə orada.*

Азерб. -*lı* – *haralı?* откуда родом?¹

Узб. *alla* – *allakim* – *кто-то*; *-dir* – *kimdir* – *кто-то*, *nimadir* – *что-то*, *neçadir* – *сколько-то*²; уйгур. *alla* – *alligandak* – *какой-то*; *-dur/-du* – *nimidur* – *что-то*³; салар. *-tyr/-ter/-dyr/-der*, *-z'ux/-z'üx* – *kemter/kemder* – *кто-то*, *кто* – *нибудь*⁴

ГЛАГОЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ.

1. Словообразовательные аффиксы глагола.

Азерб. -*lal/-lə* – *saplamaq* – *вдевать нитку в иглоу*, *varaqlamaq* – *перелистывать*⁵; узб. -*la* – *tişlamak* – *кусать что-то*, *кого-то*; *boğlamak* – *связывать*⁶, уйгур. -*lal/-da* – *başlamak* – *начинать*, *izdämək* – *искать*⁷; салар. -*lal/-lel* -*lā* – *-nal/-nel-nā* (после п, н, м), - *bayla* – *вязать*⁸; древнетюрк. -*la*, -*lā* – *yay+la* – *проводить лето*, *sū+la* – *воевать, отправляться в поход*⁹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 78

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 184–185

³ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 83

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 136

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 94

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 246

⁷ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 69

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 180

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 115

Azərbay.-laş-ləş- *asanlaşmaq* – обеспечиться, упроститься, *zarafatlaşmaq* – шутить, балагурить¹, узб.-*laş* – *omonlaşmok* – здороваться², уйгур.-*laş-birləşmək* – объединяться, *dustlaşmaq* – дружить³; салар.-*laʃ/leʃ* – *k'ačalaʃ* – говорить, беседовать⁴.

Azərbay.-*lan/lan* – *alovlanmaq* – пылать, пламенеть, воспламеняться, *quvvəllənmək* – становиться сильным⁵ – узб.-*lan* – *tinçlanmok* – успокаиваться, *uyulanmok* – жениться⁶; уйгур.-*lan/lan* – *şubxılənmək* – сомневаться, *ikkilənmək* – колебаться, *dustlanmak* – подружиться⁷; салар.-*lan/len* – *ačuxlan* – сердиться⁸, древнетюрк.-*lan/lan* – *uri+lan* – родить сына⁹.

Azərbay.-*ilda/ilda/ilda/ilda* – *uyıldamaq* – выть, завывать; *qapıldamaq* – увлекаться, предаваться (чему-либо)¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.95

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.250

³ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.181

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.96

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.249

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.181

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.116

¹⁰ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.96

Azərbay.-*al/əl-l* – *boşalmaq* – опустеть, *dincəlmək* – отдыхать¹; узб.-*al/ol* – *uzalmok* – растягиваться, *yunalmok* – направляться².

Azərbay.-*ışl-ışl-ışl-üş* – *soruşmaq* – спрашивать, *tutuşmaq* – сцепиться, схватиться друг с другом, придраться (к кому-либо)³; уйгур.-*ış-ış* – *jazduruş* – переписываться⁴; салар.-*uʃ, iʃ, ʃ* – *vuruf* – биться, сражаться⁵.

Azərbay.-*ar/ər* – *suvarmaq* – полить, поливать, орошать, *bozarmaq* – сереть, поблекнуть, грубить⁶; узб.-*ar/arl/orl-irl* – *əşarmok* – молодеть⁷; уйгур.-*ğar/ğar* – *suvgarmaq* – орошать⁸; салар.-*ar/er* – *z'ixar* – выгашить⁹; древнетюрк.-*r* – *eb+ir* – обходить, делать круги¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.96

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.255

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.96

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.114

⁵ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.96

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.114

⁹ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.41

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.118

Azərbay. -*il-il-ul-ü* – *bayatımaq* – потерять свежесть, *lengi-mək* – задерживаться¹; узб. -*i* – *boyimok* – богатеть²; древнетюрк. -*i, i, u, ü* – *bit+i* – писать³.

Древнетюрк. -*iq/uf/ik/ük-tas+iq* – выходить, выступать в поход⁴. Азерб. -*ix/ik/ux/uf/ik/ük* – *darıxmaq* – соскучиться, *gecikmək* – опаздывать⁵; узб. -*(k)il-ik* – *oçikmak* – проголодаться, *keçikmok* – опаздывать⁶; уйгур. -*ik/ik* – *yolukmak* – встречаться, *keçikmak* – опаздывать, *birikmək* – объединяться⁷.

Древнетюрк. -(a)d/-(ä)d – *buğ+ad* – огорчаться, печалиться; Азерб. -*sal-sə* – *susamaq* – жажда, испытывать жажду⁸; узб. -*sal-si* – *suvsamok* – жажда; -*sin/sun* – *ozsinmok* – считать что-л. малым⁹.

Узб. -*ay* – *kenqaymok* – расширяться¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.253

³ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.117

⁴ Yənz orada.

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

⁷ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.108

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.256

¹⁰ Yənz orada s.255

Azərbay. -*imsəl-ümsə* – *mənimsəmək* – присвоить, усвоить, освоить, перенять, *gülməmək* – улыбнуться¹.

Azərbay. -*ıraqa* – *yadıraqmaq* – отвыкать².

Azərbay. -*anl-ən* – *hoppanmaq* – прыгать³.

Узб. -*an/ın* – *kuçonmok* – напрягаться, натуживаться, *utinmok* – просить, упрасивать⁴.

Azərbay. -*alal-ğal-xalal-xa* – *çulğamaq* – окупать⁵.

Azərbay. -*qurl/qurl-xırl-ur/-* *hıçqırmaq* – хныкать⁶.

Azərbay. -*qun* – *udqunmaq* – глатать слюны, запинаться⁷;

Azərbay. -*in/in-un/ün* – *yayınmaq* – отвлекаться⁸.

Салар. -*un/in-n* – *korin* – показаться⁹.

Azərbay. -*aş* – *tutaşmaq* – сцепиться¹⁰.

Azərbay. -*il-ul* – *əkilmək* – удирать¹¹. Салар. -*yil -il/ -i -satyl* – быть проданным¹².

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

² Yənz orada s.97

³ Yənz orada.

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.257

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

⁶ Yənz orada.

⁷ Yənz orada.

⁸ Yənz orada.

⁹ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40

¹⁰ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

¹¹ Yənz orada.

¹² Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40-41

Азерб. -*alələ* – *çapalamaq* – биться¹.

Азерб. -*xul* – *burxulmaq* – вывихнуться².

Азерб. -*uz* – *uduzmaq* – проиграть³.

Азерб. -*infux* – *vurnuxmaq* – метаться, засуетиться, юлить⁴.

Азерб. -*lat* – *lat*, -*landir* – *landir*, -*laşdir* – *laşdir* – *alovlatmaq* – воспалять, *təzələndirmək* – обновлять, возобновлять, придавать свежесть, освежать⁵; узб. -*lat*, -*landir*, -*laşdir* – *obodonlat* / *obodonlandir* / *obodonlaşdirmək* – благоустраивать⁶.

Азерб. -*dal* – *də* – *qaqqıldamak* – кудахтать, гоготать, хохотать⁷; узб. -*dal* – *ta* – *aldamok* – обманывать⁸.

Древнетюрк. -*qa*, -*ga*, -*kā*, -*gā*, -*gī*, -*qī*, -*ki*, -*kū* – *em* + *qā* + *t* – мучить, притеснять. Азерб. -*qal* – *qi* – *çulğamaq* / *çulğalamaq* – оку-

окутывать, обвалакивать¹; узб. -*kal* – *ğa*, -*ka* – *qal* – *kıl* – *ği* – *iskamok* – нюхать².

Азерб. -*qar* – *kər*. В азербайджанском языке указывается лишь глагол *axtarmaq*, образованный при помощи аффикса -*qar*, но с метатезой *axtar* из *atqar* и со значением искать, разыскивать³; узб. -*gar* – *kar*, -*gar* – *qar*, -*girl* – *girl* – *qir* – *gicgirmok* – кричать⁴.

Узб. -*a* – *tilamok* – желать, просить, хотеть⁵, древнетюрк. -*al* – *ā* – *til* + *ā* – желать, стремиться⁶.

Азерб. -*ral* – *rə* – *öyrənmək* – учиться, изучать, приобретать знания, навык, выучиваться. В основе этого глагола лежит древнее существительное *öj/öq* – мысль (в свою очередь образованное от глагола *ö* – думать)⁷; узб. -*ra* – *bilciramok* – нести вздор, болтать ерунду⁸; уйгур. -*сарар* – древнетюрк. -*al* – *rā* – *qob* (*qub*) + *ra* + *n* – собираться вместе, умножаться в числе⁹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

² *Yenə orada*.

³ *Yenə orada*.s.91

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.97

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.175-186

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.251

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.187-193

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.249

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.238,240

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.259-260

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

⁵ *Yenə orada*.s.252

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.116

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.323-324

⁸ *Yenə orada*.s.324

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.117-118

Азерб.-*şal-şə - oxşamaq* – быть похожим, схожий, подобный – от именного корня *ox-* подобный; ласкать, приласкать; оплакивать покойника с причитанием – от сущ. «ох» со значением «крик», «голос», «слово»¹. Древнетюрк.-*š* – *suw+üš* – воевать, сражаться².

Азерб.-*nal-nə - qısnamaq* – прижимать, *gərnaşmək* – потягиваться, *şaхnaşmaq* – тревожиться, волноваться, возмущаться, беспокоиться, переполошиться³, салар.-*na/-ne - zonna* – притворяться⁴.

Азерб.-*it/-it/-ut/-üt/-dirl/-dirl/-durl/-dür* – (диал. *boügüt* – выращивать⁵. Салар.-*tyrl/-ter - jurtur* – заставить ходить⁶.

Азерб.-*mala/-mələ - qarmalamaq* – захватывать пятерней, загребать руками, схватывать⁷.

Древнетюрк.-*sıra,-sipä - ilsipä* – лишиться имя⁸. Азерб.-*şdirl/-şdirl/-şdurl/-şdür* – *araşdırmaq* – разбирать, перебирать, обыскивать, обследовать, исследовать, изыскивать, *qarışdır-*

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.331,333

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.11

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.336-337

⁴ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.338

⁶ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.41

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.352

⁸ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.48

maq – расхватывать, *soruşdurmaq* – опрашивать, расспрашивать, допрашивать, *dartışdırmaq* – дергать во все стороны¹.

2. Словообразовательные аффиксы инфинитива.

Азерб.-*maq/-mək* – *oxumaq* – читать²; узб.-*-moq*; уйгур.-*-mak/mək* – *yazmaq* – писать³; салар.-*-mak*.

3. Словообразовательные аффиксы причастия.

Салар.-*yuçil/-guçil/-quçil/-kuçil/-yuçil/-quçul/-qujar* – *kallaguçi* – делающий⁴; уйгур.-*ğičil/-guçil/-quçi* *l-küçi* – *ogıguçi* – читающий. Древнетюрк.-*ğuç* – *barx imquçi* – строитель⁵.

Древнетюрк.-*-mīs(s), -mīs(s), -muš(s), -müš(s)* – *yağıt ança ermiş adirıldım* – Я ушел, так как у меня было много врагов. Азерб.-*-miş/-miş/-muş/-müş* – *açılmış* – открытый⁶; уйгур.-*-miş* – *ötmüş* – прошедший, *yazmış* – написанный⁷.

Уйгур.-*-ğan* – *okığan* – образованный⁸.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.356-357

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.38

³ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.85

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.175-176

⁵ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.92

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.139

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.111

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90-91

Азерб. —y(an)/-y(ən) – uçan – летающий, *охууан* – учащийся, уйгур. —*rl-arl-erl-ur-ür* – *keler jil* – будущий год; салар. —*gan/-gen/- qan/-ken* – *iken sanzıym* – чашка из которой я пил¹.

Азерб. —y(acaq)/-y(əçək) – *sulanacaq* – орошаемый².

Древнетюрк. —*ğuluk* – *toplağuluk*³.

Азерб. —*mali/-mali* – *yaşamal* – жилой⁴.

Уйгур. —*vatkan* – *kelivatkan* – идущий в данный момент⁵.

Азерб. —y(asi)/-y(əsi) – *görülesi* – исполняемая(мый)⁶.

Узб. —*qan* – *əzqan* – написавший, *etqan* – *işlətqan* – работающий(в данный момент); —*diqan* – *əzadıqan* – пишущий (вообще), —*ap* – *uxir* – умеющий читать, —*acaki/-ya-cak* – *əzacak* – умеющий написать⁷.

Азерб. —*diql/-dik/-duql/-dük* – *yazdıqları* – написанные⁸.

Древнетюрк. —*duq*, —*dük*, —*tuq*, —*tük* – *bardıq cirdä* – в землях, по которым(он) ходил⁹.

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка. Изд. «Наука», М, 1976, с.176

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна). Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.139

³ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка. Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.35

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна). Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.139

⁵ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.105

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна). Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.139

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.238-239

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна). Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.140

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.125

Салар —*yur/-gurl-qurl-kur* + *tigen/ti* – *te* – говорить – *alayur tigen at* – лошадь, которую купят¹. В древнетюрк. языке существуют следующие аффиксы причастия: —*sıql/-sık*, —*dačıl/-däči*; —*sarıl/sär*².

4. Словообразовательные аффиксы деепричастия.

Азерб. —y(ib)/-y(ib)/-y(ib)/-y(üb) – *söykəyib* – присловившись³; узб. —*ib* – *kelib* – придя; уйгур. —*ip/-up/-yp* – *berip* – сходя⁴, древнетюрк. —*r* – *tirilip* – когда собрались⁵.

Древнетюрк. —*p*, —*pan/-pän* – *oluripan* – когда сел⁶.

Древнетюрк. —*j(a)/-j(ā)* – *at jetä* – веда лошадь⁷; Салар. —*judana/-gudana/-qudana/-kudana/-yutana/-gutānā/-qutānā/-kutānā* – *čannagudana peg oqa*, когда мальчик вырастет, то станет князем⁸.

Азерб. —*araq/-ərək-gələrək* – придя⁹; уйгур. —*raql/-rək* – *kizar-tıvraq* – заставив слегка покраснеть¹⁰.

¹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.179

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.127-128

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна). Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.149

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.89

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.128

⁶ *Yenə orada*.

⁷ *Yenə orada* s.131

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка. Изд. «Наука», М, 1976, с.180

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна). Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.143

¹⁰ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.89

Салар. -yul/li/-ge/li/-qy/li/-ke/li/-ki/li/-ya/li/-gä/li/kä/li/
yul/lux/ya/lux/gä/lux – *Сен кеисона вәгүсли мана хәхүм*
al di ə! Как только пойдешь в город, купи мне бумаги¹.

Древнетюрк.-ra – *mäprä* – когда он собрал². Азерб.-
dıqca/dıqçal-duqca/dükca – yogurduqca – замесив³.

Салар. -yulal-zulal-qyulal-kula – *men kezula seni korgi* –
как пришел, так тебя и увидел⁴.

Азерб. -(y)ınca/-(y)ınca/-(y)unca/-(y)ünca-іçinca выпи-
вая⁵; узб.-*qunça-kunça – gunça – pişqunça* – пока испечется⁶;
салар. -yançax/-gençex/-qançax/-kençex или -yung'ux/-ung'ux/-
qung'ux/-kung'ux/-yünçax/-gunçex/-gunçax, kunçex – *xarıyan-
çax ume o'ü!* – пусть сидит дома, пока не состарится⁷.

Азерб.-*madan-mədən – gəlmədən* – не придя⁸; узб. -
masdan – etməsədən – не написав⁹, древнетюрк. -*matin-mätin* –
Sabin almatin – не вняв словам¹⁰.

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.180

² В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского
Университета, 1970, с.44

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.144

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.179

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.144

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка,
Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.244

⁷ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.179

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.144

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка,
Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.242

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв.
Изд. «Наука», Л, 1980, с.130

Салар. -zanal-z'ana-Apasy-amasy kosyna kilz'ana anasy-
ny çallara – после того как отец и мать подошли к дверям,
они позвали свою дочь¹.

Азерб.-*caql-cək – görcək* – увидев²; салар. -za/-ze/-z'a/
-z'e – *hellisi z'üz'ze k'a'ca orgenme vami* – забрав деньги,
он поехал учить слова³.

Азерб.-*alı/-əli – gələli* – придя⁴; Узб.-*qali/-kali/-kali –
əzqali* – чтобы написать, уйгур. -*gili/-qili/-kili/-kili – kəlqili* –
придя⁵. Салар. -*yam/-ganc/-qany/-kanc/-yana/-gana/-qanc/-kana
l-känä/-kine* или -*yatw/-qaly/-keli/-gili/-kile – içkilə gel!* – как
поешь приходи⁶. Древнетюрк. -*yali, -ədli, -qäli, -käli – sünüsğäli
kelti* – пришла, чтобы сразиться.

Салар. *zile/z'ile/ölöl'ile* или *zeler/z'eletili z'inen zinen*
- *k'oto parzile çayta kiimi* – как только вышел за ворота, /тут
же / бросил⁷.

Древнетюрк. -*kunça – buz kunça* – пока он не победил их⁸

Салар. -*mil-mil-m'izux/-miz'ux/-murl-mur-acina çürilmi*
qaş'z'i – бежал не оглядываясь⁹

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.178

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.145

³ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.178

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.145

⁵ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90

⁶ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.179

⁷ Yeno otada s.178

⁸ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского
Университета, 1970, с.44

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.177

Азерб.-*al-ə* - *götürə-götürə* - забрав¹; уйгур.-*al-e* - *bara-bara* - дойдя²; салар.-*al-e* *ja|a-ja|a uxlami|*- говоря-говоря уснул³.

Азерб.-*yar(-mar)* - *yər(-mər)* - *görər-görmər* - увидев-не увидев⁴.

Уйгур.-*ğac|-qəç* - *kaytaç* - вернувшись; *ğicəl-çicəl* - *giçəl* - *kiç* - *kəlçiçə* - до прихода⁵.

Древнетюрк.-*jın* - *Biz aız biz mijin* - *kopktıs* - он боялся говоря: «нас мало»⁶.

Азерб.-*mamişl-məmiş* - *yumamış* - не помыл⁷; уйгур.-*mastin* - *yazmastin* - не написав⁸.

Саларское деепричастие с нулевым аффиксом (<=П) *apası vari peneyr ne akelzi* - отец ушел и вернулся с посохом. Исключения редки: Например: *urular udur çudur* - дети спят⁹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 145

² Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 90

³ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 177

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 145

⁵ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 90

⁶ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с. 43

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 146

⁸ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 90

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 174

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ АФФИКСЫ НАРЕЧИЯ

Древнетюрк.-*çal-cā* - *subça* - как вода¹; Азерб.-*cal-cə* - *sadəcə* - просто²; узб.-*ça* - *uzbekça* - по узбекски; *yaşirinça* - тайно, секретно³; уйгур.-*uyğurça* - по уйгурски⁴; салар.-*çal-çel-çi* - *xysxaça* - кратко⁵.

Азерб.-*casinal-casine* - *insancasına* - по - человечески⁶; узб.-*çasiqa* - *askarçasiqa* - по-солдатски, *yanqıçasiqa* - по-новому⁷.

Салар.-*ynl-inl-unl-jnl-kuzun/kuzundā* - осенью⁸; узб.-*inl-un* - *yartan* - завтра, *keçin* - вечером⁹. Древнетюрк.-*nl-inl-inl-unl-ün* - *jazın* - весною, *jajın* - летом¹⁰

Азерб.-*cək* - *sevincək* - на радостях¹¹.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 136

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 149

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с. 282

⁴ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 113

⁵ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 186

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 149

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с. 284

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 186

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с. 287

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 140

¹¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с. 149

Уйгур. -siz - *tuyuksiz* - неожиданно¹.

Азерб. -yana - *dostyana* - по - дружески²; узб. -ona - *dustona* - дружески³; уйгур. -anə - *dostanə* - по- дружески⁴.

Азерб. -akı-əki - *yanakı* - боком⁵.

В древнетюркском языке имеется аффикс наречия -tay, -teg, который встречается также в узбекском языке: *antay* ~ *anteg* - так, таким образом⁶; узб. -dek/-day - *toşday* - как камень и т.д.

Азерб. -liqda/-likdə/-lükdə - *təklidə* - в одиночестве⁷.

Древнетюрк. -yarul/-gäri/-ilgäru - вперед, на восток.

Азерб. -dan/-dən - *ucadan* - громко⁸; уйгур. -dan/-dən - *birdən* - неожиданно⁹; узб., салар. -ten - *əften* - раньше,

¹ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960, с.288

⁴ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.137

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

⁹ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

прежде, оғурунден/оғурындәңз'үх - тайком, потихоньку¹ - древнетюрк. -dan/-tän, -dän/-tän - *öndän* - спереди².

Азерб. -incal/-incə/-uncal/-ünce - *lazımınca* - как надо.

Азерб. -lik - *indilik* - пока, покамест, пока что, *hələlik* - на время, временно, пока³; уйгур. -lik - *əndilik* - в данный момент⁴.

Азерб. -an/-ən - *qismən* - частично⁵; уйгур. -ən - *kismən* - частично⁶.

Уйгур. -lap - *yaxşılap* - по-хорошему, хорошенько, - *larça* - *kəxrimanlarça* - по-геройски, героически, *balilarça* - по-детски⁷.

Древнетюрк. -ral/-rā - *taşra* - снаружи⁸.

Салар. -z'ux/-z'üx - *tangun zux* - до рассвета⁹.

В узбекском языке помимо вышеназванных аффиксов имеются также следующие словообразовательные аффиксы наречия -(s)iqā - *əlpisiqā* - сплюшь, -*pamo* - *olimnamo* - как

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.186

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.139

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.151

⁴ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.151

⁶ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.105

⁷ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁸ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.48

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.186

ученый, **-qaça** – *əkinqaça* – до недавнего времени, **-dek/-day** – *toşday* – как камень, *bunday/ munday* – этак, этакый, *uzbekdek* – как узбек, **-lab** – *bittalab* – по одной штуке; **-lay/-layin** – *butunlay* – совсем, целиком, **-can/-canq** – *kuylaqcan(q)* – в одной рубашке, **-qina** – *xaliqina* – сейчас только, только что; **-simon** – *arazsimon* – словно ссорясь, *xazilsimon* – в шутку, **-an** – *cavoban* – в ответ, *taxminan* – приблизительно¹.

Необходимо отметить, что в тюркских языках часто наблюдаются процессы лексикализации целых словосочетаний или отдельных грамматических форм, а иногда и отдельных аффиксов. Т.е. целое словосочетание или грамматическая форма и в том числе отдельный аффикс субстантивизируясь, приобретает самостоятельное лексическое значение.

К примеру аффикс **-liq/-lik** в тюркских языках имеет разнообразную семантику. При присоединении этого аффикса к именам существительным наиболее характерным и общим для многих тюркских языков является значение, которое указывает на обладание данным предметом или на место, изобилующее данными предметами².

Например: азерб. *daşlıq* – каменистое место и т.д.

Так, аффикс **-liq/-lik** образует новые слова со значением обладания чем-то в изобилии. Как отмечает Н.А. Баскаков, «эта отвлеченная семантика аффикса **-liq/-lik** послужила основанием для лексикализации этого аффикса, который в некоторых языках, например казахском, каракалпакском, узбек-

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд Академия Наук СССР, М.–Л, 1960, с.284–288

² Н.А.Баскаков. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютивации), Изд. «Наука», М., 1979, с.61

ском, новоуйгурском, приобрел самостоятельное знаменательное значение слова **liq** – полный, полно – полным-полно. Возможно также, что это самостоятельное значение данного слова было первичным. Ср.: например в каракалпакском языке – *zalya xalq liqqa talyan edi* – зал был битком набит народом; *xalq köşede liq tolyan* – народу на улице полным полно; узбек. *liq tola* – битком набитый, полным-полно; новоуйгур. *čalik suya liq toldi* – ведро наполнено водой до краев¹.

Таким образом, процесс лексикализации аффикса **-liq/-lik** наблюдается лишь в узбекском и новоуйгурском языках. В саларском данное слово не встречается.

Как видно из примеров, подчеркивает Н.А.Баскаков, слово **liq** «полный, полно» встречается только с глаголом *tol=* – наполняться, быть полным и служит здесь усилительным словом, а из этого следует, что процесс лексикализации аффикса **-liq/-lik** не вполне ещё завершился².

Аффикс **-çi**, как отмечает А.Н.Кононов, по Рамстедту восходит к китайско-корейскому слову *čaj* – мужчина, человек, лицо, персона. Хотя, по Кононову, эта этимология по ряду обстоятельств не может быть принята, т.к. аффикс **-çi** имеет параллельную форму **-çik**³.

По К.Г.Залеману, отмечает А.Н. Кононов, аффикс **-daş** происходит из аффикса мест.пад. *da + eş* – друг, товарищ, компаньон, по Н.Остроумовой, же этот аффикс состоит из

¹ Н.А.Баскаков. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютивации), Изд. «Наука», М., 1979, с.61

² Yene orada.

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд Академия Наук СССР, М.–Л, 1960, с.106

окончания мест.пад. **da** и приставки **-ş**, который означает товарищество, соучастие, по Ж. Дени – аффикс **-daş – adaş –** тезка, друг компаньон, по А.А.Зайончковскому и А.Г.Гулямову **daş < da + ş**, где **-da – la –** глаголообразующий аффикс, **-ş –** словообразовательный аффикс взаимного залога и имени действия¹.

Относительно словообразовательного аффикса имени прилагательного **-siz** существует несколько предположений. Например, как отмечает А.Н.Кононов, по Габену аффикс **-siz** некогда был самостоятельным словом со значением, близким к значению слова **uik**, по Рамстедту – этот аффикс восходит к слову **sar** – в форме **sarsar** – туда-сюда, в разных направлениях, в глаголе **sarni** (монг.) – рассеяться, распасться и т.д.

По Рамстедту, в основе аффикса **-çap**, который образует имя прилагательное лежит, как отмечает А.Н.Кононов, китайско-корейское слово **çap** – мастер, с чем нельзя согласиться².

Словообразовательный аффикс наречия **-ça** образован как подчёркивает А.Н.Кононов, от слова **çaçag** – мера, время³. Аффикс **-dek/-day**, как верно отмечает А.Н.Кононов, восходит по Ж.Дени к слову **tenq**, означает количество, равный одинаковый.

Рассмотрев в данной работе словообразовательные аффиксы в тюркских языках карлукской группы, мы приходим к выводу, что процесс словообразования для них очень характерен. В этих языках большинство новых слов образуется

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 108

² Yenə orada.s.151

³ Yenə orada.s.282

морфолого-синтаксическим способом, а остальные слова – аналитико-синтаксическим путём. Морфологический способ словообразования в тюркских языках карлукской группы, является наиболее продуктивным. В тюркских языках словообразовательные аффиксы подразделяются на 3 группы: продуктивные, непродуктивные и мертвые аффиксы. Большинство этих аффиксов является общим для всех тюркских языков. Однако с течением времени некоторые аффиксы в тех или иных тюркских языках стали неупотребительными, а другие наоборот – употребительными. Существуют аффиксы словообразования, которые встречаются лишь в одном из языков карлукской группы (салар. **-yüci, -guçi**; узб. **-ay**, уйгур. **-uyl/-üs, -iş** и т.д.), а также аффиксы, являющиеся общими для всех языков карлукской группы (сал., узб., уйгур., **-raq/-rak, -la/-lə** и т.д.). Некоторые аффиксы приобрели самостоятельное значение слова (например **-liq** – полный, полно, полным – полно в узбекском и новоуйгурском языках), а остальные наоборот произошли от самостоятельных слов (напр. **-daş, -ça, -dek/-day**) и т.д.

Относительно словообразовательных аффиксов в древнетюркском языке необходимо отметить, что в основном они сходны со словообразовательными аффиксами в тюркских языках карлукской группы.

В древнетюркском языке существует ряд аффиксов, которые не встречаются в современных тюркских языках (в данном случае в тюркских языках карлукской группы). К таковым относятся аффиксы прилагательных **-säq/-sağ**, числительных **-çal/-čä; -ağu; -nti**; деепричастий **-jin⁴, -kunça, -ça**; глаголов – **-ad/-äd; -saral/-sirä**; наречий – **-mül/-di, -pa/-pä**

и др. Кроме того, в древнетюркском языке наличествуют аффиксы, которые встречаются лишь один или два раза. Например: аффиксы деепричастия **-ça, -künça**, аффикс существительных **-qə**; аффиксы прилагательных **-çığ, -qā** и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Н.А.Баскаков. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации), Изд. «Наука», М., 1979
2. Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971
3. В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970
4. А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.-Л, 1960
5. А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980
6. Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960
7. Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962
8. Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966
9. Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963
10. Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976

Гюллю КАРАНФИЛ
кандидат филологических наук

БЫТОВАЯ ЛЕКСИКА КАРЛУКСКОЙ ГРУППЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Лексика являлась и является проводником в историю, этнографию и в культуру народа; она открывает перед исследователем широкую картину прошлого и настоящего, определяет эстетические вкусы и взгляды данного народа, тем более, если речь идет о бытовой лексике языка. Под термином «бытовая лексика» подразумеваются названия предметов быта, с которыми мы постоянно встречаемся в повседневной жизни. К таким предметам относятся названия посуды и утвари, названия еды и блюд, названия одежды и обуви. Необходимость и важность всестороннего и глубокого изучения бытовой лексики тюркских языков отмечают многие современные тюркологи. Во второй половине XX века, стали появляться интересные работы описательного, сравнительно-исторического, историко-этимологического характера, посвященные исследованию отдельных тематических групп тюркских языков, в частности и бытовой лексики этих языков.

Общеизвестно, что в лексике того или иного языка имеется неимоверное количество слов. Для облегчения исследования словарного состава, необходимо их классифицировать, исходя из семантики. Данная проблема всесторонне исследована Г.К.Кулиевым. Им разработаны теоретические основы семантической классификации слов. Разработанные им принципы универсальны и легко приемлемы любыми языками.

ми¹. Проблемой лексико-семантической классификации слов занимались также и другие языковеды. Тематический метод изучения лексики применяется учёными ещё в XI-XII вв. Так, например, выдающийся восточный филолог аз-Замашхари в арабско-персидском тематическом словаре «Мукаддимат ал-адаб» представил словарный материал, распределённый по тематическим группам². О необходимости предварительной классификации изучаемых слов по тем сферам представлений, к которым они принадлежат, говорил ещё в 1896 г. М.М.Покровский. В его работе даются группы имён, обозначающих части тела, названия орудий, кухонных принадлежностей, одежды и нарядов, частей жилища, разного рода сосудов, морские термины и т.д. Классификация лексического материала по содержанию выражаемых словами понятий проводилась многими исследователями и до 30-х гг. XX века. Начиная с 50-х годов, исследование лексики по тематическим и лексико-семантическим группам ведётся и в тюркологии. К числу таких работ можно отнести исследования К.М. Мусаева, М.Асамудиновой, И.М.Отарова, И.Мамедова, С.Мамедова, Г.Каранфил соответственно в узбекском, карачаево-балкарском, татарском, азербайджанском и гагаузском языках. К.М.Мусаев изучил лексику тюркских языков в следующих разделах: названия животных, названия растений, названия частей тела животных, названия частей растений,

¹Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках, Баку, 1998, с. 15

²Бертельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, ВЯ, М., 1982, №4, с.54

термины родства, названия дней недели и др¹. Упомянутые работы, отражающие богатство и разнообразие одежды и других предметов быта тюркских народов, считаются первыми в области изучения тюркской бытовой лексики.

Ничто не может показать нам условия жизни народа так полно как бытовая лексика. Бытовая лексика, как и лексика вообще, раскрывает перед нами сложный исторический путь развития языка. Изучения лексики в сравнительно-историческом плане выявляет отношение носителей тюркских языков с народами как с тюркскими так и с не тюркскими, соприкасавшимися с ними в глубокой древности.

Как известно, в карлукскую группу тюркских языков входят узбекский, уйгурский и саларский языки. Изучение бытовой лексики карлукской группы тюркских языков представляет особый интерес. Этот интерес объясняется тем, что саларский и уйгурский языки являются малоизученными, по сравнению с другими тюркскими языками. Как известно, именно «законсервированные» языки сохраняют древнейший бытовой лексический пласт, те изюминки, которые могут пролить свет на многие вопросы исторического развития тюркских языков. Для этого очень важным является изучение языков карлукской группы в сравнительно-историческом плане с другими тюркскими языками.

В Китае живёт много национальностей, среди них проживают также салары и уйгуры. Изолированное положение

¹Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии, Труды Московского института истории, философии и литературы т.у. 1939, с.123-132.

позволило сохранить саларам и уйгурам много самобытных черт в языке и культуре. Салары и сейчас не имеют своей письменности. Впервые небольшой саларский текст вместе с отдельными словами и фразами записал Г.Н.Потанин. В 1964 году была издана книга Э.Р.Тенишева «Саларские тексты»¹. К сожалению, отсутствие саларского словаря затрудняет наше исследование. Не много материалов и по уйгурскому языку. В 1984 году была издана книга Э.Р.Тенишева «Уйгурские тексты»².

Несомненно, лексика узбекского, саларского и уйгурского языков состоит из слов общетюркского фонда, и специальных слов, употребляемых теперь только уйгурами и саларами. В уйгурском и саларском языках наблюдаются множество монгольских слов. Но самый мощный слой заимствований – китайские слова. Среди заимствований имеются слова и тибетского происхождения. В узбекском языке имеются заимствования из арабского, персидского и русского языков.

По сравнению с уйгурской и саларской лексикой, узбекская бытовая лексика является более изученной. М.Асамутдинова исследовала названия одежды и их частей в узбекском языке. Как отмечалось выше, под термином «бытовая лексика» понимаются названия предметов с которыми мы соприкасаемся повседневно: названия посуды и кухонной ут-

¹ Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.

² Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.

вари, названия продуктов питания и блюд, а также названия одежды и обуви.

Названия посуды и кухонной утвари

Посуда испокон веков сопровождала человека. Посуда в узбекском языке называется *tovok-koşik, idiş*, в уйгурском *kaça, idiş*, в азербайджанском *qab-qacaq*. С незначительными фонетическими изменениями слово используется в казахском *idis*, в киргизском *ıdış*.

В карлукской группе тюркских языков мы зафиксировали следующие названия посуды и кухонной утвари: *tova//tava* «сковорода», *çeläk* «ведро», узб. *tandır* «глиняный горшок», уйг., узб. *шумжа* «глиняный горшок», уйг. *ari* «вилка», уйг. *kulaglik, kastrülkä* «кастрюля», уйг. *küza, kümzak* «кувшин», уйг. *kaşuk* «ложка», уйг. *çinä* «чаша, чашка», *kədəh* «чарка», *ayak* «миска, деревянная посуда», узб., уйг. *piçak* «нож», узб. *kazan* «чугуню», узб. *oëk* «чаша, миска, посуда деревянная». Некоторые из них мы рассмотрим в нашем исследовании.

Tava/taba/tavak. В узбекском и уйгурском языках словом *tova//tava* обозначают сковороду. Слово функционирует и в современных тюркских языках: азерб., гаг., тур. *tava*, туркм. башк., каз., кирг., тат. карач.-балк. *taba*, чув. *tuba, tupa* «сковорода, сковородка» (ТЛС, 856), (К-БРС, 593). Слово отмечено и в калмыкском (*taava*) языке. Часто употребительным в тюркских языках является и слово *табак* «тарелка, блюдо», так схожее со словом *tava*, как фонетически, так и семантически. В карлукской группе тюркских языков слово является также часто употребительным: узб. *тобок* «большая деревянная чаша, тарелка, блюдо, чашка» (УРС, 159), уйг. *tavak, çöçek*,

legen «глиняная чаша, миска, тарелка, блюдо», тур., туркм., башк., каз., кирг., тат. *tabak* (ТЛС, 833), карач.-балк. *tabak* «тарелка, миска, блюдо» (К-БРС, 593), *tavak* «блюдо, тарелка» (РТС, 47), к.-калп., г.-алт. *tabak* хак. *tabax* «большая деревянная чаша, тарелка, блюдо»¹ (6, 159). В азербайджанском языке эквивалентом слова *tabak* является *boşqab*, в гагаузском языке – *çini*. Слово функционирует в бурятском *tabaq* «тарелка, блюдо, чашка; подставка чего-либо», *ayaqa tabaq* «посуда», ст. калм. *tabak*, калм. *tavq* «блюдо»² (1, 159). Составители Большого Турецкого словаря (БТС) слово *tabak* дают с пометкой арабское (с. 1045), а слово *tava* – персидское (с. 1065).

Олжас Сулейменов в своих исследованиях даёт таблицу, где приводит 60 тюркских лексем параллельных с шумерскими. Среди них отмечено и шумерское слово *dub* «глиняная таблица, документ» параллельно которому является тюркское *tup* «жжённый кирпич» (турецк.). О. Сулейманов пишет что, «Шумерское слово восходит к старошумерской форме **tup*. На этом этапе заимствовано аккадцами ТУПП – глиняная таблица, письменный материал. Попадает и в другие языки древней Передней Азии: ТУППИ (эламский), ТУППИ (хурритский) и др. В европейских древних языках отражает в форме «Типус» – оттиск, печать (латинский), Типос-оттиск (греческий). Чередование у/и. Откуда в западноевропейские «Типе» – печать, оттиск, прообраз, тип, изображение (франц.)»³.

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению калмыцкого языка, М. 1975, с. 159

² Бертельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, ВЯМ, 1982, №4, с. 54–58.

³ Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989, с. 548

В тюркских языках слово в семантике «нечто плоское широкое; печать»: тур. *tapu* «документ», *tavla* «нарды», крым-тат. *dabla* «поднос», *tabak* «широкий лист», «раскатанное тесто», «лист бумаги» (общетюркское). В Азербайджане известен топоним *Alatava*, где *ala* «большой, широкий» + *tava* «равнина, плоскость». В гагаузском языке с морфемой *tab//tav* образовались следующие лексемы *tabla* «поднос», «доска», «жесть», *tabli* нарды (игра), *tavan* «потолок», *taban* «ступня». Слово *taban* в «Древнетюркском словаре» имеет также значение «супня, подошва» (ДТС, 525).

Далее Олжас Сулейменов приводит примеры из европейских языков: англ. *table* «стол», голланд. *tabel* «таблица», нем. *tafel* «доска, таблица, стол»; из славянских: серб. *тавля* «доска», польск. *tabela* «таблица», рус. диал. *тавлинка* «берестяная табакерка», др.-русс. *тавля* «шахматная доска»; из современного русского: *табель*, *таблица*, *табло*, *фабула*, *тавро*, *тип* и т.д. Олжас Сулейменов приходит к следующему выводу, что таблица даёт основание говорить о том, что шумерская лексика сопоставима с тюркской. Совпадения форм и смыслов слов – системны и поэтому не случайны¹ (7, 549).

Исходя из этого мы с уверенностью отмечаем, что искомое слово *tava//tabak* не имеет никакого отношения к арабскому или персидскому языку. По мнению О. Сулейменова морфема *dub//tup* имеет шумерские корни. Мы согласны с его мнением. Но мы не далеки от мысли, что данная морфема является ностратической.

¹ Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989, с. 549

Çelik. В узбекском и уйгурском языках в значении «ведро» употребляется слово *çeläk*. Лексема в данном фонетическом оформлении отмечено и в каз. *şelek*, кирг. *çelek*, *çaka* тат. *Çiläk* «ведро» (ТЛС, 503), азерб. *çallak* «бочка», тур. *çelek* «деревянное ведро», гаг. *çelek* «подойник». В «Древнетюркском словаре» отмечено лексема *çeling* «китайская посуда» (ДТС, 143). В других тюркских языках в значении ведро функционирует: гаг. *kazan*, *bakır kofa*, тур. *kova*, азерб. *vedra*, туркм. *qova*, *bedre*, башк. *bizrd*, *kula*, *künäk*. В турецком и гагаузском языках употребляется слово *çelik* в значении «сталь». В ДТС в значении «ведро» отмечено слово *çönäk* (ДТС, с. 155).

Pakır. В узбекском языке параллельно со словом *çeläk* функционирует и *pakır* «ведро». Слово функционирует в ряде тюркских языков: гаг., башк., тур., тат. *bakır*, кирг. *pakır* «медь». Эквивалентом в узбекском, уйгурском, туркменском, азербайджанском, казакском является *mis* (ТЛС, 46-47). В древнетюркском словаре отмечено *baqır* в значении «медь» (ДТС, 82). Название материала перешло на название предмета быта. Такое явление наблюдается и в современных гагаузском и турецком языках. Наличие в узбекском языке лексемы *bakır* в значении «ведро» и отсутствии *bakır* в значении «медь» можно объяснить архаизацией последнего значения.

Köza, kömzak. В уйгурском языке кувшин называют словом *köza*, *kömzak*. Слово является древнетюркским, и отмечено в древнетюркских письменных памятниках: *küzäç* «сосуд, кувшин» (ДТС, 331). Термин употребляется в значении кувшина в азербайджанском *kuzä*; в гагаузском *güveç* «макитра (большая глиняная миска)» (ГРМС, 121), тур. *güveç* «гли-

няный горшок для приготовления еды» (БТС, 422). В уйгурском слове *kömzak* наблюдается случай метатезы: *zlm*. Закономерным является чередование *vltz* в тюркских языках. В гагаузском и турецком языках кувшин означают словом, соответственно, *çölmek* и *çömlek*. В азербайджанском этот предмет посуды означают словом *saxsı qab*. Но как становится ясно, саларское *köza* активно функционирует в огузской группе тюркских языков, в значении другого вида посуды.

Kozon. В узбекском языке употребляется слово *kozon* «котёл, чаша». Этот термин в значении «катёл, казанок» употребляется в следующих тюркских языках: уйг. *kazan*, салар. *xazan*, азерб. *qazan*, туркм. *kazan*, тур. *kazan*, башк., каз., кирг., тат. *kazan* «казан, котёл» (ТЛС, 460-461), хак. *xazan*, чув. *xuran*, *peçek xuran* «котелю». Интересен факт, что в Древнетюркском словаре отмечено слово *aşıs* в значении «горшок», которое происходит от слова *aş* «еда». В гагаузском языке слово *kazan* означает «ведро». Отметим также что, в гагаузском языке функционирует термин *xaranı* в значении «большой котёл, казан». Предполагаем, что это термин является булгаризмом в гагаузском языке (ср. чув. *xuran* «котёл»). Слово распространено и в нетюркских языках: монг. *хаузыл* «медный котёл», бур. *хаузан*, калм. *хээн*, ст. калм. *хаусун* «котёл, круглая впадина на бараньей лопатке»¹.

Çine. В узбекском языке слово *çine* имеет значение «чашка». Слово употребляется в ряде тюркских языков. Так в гагаузском языке под термином *çini* понимается «тарелка из

¹ Номинханов И.Д. Материалы к изучению калмыцкого языка, М. 1975, с. 157

фарфора». В азербайджанском языке *çini* «фарфор» (А-РЕТЛ, 68), Существует мнение, что слово *çine* происходит от старого названия страны Китай - *Чин*, а обосновывают это тем, что родиной фарфора является Чин т.е. Китай. В ДТС зафиксированы термины с пометкой кит. *çal* «китайская маленькая чашка для вина и масла», *çanaq* 1.деревянная долблёная посуда небольшого объёма; 2. чашка, миска, блюдо» (ДТС, с.136), *çönäk* «бадя, ведро» (ДТС, с.155). Считаем целесообразным рассмотреть и данное древнетюркское название посуды. В гагаузском языке функционирует также и слово *çanak* в значении «миска», в азербайджанском *çanak* «посуда, вмещающая 5-6 кг зерна» (А-РЕТЛ, 67), тур. *çanak* «глиняная чаша, миска, блюдо». Интересно происхождение данного термина. Существует мнение, что название данного вида посуды происходит от *çin* и *ayaq* «посуда, чаша», т.е. «китайская посуда».

Tandır. Небезынтересно соответствие слова *tandır* «глиняный горшок» в узбекском и *tandır* со значением «тяндир; глиняная печь для выпечки хлеба» в азербайджанском. Заметим, что и формы данных предметов, и их материал схожи: оба изготавливаются из глины и оба имеют кувшинообразную форму.

Piçak. В уйгурском и узбекском языках это слово означает «нож». Данный термин с незначительными фонетическими изменениями (*biçak*/*piçak*) функционирует, можно сказать, во всех тюркских языках. Слово зафиксировано и в древнетюркских памятниках: *biçaq*. Этимология данного столового предмета очень прозрачна: морфема *biç* «резать, рубить, косячить» + *-ak* - аффикс орудийного значения.

В ДТС отмечен также ряд производных от морфемы *biç*: *biçqıl* «трещина (на ногах, руках на почве)», *biçqu* «приспособление для резанья, нож», *biçquç* «кривой нож», *biçim* «ломать», *biçiş* отрез шелковой материи для подарка», *biçta* «скошенный», *biçuk* «половина» и др. (ДТС, 105).

Как мы заметили выше, в названиях посуды и кухонной утвари значительные параллелизмы наблюдаются в уйгурском языке карлукской группы и в азербайджанском языке огузской группы тюркских языков: *çumçə* «глиняный горшок» - азерб. *çömçə* «черпак, разливательная ложка», уйг. *kədəh* «чарка» - азерб. *qədəh* «бокал, чарка». Слова *kaşuk* «ложка», *piçak* «нож» остаются не изменёнными как семантически, так и фонетически почти во всех тюркских языках.

В карлукской группе зафиксированы и заимствования: уйг. *ari* «вилка», *kəstrülkə* «кастрюля». Своеобразным является и уйгурское *kulaglik* в значении «кастрюля», что, очевидно, буквально означает «с ушками».

Как становится ясно, большая часть привлечённых нами к исследованию названий посуды и кухонной утвари имеет древнетюркские корни. В результате сопоставления их с названиями посуды в других тюркских языках, наблюдается расширения и сужения семантики слов-терминов.

Названия блюд и продуктов питания

Исследование названий еды имеет огромное значение для изучения образа жизни народа, его языка, семейных отношений, религии, занятия и даже истории. История еды соответствующей лексики тесно связана с народными традициями, передаваемыми из поколения в поколение. Культура ку-

линии восходит к далёкому прошлому. Именно по этому в лексических единицах связанных с кухней сохранились древнейшие языковые элементы. И совсем неудивительно, что и сегодня у тюркских народов живущих совсем в противоположных сторонах мира наблюдаются одинаковые названия блюд, еды и технологии их приготовления.

Из названий продуктов питания и блюд отметим следующие единицы бытовой лексики: уйг. *astıq* «еда, пища», уйг., узб. *aş* «еда», *katlama* «тонкие слоеные сдобные лепешки», *kiyma* «рубленое мясо», *suzma* «сюзьма, процеженное кислое молоко», узб. *körməç* «хлеб, испеченный в золе», салар. *körmüş* «лепёшка», уйг. *nan* «хлеб», *katık* «йогурт, простокваша», уйг. *şorva* «суп», узб. *dolma* «голубцы», *bulamaq* «клёцки», *şivniq* «жидкая каша», уйг. *buğirsaq* «печенье, изготовленное на масле», уйг. *çapaç* «лапша», *ımaşqa* «похлёбка», *çalma//çöçpere* «пельмени», узб. *çizma* «кушанье из тонкого раскатанного теста, поджаренного на сале», узб. *айран* «айран», узб. *boza* «хмельной напиток», *araq* «водка».

Aş. Обобщающим словом данной тематической группы является *aş*, *astıq* «еда, пища». Слово *aş* отмечено во многих тюркских языках без каких-либо фонетических изменений: узб., уйг., туркм., тур., азерб., каз., кирг., тат., гаг. кр.-тат., карач.-балк. *aş* «пища, еда» (ТЛС, 30-31). Слово является общетюркским. В ДТС напротив лексики *aş* отмечено (ир. (иранское.-Г.К) аш ?) «еда, пища». В ряде тюркских языков активно функционирует глагол *aşamak* в значении «кушать, есть». Современ Махмуда Кашкарлы до сих пор много сказано об этимологии данного слова. Многие исследователи говорят об иранском происхождении данного термина. Но обратим вни-

мание на производные отмеченные в «Древнетюркском словаре». Их намного больше чем сегодня: *aşar* «еда, корм», *aşat* «угощать, кормить», *aşçı* «повар», *aşçı* «горшок», *aşla* «есть, кушать», *aşlaq* «кушанье, яства», *aşlıq* «обеспеченный едой, пищей», *aşlıq* «кухня», «зерно, злаки», *aşsa* «хотеть кушать», *aşsız* «лишенный еды, пищи» (ДТС, 62-64). Думается, что такое количество производных возможно лишь от исконных слов. С.Мамедова предполагает, что лексема происходит от глагола *aşmaq//asmaq* «повесить чугунок над огнем»¹.

Körmüş. В саларском текстах зафиксировано слово *körmüş* «лепёшка»². В карлукской группе оно функционирует также в уйгурском языке: *komas* «лепёшка, испечённая в золе». Термин является древнетюркским: *körməç* «лепёшка выпеченная в горячей золе» (МК, I, 360). Данное слово функционирует в туркменском языке: *körmüş*.

Şorval/şurpa. Суп в уйгурском языке обозначают словами *şorval/şurpa*. В узбекском языке слово звучит как *şorval/şorpa*.

Данное название еды отражено в древнетюркских памятниках: *çobra* «похлёбка, варево»; *bal çobrası* «медовое варево» (ДТС, 151). В тюркских языках сонорный звук *г* является чувствительным (ср. гаг. *toprak* – азерб. *torpaq*, гаг. *yapraq* – азерб. *yarpaq*) и в данном примере наблюдается случай метатезы. Слово отмечено и в словаре В. В. Радлова с пометкой осм. кр.-тат. *çorba* «суп, похлёбка, бульон»; *otluk çorbasi* «щи», *pirinç çorbasi* «рисовый суп» (РС, III, 2022). Тер-

¹ S. Məmmədova. Azərbaycan dilində külinəriya terminləri, AKD, Bakı, 1997, s. 6

² Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964, с. 10

мин функционирует во многих современных тюркских языках: тур., гаг. *çorba*, азерб. *şorba*, туркм. *çörba*, каз., уйг. *şorpa*, кирг. *şorpo*, *şorpe*, чув. *şürve*, тат. *şulva*, башк. *hurpa* «суп, похлёбка» /TLS, 138 - 139/.

Лексема заимствована русским языком: *чорба* в значении «рыбная уха» /ФЭСРЯ, IV, 373/.

Dolma. В узбекском словаре зафиксировано такое название блюда как, *dolma*. Данное блюдо популярно и любимо у всех тюркских народов. В уйгурском языке оно звучит как, *orulma* (*tamak töri*) «сарма, кушанье типа голубцов». В азербайджанском *dolma* означает «голубцы из капустных или виноградных листьев», а также «фаршированный перец, помидор, баклажан». В туркменском *dolama*, в гагаузском и турецком *sarma*, в казахском и киргизском *orama*, *oromo* «голубцы из виноградных и капустных листьев». Слово образовано из глагольной основы *dola* «заворачивай» + словообразовательного аффикса *-ma*. Для ясности рассмотрим процесс приготовления этого блюда: мелко рубленое мясо перемешанное с рисом, кладут на капустный или виноградный лист и заворачивают его. В огузской группе тюркских языков процесс «заворачивания» известен как *sarmak*, *sarimaq*, *dolamaq*. Отметим, что в турецком гагаузском и азербайджанском языках слово *dolma* означает «фаршированный перец, баклажан, помидор», т.е. овощ наполненный фаршем, а в азербайджанском сюда примыкает и значение «голубцы, изготовленные из капустного и виноградного листа». Итак, ключом к азербайджанскому *dolma* в значении «голубцы из виноградных и капустных листьев» является туркменское *dolama* в том же значении. В казахском (*orav*), башкирском (*urav*), в уйгурском

(*orap*) языках также означает (ТЛС, 749). Таким образом, название данного блюда в тюркских языках получилось при помощи глагола *sarı*, *dola*, *urav/orap* под общим значением «обвязывать, заворачивать, повязывать».

Suzma. В узбекском языке *suzma* «сюзьма, процеженное кислое молоко». В данном значении оно функционирует и в азербайджанском языке (*süzmə*). Данный продукт известен со времен М.Кашкарлы: *süzma* «вид творога» (МК, I, 433). Слово происходит от глагольной основы *süz* «цедить, процеживать» + словообразовательного аффикса *-ma*.

Kıyma. В узбекском и уйгурском языках *kıyma/kiyma* означает «рубленое мясо, фарш». Слово в данном значении функционирует в азербайджанском (*qiymə*) и в турецком языках (*kıyma*). Термин, как и *dolma*, *suzma* образован от глагольной основы, в данном случае, *kıy* «рубить, измельчать» + аффикса *-ma*.

Ekmek. В узбекском языке функционирует слово *ekmek*. В саларских текстах отмечено слово *etmek* в значении хлеб. В уйгурском языке хлеб звучит как *nan*. Данная лексема заимствована из персидского языка. А слово *etmek/ekmek* являются тюркскими. В ДТС отмечено слово *etmek* (ДТС, с. 118). И в чуть изменённой фонетической форме слово функционирует в крымско-татарском (*etmek*), в гагаузском в турецком (*ekmek*), татарском и башкирском (*ikmek*) языках. В азербайджанском и туркменском языках эквивалентом слова *etmek* является *çörək*.

Katık. Слово функционирует в уйгурском языке в значении «йогурт, простокваша». В современных тюркских языках слово *katık* можно понимать в двух значениях: нечто гус-

тое, твердое» и «нечто перемешанное, смешанное». Оба эти значения отмечены в ДТС: *qat* «смешивать, перемешивать, готовить смесь, присоединять», *qatıq* «твердый, жесткий, крепкий» (ДТС, 433).

Рассмотрим значение слово *katik* в современных тюркских языках. Так, в карач. *катык* «кукурузная лепешка», в балк. *katik* (национальное блюдо, приготовленное из муки и сыра), а также *катык* «молочные продукты» (заготовленные на зиму: соленое кислое молоко, сыр и масло в бурдюке и т.п.), в тур. *katik* «нечто съедобное, которое едят с хлебом», гаг. *katik* «пища (все, кроме хлеба)», азерб. *qatıq* «кислое молоко, простокваша, мацони», туркм. *qatık* «катык, простокваша». В тувинском языке *katıq* означает «твердый». Интересно, что оба значения «густой, твердый» и «перемешанный» функционируют в вышеданных примерах.

Мы предполагаем, что современное *katik* связано с «перемешивать, смешивать». Как стало заметно уйгурское *katik* и азербайджанское *qatıq* имеют одинаковые значения.

Џизма. Данное название мучного блюда зафиксировано в узбекском языке в значении «кушанье из тонкого раскатанного теста, поджаренного на сале». В ДТС имеется слово *ɟiz* «вытягивать» (ДТС, 158). Думаем, для того чтобы уточнить этимологию этого названия блюда, необходимо рассмотреть несколько примеров из гагаузского языка.

В гагаузском языке огузской группы процесс раскатывания теста известен словом *yazmaa*. В вышеназванном языке глагол *yazmaa* имеет 2 значения: «писать» и «раскатывать тесто». Отметим, что вместе с *yazmaa* «раскатывать тесто» функционирует и *yauma*. Чередование *y>ɟ* и *ɟ>y* распро-

странено в тюркских языках. Таким образом, мы предполагаем, что уйгурское слово *ɟizma* «кушанье из тонкого раскатанного теста, поджаренного на сале» происходит от *ɟiz* + *ma*, где *ɟiz* является эквивалентом огузского *yaz>yau* «раскатывать», а *-ma* словообразовательный аффикс.

Kurut. В уйгурском и узбекском языках функционирует слово *kurut* «сушеный творог». Термин наблюдается и в азербайджанском языке: *qurud* в том же значении. С уверенностью отметим, что слово происходит от глагола *kırı* «сушеный». Слово отмечено и в Древнетюркских памятниках: *qıru* «высушенный творог» (ДТС, 470). Значит история технологии приготовления сухого творога является также очень древней.

Umaq. В уйгурском языке похлёбку называют *umaq*. Данное блюдо готовится из муки и представляет собой мучную похлёбку. У азербайджанцев также имеется подобное блюдо, известное под названием *umac*. С. Мамедова исследовав эквивалент данного слова в азербайджанском языке, предполагает, что *umac* происходит от *ul* «мука» и *aş* «еда»¹. Мы разделили слово на 3 морфемы: *u*, *-maş*, *-qa*. Предполагаем, что праформой слова *umac* является морфема *oğ* «измельчать, мять, растирать», которая получилась следующим образом: *oğ>ov>o>u*. Морфема *maş*, видимо, происходит от словообразовательного аффикса *-ma* и *-ga*, которая, видимо, является уменьшительной формой.

Bulamaq. В узбекском словаре отмечено слово *bulamaq* // *bulamik* в значении «клёцки», в уйгурском *bulmaq* «кашица,

¹Номинханов И.Д. Материалы к изучению истории казачьего языка. М., «Наука», 1975, 324 с.

мучная каша». Слово как и блюдо является древним. Данное название блюда отмечено в словаре М. Кашгарлы: *bulğama* «постная болтушка без приправы» (МК, I, 491). Здесь также отмечено слово *bulğa* «перемешивать, смешивать». Слово функционирует почти во всех тюркских языках: тур., гаг. *bulamaç*, азерб. *bulamac*, туркм. *bulamaq*, башк. тат. *bolamık*, каз. *bilamık*, кирг. *bulamık* «мучная каша» (ТЛС, 82-83). Название блюда происходит от глагольной основы *bula* «перемешивать, смешивать».

Ayran. Данный напиток, можно сказать, является популярным у всех тюрков мира. Технология приготовления данного напитка является древней, так как тюрки испокон веков занимались скотоводством. Таким образом, функционирующее в уйгурском *ayran* и узбекском языках *ayran* слово в тур., гаг., азерб., турк., башк., каз., кр.-тат., карач.-балк. *ayran*, тат. *ayran*, монг. *airan*. Предполагаем, что название данного напитка произошло от процесса его изготовления. Как известно *ayran* получается в процессе разделения масла от молока (ср. *ayrı* «раздвоенный, разветвленный» (ДТС, 15)). Масло извлекают из кувшино-образной глиняной посуды (азерб. *nəhrə*), а оставшееся и есть *ayran*.

Arak. В узбекском языке алкогольный напиток, водку называют словом *arak*, в уйгурском *arığ*. Слово наблюдается в казахском, киргизском, туркменском, азербайджанском *arak/araq*, татарском, башкирском *arakı*, хакасском *araqa*, айг. *qaraq* «водка, вино», чувашском *yereke* «вино». Слово отмечено и в калмыцком языке *arki*, *ariki*, «водка». Эквивалентом *arak* в гагаузском и в турецком языках является *rakı*. Слово *arak* является арабским. Слова *rakı* и *araq* имеют

общие корни. Это несложно заметить проследив вышеданные примеры.

Большая часть привлечённых нами слов-терминов является древнетюркской, активно употребляющаяся в ряде современных тюркских языков. Некоторые названия блюд происходят от глагольных основ.

Названия одежды и обуви и их частей

Наименования украшений

В древние времена одежду носили, чтобы защититься от суровых морозов или палящего солнца. Из исторических, этнографических данных нам известно, что одежда народов раньше в корне отличалась друг от друга. Так воины римлян и греков носили юбки, тогда как тюрки – воины Атиллы, носили шаровары или штаны. Для своего «конного» образа жизни с конем и на коне древние тюрки придумали одежду: шаровары, не длинный кафтан, сапоги с каблуками и всё остальное. Мурад Аджи справедливо отмечает, что Европа впервые увидела штаны у тюрков. В своей книге он пишет, что шили штаны из шерсти и шёлка уже две тысячи лет назад на Древнем Алтае¹. Об одежде людей Атиллы Приск пишет довольно сухо: «Они носят короткие суконные полкафтанья из некрашеной шерсти, которую прядут и ткнут их жёны, белые широкие шаровары и кожанную обувь, привязанную на подъёме ноги ремнями... Одежда их (женщин) весьма опрятна и ловко сделана, она состоит из исподницы и кофты тёмно-синего

¹ Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь, Москва, 1998, с. 51

цвета, обшитых светлой каймой или без, белой рубахи, спущенной ниже юбки и убранный складками около шеи и рук с оборкою, похожею на кружева, девушки ходят с открытой головой, убирая себе волосы различными монетами. Все они носят серьги, запястья и кольца даже с трёхлетнего возраста¹. Национальная одежда древних тюрков, не изменилась за века. Данный «гардероб» мы обнаруживаем у всех тюрков мира, начиная с уйгуров и кончая гагаузами. Почти без изменений осталась и общетюркская лексика, обозначающая названия одежды и обуви.

В карлукской группе, а точнее в уйгурском и узбекском языках обобщающим названием исследуемой тематической группы является слово *kiyim* «одежда». Лексема представляет большой интерес, как по своему происхождению, так и по своей словообразовательной продуктивности. С незначительными фонетическими изменениями оно нашло широкое отражение в древнетюркских письменных памятниках: *kedim*, *kedgü*, *kedgölük* «одежда, одеяние», *kedük* «накидка из войлока» (ДТС, 292). Зафиксированный в словаре данный глагольный корень *kez* слова *kezqu* (*kedgü*) является одним из вариантов *giy*, *kez* // *ked*, встречающихся в древнетюркских памятниках. А. Щербак, принимая, этот корень за первооснову (архетип), общетюркского *kiyim*, реконструирует его в форме *kāo* «надевать»². Общетюркское слово *kiyim* бытует во многих других современных тюркских языках: азерб., турк. *geyim*, тур., гаг. *giyim*, кирг., к. калп., башк., тат., каз. *kiyim* (ГЛС, 276-277).

¹ Аджи Мурат. Европа, тюрки, Великая Степь. Москва, 1998, с. 90

² Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 16.

В саларском языке функционирует слово *poikaragun* «одежда», очевидно являющееся заимствованием. Вполне возможно, что параллельно с заимствованием функционирует и тюркское *kiyim*.

В саларской группе тюркских языков известны такие названия одежды и обуви и их частей как: салар. *xanteri* «куртка, рубашка», узб. *paça* «штанина, нижняя часть брюка», уйг. *koynak* «рубашка», уйг. *çapan* «кафтан», *çepkən* «кофта», уйг. *dcuba* «шуба», уйг. *leçek* «платок», *ötük* «обувь» и др. Некоторые из них рассмотрим подробнее.

Xanteri. В саларском текстах зафиксировано слово *xanteri* в значении «рубашка, куртка»¹. На первый взгляд слово кажущееся не «прозрачным», имеет очень древние корни, ростки которых функционируют в некоторых «законсервированных» тюркских языках. Среди современных тюркских языков термин функционирует лишь в гагаузском и турецком языках, соответственно, *anteri* «куртка с узкими рукавами» и *entari* «платье с рукавами» (БТС, 321). Лексема зафиксирована В. В. Радловым: *antari* «короткое платье, которое носят под кафтаном» (РС, I, 238).

Н. К. Дмитриев исследуя гагаузское *anteri* относит его к греческому заимствованию² (10, 275). Мы предполагаем, что слово *xanteri* тюркского происхождения. Его наличие в саларском языке подтверждает нашу мысль. В словаре В. В. Радло-

¹ Тенишев Э. Р. Саларские тексты. М., 1964, с. 7.

² Дмитриев Н. К. К вопросу о словарном составе гагаузского языка, Строй тюркских языков, М., 1962, с. 271-284, с. 275.

ва зафиксирован термин *an* с пом. алт., уйг., кирг. *an* «дичь, всякое животное, на которое можно охотиться» (РС, I, 128). Слово *anq* в значении «животное» отмечено и в монгольском языке. Общетюркское слово *teri/deri* «шкура» функционирует почти во всех тюркских языках, в том числе и саларском. Слово образовалось путём сложения двух слов: *xan + teri* т.е. шкура животного. Для большей убедительности, сравним имеющиеся в казахском (РКС, 341) и киргизском (КРС, 321) языках слово *an terisi* в значении «мех». Нам так представляется, что первоначальной формой термина *xanteri* является *anterisi* «шкура животного», где в последствии произошло выпадение притяжательного аффикса *i*. Звук *x* в саларском *xanteri*, скорее всего, является паразитическим.

Из исторических данных мы знаем, что раньше тюрки шили верхнюю одежду из шкур животных: чаще всего из шкур крупного рогатого скота, овец, ягнят, лисиц, реже из шкур медведей, а также из шерсти коз и верблюдов. В дальнейшем семантика данного слова расширилась, и оно стало обозначать платье и куртку. А что касается наличия термина в греческом языке, то очевидно греки заимствовали данное слово у гагаузов, когда последние жили на Балканах.

Paça. Одной из частью брюк является штанина. Штанина в узбекском языке называется *paça*. В уйгурском языке *paçak* означает «голень» (РУС, 206). Слово зафиксировано в словаре В.В. Радлова: *paça* с пометкой осм. перс. «нижняя часть брюк», *don paçası* «тесёмки кальсонов» (РС, IY, 1183). Данное слово бытует лишь в некоторых современных тюркских языках: тур. *paça*, «нижняя часть ноги, нижняя часть брюк», гаг. *paça*, ахыск. *paça* «нижняя часть брюк, штанина». В.В. Радлов

считает, что слово *paça* является персидским заимствованием (РС, IY, 1183). В.Г. Егоров и М.Рясянен придерживаются этого же мнения. Вышеуказанные лингвисты предполагают, что *paça* состоит из персидского *pa* «нога» и уменьшительно-ласкательного аффикса *-çe* (ЭСТЯ, I, 87). Нам думается что, тюркское слово *paça*, является одной из форм слова *bacak* «нога, ножка, подставка», которое функционирует в гагаузском и турецком языках.

Рассмотрим морфему *bac/bad* в других тюркских языках. В чувашском языке функционирует слово *peçe* (*neç*) «бедро, ляжка, бедренный», *йем пеçи* «штанина» (ЧРС, 274). В уйгурском языке *uapraş* означает «бедро» (РУС, 39), где, видимо, слово состоит из *uap* «сторона» и *paş*, следовательно, которое происходит от *paç > baçak*.

Думается, что данное слово в результате исторического развития, претерпело существенные изменения, что иногда затрудняет установление этимологии. По-нашему предположению, данный аффикс является исконно-тюркским. Для исследования происхождения слова *paça*, рассмотрим слово *bacak*. Мы также предполагаем, что в результате исторического развития, от слова *bacak* происходит и общетюркское слово *ayak* «нога», которое употребляется во многих современных тюркских языках (ТЛС, 34-35). В казахском диалекте азербайджанского языка функционируют слова *badax* «подпора» и *badalax* «подножка» (АДИЛ, 50). Слово *baday* в значении «дать подножку (в борьбе)» отмечено в древнетюркских источниках (ДТС, 77). О происхождении слова *bacak* не даёт определенного мнения составитель «Этимологического словаря тюркских языков» (ЭСТЯ, II, 87). Предполагаем, что слово

paça прошёл следующий этап развития: *baçak* > *bazak* // *badax* // *bacak* > *paçak* > *paça*. Общеизвестно, что переход глухих гласных в звонкие является закономерным в тюркских языках. Здесь наблюдается выпадение анлаута *b* в тюркских языках (ср. турк.-к.-балкар. *bol* и азерб.-гаг. *ol* «быть»), элизия конечного звука *k* (ср. др.-тюрк. **qarıq* «ворота», азерб. *qarı* «дверь»). Отметим, что в турецком и узбекском языках *paça* имеет значение «нижняя часть ноги», а в гагаузском, турецком и азербайджанском языках *paça* означает также и значение «еды, готовящийся из нижних частей ножею» (ср. азерб. *kəllə-paça* «название блюда», букв. голова, нога (APJ, 206)).

О тюркском происхождении слова *bacak*, а, следовательно, и *paça*, говорит и функционирующий в языке эвенков слова *bāzāka* «раздвоенный ствол дерева». В удмуртском языке *bāzā* имеет то же значение (ЭСТЯ, II, 25). В якутском языке *bāzāi* «еле передвигать ногу» (РЯС, 525). Сюда дополним примеры из чувашского и уйгурского языков соответственно, *paçak* «голень», *peçe* (реç) «бедро, ляжка, бедренный», *yet peççi* «штанина» и *uapraş* «бедро». Эти языки сохранили свой первоначальный звук *b/p*. Известно, что удмурты, эвенки, чуваша никогда не контактировали с персидским языком. Итак, становится очевидным, что функционирующее в современном гагаузском языке, исследуемое нами слово *paça*, относится к древнетюркскому пласту, а персидское происхождение его является несостоятельным.

Köylök // *Köylək*. В узбекском языке *köylök*, в уйгурском *köynäk* означают рубашку (ТЛС, 279). Слово являющееся общетюркским, зафиксировано в древнетюркских источниках:

könläk «рубашка» (ДТС, 315), *kümlek* «рубаша»¹. В словаре В.В. Радлова отмечено слово *qülmäk* «рубаша» (РС, II, 1601). В современных тюркских языках оно функционирует с незначительными фонетическими изменениями: тур. *gümlek*, азерб. *köynäk*, турк. *küynak*, гаг. *gölmäk* каз., *köylek*, кирг. *köynök*, тат. *külmak* «рубашка», башк. *küldek* (ТЛС, 278), шор. *kunek* «рубаша». По мнению М. Асамутдиновой слово *gölmek* происходит от слова *qöl* «выделанная кожа» + аффикс *-lak*, так как в древности рубашки шились из кожи². Мы согласны, что слово происходит от *göl*. Но так как слово *göl* имеет значения как «выделенная кожа», также и «кожа человеческая», то мы предполагаем, что исследуемое слово могло произойти в процессе укрупнения собственной кожи (тела) шкурами *könlük* т.е. «нечто предназначенное для тела», по принципу *sirt-lik*, *arka-lik*, *el-lik*, *baş-lik* и др. Заметим, что уйгурское *köynäk* практически ничем не отличается от азербайджанского.

Dcuba. В уйгурском языке *dcuba* означает «шубу». Слово в значении «халат» в чуть изменённой форме отмечено в узбекском языке: *çarap*. Данный термин функционирует в ряде современных тюркских языков: гаг. *çuprak* «верхняя часть платья, бюстгальтер» (ГРМС, 553), алт. *çuba* «широкая одежда на подобие халата» (РАС, 697), карач.-балк. *çuba* «кожаный корсет, лиф с деревянными палками» (К-БРС, 737), азерб. *çuxa*, *çoxa* «верхняя мужская длиннополая одежда», кирг. *zuba* // *juba*

¹ Öbu Nəyyan Əsirəddin Əl-əndəli. Əd-dürrü əl-müdiyyə fi-t-turkiyya («Türk dilində parlaq incisi»), Bakı, 1997, c. 55

² Асамутдинова М. Название одежды и её частей в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1963, с. 16

«шуба»(КРС,188-190), ног.*şıva/şıba* «платье»(НРС,419),г.-алт.*şıba* «особая одежда вдовы»,тув.*şıva* «тонкий халат», *şıvıq* «покрывало, накидка»(РТС,660-662),(УРС,551),каз.*şapan* «халат»(РКС,871),башк.*şapan* «халат»(Башк.РС,462).И.М.Отаров исследовавший профессиональную лексику карачаево-балкарского языка, ссылаясь «на не распространенность этого слова во многих тюркских языках» возводит его к персидскому языку [широкий накидной халат]¹.

Как нам представляется, русское слово *шуба*, которое возводится М.Фасмером,М.Г.Рабиновичем,Младеновым, Карловичем, Локочем, Радловым к арабскому [jubba] «верхняя одежда с длинными рукавами»(ФЭСРЯ, IV, 482), является не убедительным, ибо данное слово в иных фонетических оболочках встречается в выше указанных языках.К этому можно присоединить и монгольское слово *цув* в значении «накидка»(Монг.РС,343), калмыкское *цув* «шуба»,ст.калм., *цууба* «шинель, плащ», бурят. *суба* «плащ». Для большей убедительности приведём слова М.Г.Рабиновича, где он пишет об одежде русских XIII – XV вв.: «Сами названия дорогих материй, из которого шили эти туалеты, то западного, то восточного происхождения. Названия же подавляющего большинства предметов верхней одежды восточные: тюркские(турецкие, татарские), иранские, арабские»².

Думается, что тюркское слово *dcuba*, в последствии было заимствовано арабским, персидским и славянскими языками.

¹ Отаров И.М.Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка на основе названий одежды и обуви. Диссерт. на соиск. филол. наук, Баку, 1976.с.46

²Рабинович М.Г.Одежда русских XIII-XV вв. Древняя одежда народов Восточной Европы, М., 1986,с.109

Корень слова *dcuba* восходит к далёкому прошлому. Он отмечен в древнетюркских письменных памятниках: *yuvga/yufka/yubka/yurka* «тонкий»(МК,III,34), *yopka* «тонкий, изящный», *yopka çiz* «тонкий атлас», *yopka etmek* «тонкая лепёшка»¹, *yufka* «тонкий»², *yuyka* «тонкий»³.

Слово *yufka* в том же значении функционирует в ряде современных тюркских языков: гаг. *yufka/yufka* «слабый»(ГРМС,223),азерб.*yuxa* «тонкая лепёшка»(АРЛ,199),тур. *yufka* 1) «тонкая раскатанное тесто», 2) «тонкое нежное» (БТС,1177), туркм.*öka* «тонкий»(КРТС,467), кирг.*çip-çuga* «тонкий-тонкий» - *çip* «название сорта материи», *çurga* «кушанье из слоёных лепёшек»(КРС,190), тув.*çiqa*(РТС,607), хак.*çiğa* «тонкий»(129), башк.*yoka*(Баш.РС,223), ног.*öka*(НРС,447), к. калп. *çipka* «название тонкой шёлковой материи»(Карах.РС,263), узб. *öpka* «тонкий»(УРС,615.), каз. *cuka/cukpa*(РКС,816), кумык. *юкъя* «тонкий хлеб испечённый в казане тонкими слоями»(Кум.РС,382), тат. *юка* «тонкий (о плоских предметах)»(Тат.РС, 693). В азерб. *yuxa*, башк. *yoka*, тат., ног. *öka*, каз. *cuka* фонетических вариантах наблюдается выпадение согласного *б / п / ф*, а в общетюркском контексте варьирование семантики.

¹Курышжанов А.К.Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря, изд. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970,с.182

²Öbu Hüyyan Əsirəddin Əl-əndəli Əl-dürrü əl-müdiyyə fi-l-huğa əl-turkiyyə («Türk dilində parlaq incə»),Bakı,1997,s.55

³Курышжанов А.К.Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря, изд. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970,с.128

А.Ш.Таирзаде пишет, что корневая морфема *зыбын* // *çarap* // *zapnu* // *жулун* восходят к глаголу *уап* «запирать, закрывать, накрывать, укрывать»¹. Тут же следует отметить, что в азербайджанском литературном языке в значении «накидка» функционирует слово *йатынжы* (АРЛ, 183).

Из вышеизложенного становится ясно, что древнетюркское слово *yufka* имеет три семантических гнезда: 1) нечто тонкое, 2) название ткани, 3) название одежды. Другими словами корень *йап* семантически расширился, в результате чего от свойства чего-либо, слово получило значение рода ткани, а в последствии оно перешло на различные виды одежды.

Как нам представляется, производным корнем всех выше приведенных слов, является архетип **уар*, который по настоящее время употребляется в ряде тюркских языков со значением «нечто тонкое»/ ср.: значение второго компонента азербайджанского парного слова *yastıyapalaq* «тонкий» (АРЛ, 188), общетюркское *yaprak* «лист», гагаузское *йанаа* «шерсть (свалявшаяся)» (ГРМС, 214). В азербайджанском языке корень *уар-* употребляется в словосочетаниях *чюрэк йапмаг*.

Из вышесказанного, становится очевидным факт, что современное русское слово *юбка* является также древним заимствованием из тюркских языков. М.Фасмер рассматривает слово *юбка* на ряду с *юпа* «плохой крестьянский тулуп, мешкообразная летняя одежда лопарей», укр. *юпа* «куртка, корсет». Форма на *п* - уже XVI в., на *б* - только с XVIII в. М.Фасмер, Беркнер, Брюкнер, Карлович, Крчек, и Соболевский

¹ Таирзаде А.Ш. Этимолого-структурный анализ некоторых архаизмов азербайджанского языка, функционирующих в диалектах и говорах шекинской зоны. Известия АН. Азерб. ССР, археология, литература, язык, 1981, №1, с. 70

возводят данное слово к арабскому [*jubba*] «нижнее платье из хлопчатобумажной ткани» и считают, что тюркское посредство для формы *юбка* недоказуемо (ФЭСРЯ, IV, 525). Напомним, что слово *юбка*, без каких – либо фонетических изменений зафиксировано в словаре Махмуда Кашгарлы (ср.: *yubka* «тонкий» (МК, III, 34)).

Взаимоотношения славянских и тюркских языков относятся к глубокой древности. Первые сведения об отношении между восточными славянами и тюркскими племенами - булгарами, хазарами, печенегами встречающиеся в русских и византийских источниках относятся к X в. К концу XII в. в русский язык вошло уже много восточных слов, главным образом, через соседние тюркские языки¹. Неслучайно, что тюркские слова в значении «одежда» и «части одежды» производные архетипа **уар* были заимствованы соседними народами в средневековье (ср.: укр., блр., др.-руск. *шуба* (1382 г.); др.-руск., сербохорв. *чмаг* «карман, сумка» (XIII в); укр., русск. *юбка* «плохой крестьянский тулуп» (XVI в); русск., укр., болг., др.-руск. *чуга* «узкий кафтан» (1546 г.) (ФЭСРЯ, IV, 373, 377, 525). К этому периоду можно отнести слово *япончица* «бурка» встречающийся в «Слово о полку Игореве» (17, 170.) До настоящего времени, слово функционирует в русском (*японча/епанча*), в украинском (*опанча*) (ср.: азерб. *yapınçı*) языках в значении «верхнее платье, плащ» (ФЭСРЯ, IV, 559). Справедливо отмечает Олжас Сулейменов, что, «...ни в каком другом языке так точно не сохраняются тюркизмы как в

¹ Баскаков Н.А. Предложения и словосочетания в тюркских языках. Вопросы составления описательных грамматик. М., 1961, с. 12

русском. В русском берегаются парой мельчайшие диалектные изгибы тюркского слова»¹.

Заметим, что слово *dcuba* «шуба» функционирует в азербайджанском и уйгурском языках без каких-либо незначительных фонетических и семантических изменений. Предполагаем, что и в уйгурском и в азербайджанском языках слово *dcuballcübba* является «лексическим бумерангом», которое в средневековье было заимствовано арабским языком из тюркского, а потом возвратилось обратно в тюркские, в данном случае в азербайджанский и уйгурский.

Одной из неожелательных частей одежды являются украшения. Украшения тюрков имеют также очень древнюю историю. Наличие первых украшений многое говорит об эстетических вкусах древних тюрков. Именно украшения и другие предметы быта раскрывают перед нами уровень развития высококультурного тюркского народа, которого до сих пор называли «дикарями». Украшения находят везде: в пещерах, на курганах, в местах где останавливались древние тюрки. Об этом пишет кумыкский ученый М.Аджи: «Самой щедрой на находки оказалась пещера в предгорьях Алтая на высокому утесе около речки Кан... Как объяснить происхождения бус и других женских украшений, сделанных из скорлупы страусиных яиц? Этим находкам 40-45 тысяч лет. Разве не удивительно? Первые украшения! Их примеряли женщины, не все, а лишь признанные красавицы. Это значит, что уже тогда у первобытных людей на Алтае зародились эстети-

¹ Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989, с. 495

ческие чувства, а с ними первые песни, сказки, воспоминания...»¹

Имеются украшения и у народов карлукской группы тюркских языков.

Bileküzük. В карлукской группе тюркских языков, а точнее, в узбекском и в уйгурском языках имеется лексема *bi-
leküzük* «браслет». В уйгурском она встречается в форме *bi-
leyüzük*.

Несомненно, *bileküzük* является тюркским словом. Термин зафиксирован в древнетюркских письменных памятниках: *biläzük* «браслет» (МК, I, 258), *biläzüklän* «надевать браслет» (МК, I, 534), *biläk* «запястье» (ДТС, 99). Слово функционирует также в ряде современных тюркских языков: тур. *bilezik*, гаг. *bilezik* туркм., ног., к.-калп. *билезик*, азерб. *bilerzik*, *bilezik*, кирг. *bilerik* (ТЛС, 68-69).

Относительно этимологии данного слова, автор «Этимологического словаря тюркских языков» пишет, что «общепринятая в тюркологии этимология «*bilezik*» принадлежит В.В.Радлову, по которому *bilezik* - сращение определительного словосочетания *билек* и *üzük* «кольцо для запястья» (ЭСТЯ, В, 114). Таким образом, наименование данного украшения произошло при помощи слияния двух простых слов: *bilek* «запястье, часть тела» и *üzük* «кольцо». В той же форме оно сохранилось в узбекском и уйгурском языках. В русском языке слово употребляется в форме *блязик* и *базилики*. Слово заимствовано из тюркских языков по средством татарского

¹ Аджи Мурад Европа, тюрк, Великая Степь, Москва, 1998, с. 126

biləzik «татарским браслетом, запястьем» (ФЭСРЯ, I, 252).

Одним из популярных украшений у узбеков и уйгуров являются ожерелье, бусы.

Minçak//monçak. «Бусы, ожерелье» в уйгурском языке называются *monçak*, а в узбекском *munçak*. Слово *munçak*//*monçak* отражено и в древнетюркских источниках: *monçak* «ожерелье, бусы» (ДТС, 218). В словаре В.В. Радлова слово отмечено как *моиншак* «красные бусы» (РС, VI, 2120). С незначительными фонетическими изменениями рассматриваемое слово имеется почти во всех тюркских языках: тур. *boncuk*, азерб. *tipiciq*, туркм. *mönjuc*, каз. *моншак*, кирг. *мончак*, тат. *мойынча*, кум. *минчак* «бусы». М. Хабицев считает правильным такую этимологию: *минчак* < *мин* < *муун* < *буун* «запястье»¹. По мнению И.М. Отарова этимологом этого слова является татарское *моен* «шея»². Н.К. Дмитриев рассматривает это слово как суффиксальное производное от слова *boyun* «шея» (ШЭСРЯ, I, 228). Мы не согласны с мнением Н.К. Дмитриева, где он предполагает, что, слово *munçak* образовано с помощью уменьшительно-ласкательного аффикса *-cuk*. Как нам представляется, слово *munçak* «бусы» произошло в результате сложения тюркского *moen*//*boyun* «шея» и раннего заимствования из китайского языка *incü* «жемчуг». Таким образом, лексема *monçak*//*munçak* является «окаменевшим» простым словом ныне (сложным в прошлом), буквально означающим «ожерелье для шеи». Отметим интересный

¹ Хабицев М. Карачаево-балкарское именное словообразование, Черкеск, 1971, с. 112.

² Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (на основе названий одежды и обуви). Диссерт. на соиск. филол. наук, Баку, 1976, с. 98.

факт, что шея в уйгурском языке отмечено как *boyun*, в узбекском как *biyin*, когда как наименования украшения функционируют как *monçak*//*munçak*. Первая часть слова *monçak* в уйгурском, *munçak* – в узбекском *mon*//*mun* получилась в результате выпадении двух звуков *ui-* от *boyun*//*moeyen* «шея», вторая часть *çak*//*cug*//*şak*//*çak* произошло в случае выпадения инициального *i*, а конечный *k*//*g* следует понимать, как аффикс орудийного значения (азерб. *dara* «расчесывать» > *daraq* «гребень», гаг. *kapa* «закрывать» *kapak* «крышка»).

Слово *munçak* в значении «бусы» заимствовано украинским, белорусским, польским, чешским, словацким, болгарским языками. В русском языке слово *бонжук* отмечен в значении «конский хвост на древке, как знак власти гетмана или паши». Русский язык заимствовал слово из турецкого языка. Ср. тур. *boncuk* «бусы на шее лошади, ожерелье» (ШЭСРЯ, I, 228).

Итак, исследовав бытовую лексику карлукской группы тюркских языков в историческо-сравнительном аспекте с другими тюркскими языками, мы пришли к следующим выводам:

1. Основная часть бытовой лексики карлукской группы является обще- и межтюркской.
2. Некоторые тюркские лексемы в средневековье были заимствованы другими языками, а после «бумерангом» вернулись обратно в тюркские языки.
3. Ряд параллелизмов наблюдается в азербайджанском языке огузской группы и уйгурском языке карлукской группы.
4. Имеются историзмы, которые наблюдаются лишь в саларском и гагаузском языках.

5. Ряд заимствований, а точнее персизмы и арабизмы, употребляющиеся в карлукской группе наблюдается и в огузской группе тюркских языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бертельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, ВЯМ., 1982, №4, с.54-58.
2. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках, Баку, 1998, с. 203.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразований в русской технической терминологии, Труды Московского института истории, философии и литературы т.у. 1939, с.123-132.
4. Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.
5. Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.
6. Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению калмыцкого языка, М.1975.
7. Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989.
8. Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь, Москва, 1998.
9. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
10. Дмитриев Н.К. К вопросу о словарном составе гагаузского языка, Строй тюркских языков, М., 1962, с.271-284, с.659.
11. Əbu Nəuuan Əsirəddin Əl-əndəlusī. Əd-dürrə əl mudiyyə fi-l-luğa əl-turkiyyə («Türk dilində parlaq incisi»), Bakı, 1997.
12. Асамутдинова М. Название одежды и её частей в узбекском языке. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1963.
13. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (на основе названий одежды и обуви). Диссерт. на соиск. фил. наук, Баку, 1976.
14. Рабинович М.Г. Одежда русских XIII-XVII веков. Древняя

- одежда народов Восточной Европы, М., 1986.
15. Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря, изд. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970.
 16. Таирзаде А.Ш. Этимолого-структурный анализ некоторых архаизмов азербайджанского языка, функционирующих в диалектах и говорах шекинской зоны. Известия АН. Азерб. ССР, археология, литература, язык, 1981, №1.
 17. Баскаков Н.А. Предложения и словосочетания в тюркских языках. Вопросы составления описательных грамматик, М., 1961.
 18. Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование, Черкеск, 1971.
 19. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика, М., 1962.
 20. S.Məmmədova. Azərbaycan dilində kulinariya terminləri, AKD, Bakı, 1997.

СОКРАЩЕНИЯ

- APC - Арабско-русский словарь, М., 1986.
ARL - Azərbaycanca-rusça lüğət, Bakı, 1985.
BTS - Büyük Türkçe Sözlük, Doğan D.M. Ankara, 1992.
ГРМС - Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973.
ДТС - Древнетюркский словарь, Л., 1969.
К-БРС - Карачаево-Балкарско-русский словарь, М., 1989.
КРС - Киргизско-русский словарь, М., 1940.
Кум. РС - Кумыкско-русский словарь, М., 1959.
МК- Divanü luqat-it-türk tercümesi, I-III c., Ankara, 1939- 1940.
Монг. РС - Монгольско-русский словарь, М., 1966.
МРС - Молдавско-русский словарь, М., 1966.
Нем. РС - Немецко-русский словарь, М. 1981.
ПРС - Персидско-русский словарь, М., 1984.
РС - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV, СПб., 1893, 1899, 1905, 1911.

- PKC – Русско-казахский словарь, М., 1954.
PUC – Русско-уйгурский словарь, М., 1956.
TLS – Türk Lehçeleri Sözlüğü, I c. Ankara, 1991.
ФЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, М., I, II, III, IV, 1973.
ЧРС – Чувашско-русский словарь, М., 1961.
ЭСЧА – Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка, М.,
ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1976, 1978, 1980.
ЯК-БП – Н.М. Будаев. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языка. Западные тюрки в странах Востока, Нальчик, 2002.

Teyyub QULİYEV
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİGƏR ALTAY DİLLƏRİ İLƏ LEKSİK MÜQAYİSƏSİ

Karluq qrupu türk dilləri həm dil daşıyıcılarının sayına, (təkcə özbəklər keçmiş SSRİ-də rus və ukraynalılardan sonra üçüncü yeri tuturdu), həm dil tarixinin qədimliyinə, həm də dil materillərinin zənginliyinə görə türk dilləri ailəsində özünəməxsus yer tutur. Türkoloji ədəbiyyatlardan məlumdur ki, karluq qəbilə(tayfa) birlikləri hələ qədim Tukyu dövlətinin tərkibindən ayrıldıqdan sonra (bu, təxminən V-VII əsrlərə təsadüf edir) qədim türk dövrünün böyük bir mərhələsi (qədim uyğur mərhələsi) onların adı ilə bağlanmışdır. Ehtimal olunur ki, karluq dil ailəsi məhz həmin dövrlərdə formalaşmağa başlamış, oğuz və qıpçaq qrupunun təsiri ilə bu formalaşma prosesi bir qədər də sürətlənmişdir. N.A. Baskakovun fikrincə isə, karluq qrupuna daxil olan dillər Qaraxanilərin dövründə hun qrupu dillərinin (həm qərbi, həm də şərq) və İran dillərinin (xüsusilə fars-tacik) təsiri altında (X-XIII əsrlər) formalaşmağa başlayır¹. Bundan başqa, karluq qrupuna daxil olan dillər zaman-zaman Çin, ərəb və monqol dillərinin təsiri altına düşmüş və bu təsir həmin dillərin leksik qatında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Fikrimizcə, məhz buna görə karluq qrupu türk dillərinə məxsus milli leksik vahidlərin (xüsusən ana türkcəyə aid olan leksik vahidlərin) üzə çıxarılması üçün həmin dillərin

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969, с.298

ümumilikdə Altay dil ailəsi ilə müqayisəsi maraqlı material və rə bilər. Eyni zamanda karluq dil ailəsi coğrafi baxımdan digər türk dilləri ilə Altay dilləri arasında aralıq mövqe tutduğundan orta q elementlər bu dillərdə özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Məlumdur ki, karluq dil ailəsinin də daxil olduğu Altay dillərinin fonetik və morfoloji səviyyələrində mövcud olan hədsiz uyğunluqlar leksik səviyyədə də özünü aydın şəkildə göstərir. Qeyd edək ki, Altay dilləri arasında müvafiq leksik paralellik daha çox türk və monqol dillərinin payına düşür. Buna səbəb isə çox ehtimal ki, yapon, Koreya və tunqus-mancur dillərinin Altay dil ailəsində kök dildən daha erkən ayrılmasıdır. Lakin bununla belə, bu dillərin (xüsusilə tunqus-mancur dil qrupunun) də qismən türk, daha çox monqol dilləri ilə ümumilik təşkil edən (yəqin ki, monqol dillərinin digər Altay dilləri arasında aralıq mövqe tutması ilə bağlıdır) leksik uyğunluqlar mövcuddur.

Ümumaltay dilləri üçün ümumilik təşkil edən leksik vahidləri iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) dillərin əksəriyyəti üçün milli olan xalis sözlər; 2) dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dildən başqa dilə keçmiş alınma sözlər.

Türk və monqol dillərini müqayisə edən qazax alimi S.D. Nominxanov üç əsas nitq hissəsini tədqiqatə cəlb edərək 250 söz kökünün (938 isim, 145 sifət və 4 fel) uyğun olduğunu müəyyənləşdirmişdir¹.

Tatar dilçisi A.X. Nuriyeva isə monqol və tatar dillərində 1300-ə yaxın sözün leksik uyğunluğa malik olduğunu göstər-

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.10

mişdir¹. Leksik vahidlərin genetik qohumluğunu izləmək üçün onlara qruplar üzrə diqqət yetirək:

§1. Adlar

Qohumluq bildirən terminlər:

1) Türk.: *uyğ. aba*² «əmi», *tele. şor. saq. aba*, türk. *abe* «ulu baba», türk. *aba* «ata», xak. *abaa* «böyük qardaş», qar.-balk. *aba*, noq. *abac* «anaya, nənəyə müraciət»; monq. *abu*, kalm. *aaba*, xalx. *ab, aba*, bur. *aba* «ata, dədə»; manc. *ama* «ata» və s.³

2) Türk.: *uyğ.*, Alt., q.-qalp. *ene*, çuv. *anne, ama*, türk. *ene* «ana», tuv. *ene* «xala», qaz. *ene* «qayınana», qar.-balk. *amma* «nənə, qarı» və s. monq., bur. *exe*, xalx. *ex*, kalm. *eke* «ana»; manc. *eme*, evenk. *en'e*; korey. *omi* «ana» və s.⁴

¹ Нуриева А.Х. Татарско-монгольские лексические параллели и определение монголизмов. – Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, «ФАН», 1985, с. 379

² Сөzlər «Советская тюркология» (Bakı, 1970, №1) jurnalının qəbul etdiyi ümumi transkripsiya əsasında verilmişdir.

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.64; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.30; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.6; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 130

⁴ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.64; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.22; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 130-134

3) **Türk.:** *uyğ.*, qar.-balk. *ata* «ata», *özb.* *ota*, qır. *ateke* «baba», *ata* «ata», tat. *etkey* «ata, atacıq (əzizləmə mənasında)», *eti* «ata», çuv. *atee*, *ette*, tel. *oda*, Azərb., baş., qaz., q.-qalp., türkm. və s., *monq.* *edige*, xalx. *eceq*, bur. *ecege* «ata», kalm. *ecege* «ata, valideyn»; *manç.* *evenk. ata* «baba» və s.¹

4) **Türk.:** *uyğ.*, qır., qaz., yak., tat., türm., qaq. *aga*, Azərb., baş., q.-qalp., türk., xak. *ağa* «böyük qardaş, böyük, ağa», qar.-balk. *akka* «baba, qoca» *monq.*, xalx., bur., kalm. *axa* «böyük qardaş, böyük»; və s.²

5) **Türk.:** *uyğ. aça* «böyük bacı», *özb. aça* «nənə», tuv. *aça*, *açac* «ata», xak. *aça* «böyük qardaş, əmi», Alt. *açu* «atanın kiçik qardaşı; qardaşın oğlanları, qızları və nəvələri»; *monq.* *açu*, xalx. *aç*, bur. *aşa* «nəvə; bacioglu, qardaşoglu», kalm. *açu* «nəvə; kişi tərəfdən ikinci dərəcəli qan qohumu» və s.³

6) **Türk.:** *uyğ.ər*, *özb.*, Alt., qaz., q.-qalp., qır., tuv., T. türk., yak., qar.-balk., noq. *er*, Azərb., türkm., baş., tat., xak. *ir*, çuv. *ar*

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.65; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.25; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.130

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.64; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.33; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.65; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.28;

«ər, kişi», *monq.*, bur., kalm. *ere*, xalx. *er* «ər, kişi, həyat yoldaşı» və s.¹

7) **Türk.:** *özb.*, *uyğ. urug* «ailə, nəsil, tayfa», baş. *yryu* «nəsil», qaz. *uruk* «ailə», ru «nəsil», q.-qalp. *uru* «cins», qır. *uruk* «ailə, soy, əsil-nəşə, nəsil, tayfa», tat. *yri* «nəsil, qohum-əqraba, tayfa», türkm. *urug* «nəsil», qar.-balk. *urluk*, noq. *urlyk* «ailə, nəsil»; *monq.* *kalm. urug*, «qohum, quda», xalx., bur. *urag* «qohum-əqraba, quda» və s.²

8) **Türk.:** *özb. törkön*, qaz. *törkin* «ərli qadının qohum-əqrabası», qır. *törkün* «arvad qohumları», Alt., tuv. *törögön, töröl, törel* «qohum, nəsil»; *monq. türxüm*, kalm. *törkön*, xalx. *törxöm*, bur. *türxem* «arvadın qohumları, ərli qadının valideynləri» və s.³

9) **Türk.:** *uyğ. ekiz*, qaz. *egiz*, T. türk., *ekiz*, Azərb. *ekiz*, *əkiz*, xak. *ikis*, yak. *igire*, *igiri* «əkiz, oxşar»; *monq.* *kalm. ikir*, xalx. *ixer*, bur. *exir* «əkiz, oxşar» və s.

10) **Türk.:** *özb. xatin*, *uyğ. hotun*, Alt. *kadyn*, tat., türkm. *xatyn*, yak. *xotun*, qar.-balk. *katyn*, noq. *xatyn*, Azərb. *qadın*,

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.66-67; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.57; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.52

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.9; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.42; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.51

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.70; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.45

xanım-xatın «qadın, xanım»; **monq.** *xatun, xatan*, **xalx.** *xatan*, **ord.** *xatn* «qadın, xanım» və s.¹

11) **Türk.:** **uyğ., özb.** *kuda*, **qaz.** *kuda, kudahay*, **qır.** *kudo, kudagyc*, **Azərbay.**, **türkm.** *guda*, **tat.** *koda, kodagyc, kodaça*, **yak.** *xodogoc* «quda, elçi, ər-arvadın valideynləri»; **monq., bur., kalm.** *xuda*, **xalx.** *xud* «quda, elçi»².

12) **Türk.:** **özb.** *küev*, **uyğ.** *kicoğul (kicö+oğul)*, **baş.** *kecäü*, **qaq.** *güvâ*, **qaz.** *küceü*, **q.-qalp.** *küceü, küceü bala*, **qır.** *kücöü*, **tat.** *kicaü*, **tuv.** *kudee*, **T.türk.** *güvec, güveci*, **türkm.** *giev, göregen*, **xak.** *kizö*, **çuv.** *keru*, **yak.** *kütüö, kutyöt*, **Azərbay.** *küräkdin* (Quba dialektində *kücov*, Culfada *kicäv*, Ağdaşda *kəäv*, Xaldan və Qazaxda *köc*); **monq., xalx., kalm.** *kürge(n)* «kürəkən, adaxlı» və s.³.

13) **Türk.:** **uyğ., şor., yak.** *baža*, **özb.** *boža*, **qır.** *tat., çuv., türkm., baş., qaz., q.-qalp., noq.* *baža*, **Azərbay.** *bažanag*, **qaq.** *bažanak*, **T.türk.** *bacanak*, **qar.-balk.** *baža* «bacanaq, bacıların ərleri»; **monq., kalm., bur.** *baza*, **xalx.** *baz* «bacanaq, bacıların ərleri» və s.

14) **Türk.:** **özb.** *kəz(ü)n*, **Alt., baş., qaq., qaz., q.-qalp., qır., tat., T.türk., qar.-balk., noq. *kəzün*, **Azərbay., türkm.** *gacyn* «qayın,**

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.58; Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.58

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.68; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.73

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.68; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.60

ərin və ya arvadın qardaşı», **Azərbay.** *gacynana*, **baş.** *kəzñä*, **qaq.** *kacnana/kacnna*, **qaz., q.-qalp., qır., Alt., kacyn ene «qayınana»; **monq., kalm., xalx., bur.** *xadam* «ər və ya arvadın qohumu, qayın», **xalx.** *xadam eceg* «qayınata (arvadın atası)», **xalx.** *xadam ex*, **bur.** *xadam ezy* «qayınata (ərin atası)»¹.**

15) **Türk.:** **özb., uyğ., şor.** *kuda*, **Alt., qaz., q.-qalp., qır., tuv., tat.** *koda*, **baş.** *koza*, **Azərbay., türkm.** *guda* «quda, elçi»; **monq., kalm., bur.** *xuda*, **xalx.** *xud* «quda, elçi» və s.².

İnsanın bədən üzvlərinin adları:

1) **Türk.:** **özb., uyğ., noq.** *curek*, **qaz., qır., çurek, **xak.** *çürek*, **Alt.** *dürek*, **türkm., T. türk.** *cürek*, **Azərbay.** *ürdk*, **çuv.** *çere*, **yak.** *sürex*, **qar.-balk.** *žurek*; **monq.** *žiruxen*, **bur.** *žürxe(n)*, **xalx.** *žürx*, **kalm.** *zürken* «ürək»; **tunq-man.** *sol. žurugu* «ürək» və s.³.**

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.67; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.68; Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.68;

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.75; Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.22; Исаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков, – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.36; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 24

2) **Türk.:** özb. *bucrak*, uyğ. *börek*, qaz. *bücrek*, Azərb. *böcrdk* (*böcür*), qır. *bocrek*, türkm. *bovrek*, T. türk. *bobrek*, xak. *pürek*, yak. *büör*, çuv. *püre*, qaraqalp. *bücrek*, tat. *böcrdk*; **monq.** *bügere*, bur. *bööre*, xalx. *böör*, kalm. *böörö* «böyrək» və s.¹

3) **Türk.:** uyğ. *tal*, özb. *talok*, xak. *tölön*, Alt. *telüün*, teemin, telin, qaz. *talaq*, türkm. *T. türk. dalak*, Azərb. *dalag*, yak. *taal*, qar.-balk., noq. çuv. *talak*; **monq.** *deligüü*, *deligün*, bur. *delcuu(n)*, xalx. *delüü(ü)*, kalm. *delün* «dalaq» **tunq.-manc.:** evenk. *delkin* və s.²

4) **Türk.:** özb., uyğ., xak. *til*, Azərb. *dil*, baş. *tel*, Alt., qaz., qaraqalp., qır., qum., noq., tuv. *dyl*, çuv. *čelxe*, yak. *tyl*; **monq.** *xele*, *xelen*, bur. *xele(n)*, xalx. *xel(en)*, kalm. *kele*, *kelen* «dil (danışiq orqanı)» və s.³

5) **Türk.:** özb., uyğ. *tañlac*, Azərb. *damag*, Alt., qaz., qır. *tañdac*, qar.-balk. *tynylavuk*, *tanglac* (*tañlac*), noq., qum. *tanglav*, tuv. *taalac*, yak. *tañalac*, T. türk. *damak*; **tunq.-manc.**

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.74; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.30

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.83; Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.25

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.83; Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.25; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с. 44

evenk. *tangalac*||*tañqilac*||*tagala*; **monq.** *tañnac*, *tañlac*, bur. *tangalac*, xalx. *tanglac*, kalm. *tañnac* «damaq» və s.¹

6) **Türk.:** özb. *kobyrya*, Azərb. *gabyrya*, Alt., qır., noq., tat. *kabyrga*, baş., qaz., qaraqalp. *kabyrya*, qum., T. türk. *kaburga*, türkm. *gapyrga*, xak. *xabyrga*; **monq.**, bur., kalm. *xabirga* «qabırğa» və s.²

7) **Türk.:** özb. *kuks*, Azərb. *köks*, Alt. *kögüs*, baş. *kükräk*, qaz. *kökirek*, T. türk. *gögüs*, xak. *kögis*, qar.-balk. *kokrek*, *kökcürek*, noq. *kokirek*, tat. *kükrdk*, çuv. *kakar* «köks, sinə»; **monq.** *xöxön*, bur. *xüxe(n)*, xalx. *xöx*, kalm. *kökön* «köks; əmcək»; **tunq.-manc.** evenk. *uku-n~huku-n~uku-ksun~huku-hu* «qadın döşü, əmcək», sol. *uxu*, *ukku-n* «ana südü», even. *ök-n~öke-n~uke-n~eken*, neqi. *öxö-n~ökän*, oroç. *oko-(n)~uku-(n)*, udeq. *ōko-(n)*, ulç. *kue-(n)~kü-(n)*, orok. *kō-(n)~kü-(n)*, nan. *kū~kü-(n)*, manc. *xuxu-n*, ccur. *hüh-hi-n* «qadın döşü; ana südü»; **korey.** *čot-kkokči* «qadın döşü»; **yap.** *kökörö* «ürək» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.83; Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.26; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.24-25; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.24

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.76; Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.23; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.32-33

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.78-79; Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.23; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.12; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.24; Колесникова В.Д. О назывных частях тела в Алтайских языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 140-144

8) **Türk.**: *uyğ.eyiz*, *Azərbayz*, *Alt.ös*, *baş.*, *qaz.*, *qaraqalp.* *acyz*, *qum.* *avuz*, *qır. öz*, *noq.*, *tat.* *avyz*, *türkm.* *agyz*, *xak. äs*, *çuv.* *čavar*; *monq.* *am(an)*, *bur.* *ama(n)*, *kalm.* *amn* «ağız; cəhəng (heyvanlarda)»; *tunq.-manc.* *evenk.* *amja-amma*, *even.* *amj~amga ~amja~aŋ*, *neq.* *amja*, *oroç.* *amma*, *udeq.* *aŋma*, *orok.* *amja*, *nan.* *amja~aŋma~amga~amge*, *sol.* *amma*, *ccur.* *än-hah (kâ)*, *manc.* *aŋga* «ağız; cəhəng, dimdik» və s.¹

9) **Türk.**: *özb.* *kary* «qol», *uyğ.*, *oyr.* *kary* «qolun yuxarı hissəsi», qədim türk. *gar*, *garp* «qolun dirsək oynaq», *Alt.*, *qır.* *kary* «qolun yuxarı hissəsi; qol, çiyin», *yak.* *xara~xary* «dirsəklə pəncə arasındakı hissə, bəzə önü», *qar.-balk.*, *noq.* *kary* «dirsək», *tuv.*, *xak.* *xal.*, *Alt.*, *qır.* *kol*, *Azərbayz.* *gol* «qol»; *monq.*, *bur.*, *kalm.* *gar* «qol»; *tunq.-manc.* *evenk.*, *orok.*, *nan.* *gara*, *neq.* *gaca* <*gara*, *even.*, *sol.* *gar* <*gara*, *oroç.*, *udeq.* *gä* <*gaca* <*gara*, *ulç.* *gara* «budaq, zoğ, qol, son, uc və s.»²

10) **Türk.**: *uyğ.* *acac'*, *özb.* *ocok'*, *Azərbayz.* *acag*, *baş.*, *qır.*, *qum.*, *noq.*, *tat.*, *T. türk.* *acac.*, *qaz.*, *qaraqalp.*, *xak.* *azax*, *yak.* *atak* «ayaq»; *monq.*, *bur.*, *xalx.*, *kalm.* *adag* «son, uc, çıxış; çayın ağzı; ayaq»³

¹ Колесникова В.Д. О названиях частей тела в Алтайских языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.145; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.34-35; Лингист Л. Алтайская теория и лексикостатистика. – Вопросы языкознания, М., «Наука», 1971, №3, с. 27

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.76; Колесникова В.Д. О названиях частей тела в Алтайских языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.146; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.23; Сыдыков С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.15

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.71; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.19; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.25

11) **Türk.**: *özb.* *tobon*, *uyğ.* *tapan*, *Azərbayz.*, *türkm.* *daban*, *Alt.taman.*, *baş.*, *qaz.*, *qaraqalp.*, *qum.*, *noq.*, *tat.*, *T. türk.*, *xak.* *taban*, *qır.* *taman*, *tuv.* *tavangac*, *çuv.* *tupan*; *monq.* *tabxac* «pəncə, ayaq», *bur.* *tabgac* «ayağın altı, pəncə», *xalx.* *tabag*, *tavxac* «ayağın altı, pəncə», *kalm.* *tabag* «pəncə, insanın və ya heyvanın ayağının alt hissəsi» və s.¹

12) **Türk.**: *uyğ.*, *özb.* *ark'a*, *Azərbayz.* *arxa*, *Alt.*, *baş.*, *qır.*, *qum.*, *noq.*, *T. türk.*, *türkm.* *arka*, *qar.-balk.*, *xak.* *arya*; *monq.*, *kalm.* *aru*, *xalx.* *ar*, *bur.* *ara* «arxa, dal, el, kürək»; *tunq.-manc.* *evenk.* *arka(n)* «arxa, çiyin» və s.²

13) **Türk.**: *uyğ.* *bädän*, *qaz.* *boc* «qədd-qamət, boy-buxun, gövdə, bədən», *Alt.* *boc* «özü», *yak.* *bäcä* «bədən», *xak.* *pos*, *Azərbayz.*, *qaraqalp.*, *T. türk.*, *türkm.* *beden*; *monq.* *kalm.* *bece*, *xalx.* *bie*, *bur.* *bëe* «bədən, boy, orqanizm» və s.³

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.82; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.25; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.38

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.71; Сыдыков С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.38; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.24

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.72; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.39

14) **Türk.:** *uyğ. mañlac, özb. manglac* «alın», *Alt., qaz., qır. mandac, baş. tat., türkm., qaraqalp. manglac, qum. mang'ac, noq. man'lac; monq., kalm. mañnac, xalx., bur. magnac, manlac* «alın» və s.¹

15) **Türk.:** *uyğ. sakal, özb. sokol, Azərb. saggal, Alt. sagal, türkm. sakgal, xak. sayal, baş. hakal, qaz., qaraqalp., qır., qum., noq., tat., çuv. saxal, qar.-balk. sakal; monq. saxaltac, bur. haxal, kalm., xalx. saxal* «saqqab»; *tunq.-manc.: evenk. sakal* və s.²

Ev heyvanlarının adları:

1) **Türk.:** *özb. acgir, uyğ. acyir, tat., qır. acgyr, Alt., qaz., Azərb., baş. acgyr, T. türk. acgir, çuv. äcär, qar.-balk. aǰır, noq. acgyr; monq. azirga, azarga(n), xalx. azraga(n), bur. azarga, kalm. aǰirga* «aygır»; *tunq.-manc.: adyrğa* «aygır» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.80; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.23

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.81-82; Сулончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.24; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.6; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.24

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.202; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.123; Сулончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.18; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.18; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.22

2) **Türk.:** *özb., uyğ., Azərb. axta* «axta, xədim, axta at», *qaz., qır., qaraqalp., akta, türkm. agta; monq., bur. agta, xalx. agt(an)* «axta at, axtalınmış aygır» və s.¹

3) **Türk.:** *özb. ot, qaz., Azərb., T. türk., xak., qaraqalp., baş., qar.-balk., noq. at, çuv. ut; monq. agt, aduu(n), kalm. aduan, xalx., bur. aduu(n)* «at; at ilxısı»; *tunq.-manc.: evenk. adugun, sol. adu, manc. adun* «at, at ilxısı» və s.²

4) **Türk.:** *uyğ., özb., qır. buka, qaz., xak. puka, pıya, yak., Azərb., qaraqalp., baş. bura, qar.-balk. bug'a, noq. buga; monq. vuxa, xalx. vux, bur., kalm. vuxa* «buğa, öküz» və s.³

5) **Türk.:** *özb. xukiz, yak. oguz, uryuz, tat. ügez, qaz. ügiz, qır. ögüz, qaraqalp. egiz, egcuz, Azərb. öküz, baş. ügez, qar.-balk. cogcuz, noq. o'giz; monq.: bur., xalx. üxer, kalm. ükür* «öküz, qaramal»; *tunq.-manc.: evenk. oguslovusllegus* «öküz» və s.⁴

6) **Türk.:** *özb. k'üc, uyğ. goi, tat. kuc, Alt., qır., qaz. koc, Azərb., türkm. gocun, T. türk. koyun, baş. kuc, qar.-balk.,*

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.203

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.203; Сулончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.28; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.22

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.205; Сулончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.28; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.18

⁴Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.210-211; Сулончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.29; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205;

noq. *k'oc*; *monq. xonin*, bur. *xoni(n)*, xalx. *xon'*, *xonin'*, kalm. *xoc*, *xocn* «qoyun» və s.¹

7) *Türk.:* özb. *k'učka'r*, uyğ. *goğa(r)*, tat. *kuçkar*, qır. *koçkar*, *kuça*, qaz. *k'oşko'r*, Alt. *kuča*, T. türk. *koç*, Azərb., türkm. *goç*, xak. *xuça*, qar.-balk. *k'oçxar*, noq. *koşkar*, *monq.*, bur., xalx. *xusa*, kalm. *xusu* «qoç, erkək qoyun»; *tunq.-manc.:* evenk. *kuča* «erkək qoyun», manc. *kuča* «qoç, dağ keçisi» və s.

8) *Türk.:* özb. *taka*, uyğ. *tekä* «təka, keçi», tat., baş., Azərb. *təkä*, çuv. *taka*, qaz., türkm., qır., T. türk., qar.-balk., noq. *teke*; *monq.*, bur. *texe*, xalx. *tex*, kalm. *teke* «təka; vəhşi dağ keçisi»; *tunq.-manc.:* manc. *texe* «vəhşi dağ keçisi» və s.²

9) *Türk.:* uyğ., Azərb., baş. (dialekt) *inäk*, Alt. *inek*, T. türk. *inek*, yak. *inak*, çuv. *ēne*, qar.-balk. *icnek*; *monq.* *ünege(n)*, *ünee(n)*, bur. *ünee* «inək»; *tunq.-manc.:* evenk. *inak*, sol. *unigē*, manc. *un'en* «inək» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.206; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.30

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.208; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.22

³Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.29; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.18; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.22

10) *Türk.:* özb. *buzok'*, tat. *bozav*, qaz. *buzav*, Azərb. *buzov*, qır. *muzoo*, baş. *buz'au*, T. türk. *buzayi*, qar.-balk. *buzov*, noq. *buzav* «buzov»; *monq.* *biragu*, *bcaruu*, bur. *buruu*, xalx. *bcaruu(n)*, kalm. *bürüü* «birillik, ikiillik buzov» və s.¹

11) *Türk.:* özb. *toc* «day, dayça», tat., uyğ., T. türk., Alt., türkm., baş., qar.-balk., noq. *tac*, Azərb. *dac*, *dacça*; *monq.* *dagaga*, bur., xalx. *daaga(n)*, kalm. *daagan* «day, birillik, ikiillik dayça» və s.²

12) *Türk.:* özb. *tuca*, qaz. *tüce*, qaraqalp. *tüçä*, *tüge*, *düce*, Alt., tel. *töö*, qır. *tüö*, xak. *tibe*, çuv. *tēbe*, türkm. *düe*, Azərb. *däeä* (*düçä*), T. türk. *debe*, yak. *täbiän*, *timiän*, baş. *döçä*, qar.-balk. *tüe*, noq. *tu'e*; *monq.* *temegen*, *temege*, bur., xalx. *temee(n)*, kalm. *temeen* «dəvə»; *tunq.-manc.:* evenk. *temegen*|| *teven*, sol. *temegē*, manc. *temen* «dəvə» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.204-205; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.28

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.208; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.210; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.18; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.23

İctimai quruluşla ərazi bölgüsü və s. bağlı olan sözlər

1) **Türk.:** özb.*acmok* '«nəsil,tayfa», uyg.*acmak* «nəsil, xalq», qaz.*aymak* «vilayət», qır.*alt aymak*, yak.*aimax* «nəsil, xalq, tayfa, qohum», Azərb.*ocmaq* «yer, ərazi»; **monq.:** xalx., kalm., bur.*acmaq, acmak* «hissə; inzibati vahid; nəsil» və s.¹

2) **Türk.:** uyg.,qaz.,qır.,qaraqalp.*bac*, Azərb.*bəc*, xak.*pac* «bəy, varlı, əsilzadə»; **monq.:** xalx., bur., kalm.*bacan* «varlı» və s.²

3) **Türk.:** özb.*erk*, uyg., Azərb.*drk* «ərk, ixtiyar, azadlıq» qaz.,qaraqalp.*erik*; **monq.:** bur.*erxe*, xalx.*erx*, kalm.*erke* «həkimyyət, ixtiyar, özbaşınalıq» və s.³

4) **Türk.:** özb.,Alt.*elçi*, uyg.*elçi* «elçi, səfir, göndərilmiş adam», qaz.,qaraqalp.*elşi*, T. türk., Azərb., türk.*ilçi*; **monq.:** elçi, bur.*elše(n)*, xalx.*elçin*, kalm.*elč* «elçi, səfir» və s.⁴

5) **Türk.:** uyg.*coson*, özb.*cusin* «qanun, qayda, vasitə», qır.*çosun*, T. türk.*casa*; **monq.:** kalm.*coson*, bur.*cop'o(n)*, xalx.*cos(on)* «qanun, qayda, adət» və s.⁵

6) **Türk.:** özb.*k'orovul* «qaravul, keşikçi, qaz.*karaul*, qaraqalp.*karavul*, qır.*k'arool*, Azərb.*garovul*; **monq.:** bur., xalx., kalm.*xaravul* «qaravul, nəzarət, keşikçi», və s.⁶

7) **Türk.:** özb., qır., *tamyä* «möhr, damğa», qaz.*tañba*; **monq.:** *tamaga*, bur., kalm., xalx.*tañga* «damğa, möhr, ştamp» və s.⁷

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 94

² Yəne orada. s. 96

³ Yəne orada. s. 100

⁴ Yəne orada. s. 99

⁵ Yəne orada. s. 16

⁶ Yəne orada. s. 19

⁷ Yəne orada. s. 118-119

Yemək, içki, qab-qacaq adları

1) **Türk.:** uyg.,Azərb.,xak., T. türk., Alt., qar.-balk.*acran*, özb.*acron* «ayran», qaz., qır., türk.*m.*; **monq.:** bur., kalm., xalx.*acrag* «ayran» və s.¹

2) **Türk.:** özb.*bol*, qaz., türk.*m.*, qır., Azərb.*bal*, qaraqalp.*pal, bal*, çuv.*pyl, pul* «bal»; **monq.:** bur., xalx., kalm.*bal* «bal» və s.²

3) **Türk.:** özb.*corma*, qaz.*zarma*, Alt.*d'arma*, xak.*çarba*, Azərb.,T. türk., türk.*m.*, noq.*carma*, qar.-balk.*zarma* «yarma»; **monq.:** *czarma*, xalx.*zaram*, kalm.*zarma* «yarma, kəpək, taxıl» və s.³

4) **Türk.:** özb.*kepek*, qaz.,qır.*kebek*, xak.*kibek*, Alt.*kabyk*, *kabaga*, qaraqalp., türk.*m.*, T. türk.*kepek*, Azərb.*kəpək*, çuv.*kipek* «kəpək, qabıq»; **monq.:** *xebeg*, xalx.*xeveg*, kalm.*keveg* «kəpək, qabıq, saman, köçək» və s.⁴

5) **Türk.:** özb.*kozon*, qaz., qır.*kazan*, Azərb.*gazan*, xak.*xazan*, çuv.*xuzan* «qazan»; **monq.:** *xacsu, xacsun*, bur.*xacsan*, xalx.*xacs*, kalm.*xacsun* «qazan»⁵

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 25; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 33

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 151; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 34

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 153; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 34

⁴ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 153-154

⁵ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 157

6) **Türk.**:uyğ.,Azərbay.,T.türk.tava, **özb.**tova, qır.,qaz. taba, çuv.tuba «tava»; **monq.**: kalm. taabac «tava» və s.¹

7) **Türk.**:özb.tobak «tabaq,nimçə,boşqab», qaz.,qır., uyğ., qaraqalp.,türkm.,Alt.,T.türk. tabak, xak.tabax, Azərbaycan.tabag; **monq.**,kalm.,bur.tabag, xalx.tavag «dövrə,boşqab, nimçə, sini» və s.²

8)**Türk.**:özb.süt,uyğ.sud,qaz.,qaraqalp.,qır.,Azərbay.,T.türk süd, türkm.süct, çuv.sit, set, yak.üt; **monq.**sün,sü, bur.hü(n), xalx.süü(n), kalm.üsün «süd»; **tunq.-manc.**:manc.sün' «süd»³.

Qus adları

1)**Türk.**:özb.tuvalok, qaz.daudak, Azərbaycan.dovdag, tugdok, tudok, qır. toodak, xak. todax «dovdaq»; **monq.** togodag, xalx., kalm. toodag «dovdaq»⁴

2) **Türk.**: özb.kaldıryač, uyğ.kalırılıyač, qaz.karlygaš, türkm.garlabac, Azərbaycan.qaranquş, xak.xaraçxac, yak.xaragaččy «qaranquş»; **monq.** xaricacac, bur. xaraasgac, xalx. xaraacac, kalm. xaraadac «qaranquş»⁵

3) **Türk.**:özb.kakki, qaz. kökön, Azərbaycan.gugu, şor. kakkun, xak. köök, yak. kögä «ququ quşu»; **monq.** xüxüğe, bur. xüxy, xalx. xōxōō, kalm. kökōg «ququ quşu»⁶

4) **Türk.**: uyğ.kuv, qaz.ku, qır.,Alt. kuu, Azərbaycan.gu, türkm. guv, xak. xuu «qu quşu»; **monq.**, kalm. xuy, bur., xalx. xun(g) «qu quşu»⁷

¹ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.158

² Yəno orada.s.158-159

³ Yəno orada.s.164-165

⁴ Yəno orada.s.190

⁵ Yəno orada.s.114

⁶ Yəno orada.s.192

⁷ Yəno orada.s.192-193

5) **Türk.**: uyğ. kirgavul, **özb.** kirgovul, qaz. kyrgauyl, qır. kyrgool, Azərbaycan.gyrgovul, «qırqovul»; **monq.** gorguul, xirguul, xalx. gurguul, kalm. gorguul «qırqovul»¹

6) **Türk.**: özb.zogizgon, qaz.sauyskan, qaraqalp. savyskan, qır. sayyzyan, Azərbaycan.saysayan, xak. saasxan, T. türk. saksagan «sağsağan»; **monq.**şagadzagac, bur.,xalx.şaazgac, kalm.şaazagac «sağsağan»²

7)**Türk.**:özb.tovus,uyğ.,T.türk.tavus, türkm.,Azərbay.tovuz, qır. toos «tovuz»; **monq.**, xalx., kalm. togos, bur. togod «tovuz (quş)»³

8) **Türk.**: özb. tovuk, uyğ. toxu, qaz. tauyk, qaraqalp., T. türk. tavuk, Azərbaycan.tocug, qır. took, xak. taax, qar.-balk. tavuk', noq. tavuk «toyuq»; **monq.** taxica, xalx. taxia(n), bur. taxcaa, kalm. takaa «toyuq»⁴

9)**Türk.**: özb.,T.türk.,xak.,Alt.turna,qaz.tyrna, qır.turuna, Azərbaycan.durna, çuv.târna, yak.turuca, qar.-balk.,noq. tur-na;**monq.**togoruu,togoriu, bur.toxorcuu(n), xalx.togoruu, kalm. togoriu «durna»; **tunq.-manc.**: evenk. turuca «durna» və s.⁵

¹ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.193

² Yəno orada.s.194

³ Yəno orada.s.194-195

⁴ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.195; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31

⁵ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с. 196; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31; Ишбердин Э.Ф.Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 23

Heyvandarlıqla bağlı olan sözlər:

1) **Türk.:** özb. *cürya*, qaz. *žorya*, qaraqalp. *žorga*, *žorga*, xak. *čorya*, qır. *žorga*, Alt. *d'orga*, Azərb. *corya*, tat. *curga*, qar.-balk. *žorga*, noq. *corka*; monq. *čžiroga*, bur., xalx., kalm. *žoroo* «yorğa (at)»; tunq.-manc. *manc.čžoran* «yorğa at»¹

2) **Türk.:** özb., qır., tat. *kysyr*, uyğ. *kisir*, qaz., qaraqalp., Azərb. *gysyr*, baş. *kysyrak*, çuv. *xəsər*; monq., xalx. *xusran*, kalm. *xusurun* «qısır»; tunq.-manc. *evenk. kahuruk* «ikiillik buzov» və s.²

3) **Türk.:** özb., Alt. xak. *töl* «nəsil, tayfa», qaz., qır. *töl* «nəsilvermə, döb», Azərb., T. türk. *döl* «rüşeym, nəsilvermə, cins», qar.-balk. *telcū*, noq. *tol* «nəsilvermə, cavan»; monq., kalm., xalx. *töl*, bur. *tül* «döl, bala, nəsilvermə, törəmə, artma» və s.³

Əmək alətlərinin və predmetlərinin adları:

1) **Türk.:** özb. *bolta*, uyğ. *polta*, qaz., qır., Azərb., T. türk., qar.-balk., noq. *balta*, xak. *palty*, çuv. *purtā*, Alt. *malta* «balta», yak. *malta* «böyük dəmirçi çəkici»; monq. *balta süxe*, bur., kalm. *balta*, xalx. *bal* «balta, nacaq, təbərzin, gürz» və s.⁴

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.242; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.29

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.244-245; Ишбердин Э.Ф.Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 22

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.246; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.250; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.52

2) **Türk.:** özb., qır. *bülöo*, türkm. *bilev*, Alt. *bilü*, Azərb. *bülöv*, xak. *pilö*, qar.-balk., noq. *bilev* «bülöv daşı»; monq. *bilegüü*, bur. *bülcuu*, xalx. *bilüü*, kalm. *bülüü* «bülöv daşı, bıçaq itiləmək üçün çarx»¹

3) **Türk.:** özb., Alt. *korgoldyn*, qaz. *koryasyn*, qır. *korgoşun*, tuv. *korgulçun*, T. türk. *kurşun*, Azərb. *guryuşun*, qar.-balk. *korgaşyn*, *korgasyn* «qurğuşun»; monq., kalm. *xorgolžin*, xalx. *xorgolž(in)* «qurğuşun»²

4) **Türk.:** özb., qaz., qaraqalp., qır., qar.-balk., qar.-balk., noq. *temir*, uyğ. *temür*, Azərb. *ddmir*, tuv., türkm., T. türk. *demir*, tat. *timer*, yak. *tömür*, *timir* «dəmir»; monq. *temür*, bur. *tümer*, xalx. *tömör* «dəmir»³

5) **Türk.:** özb. *şişa*, qaz. *şyny*, türkm. *şicşe*, Azərb. *şüşd*, tat. *şeşe*, tuv. *şil* «şüşə», qar.-balk., noq. *sise* «şüşə qab(butulka)»; monq., kalm. *şil*, bur. *şel* «şüşə, banka, butulka və şüşədən düzəldilmiş digər əşyalar, büllur»⁴

Torpaq, su və ərazi:

1) **Türk.:** özb. *toprok*, qaz., qar.-balk., T. türk., türkm. *toprak*, Alt. *tobrak*, xak. *tobrax*, Azərb. *torpaq*, noq. *topyrak* «torpaq,

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.251; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.44

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.257; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.6

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.260; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.6

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.264-265; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.60

toz»; **monq.** *tobarag, toborag, bur. tobrog, xalx. tovroq, kalm. toborog* «torpaq, toz»¹

2) **Türk.**: **özb.** *tolo, uyğ.*, **Azərbaycan.** *tala, qaz.*, **T. türk.** *dala*, **qır.** *talaa, qaraqalp. talac; monq.*, **bur.**, **kalm.** *tala, xalx. tal* «tala, açıq sahə, düzənlik, səhra»; **tunq.-manc.**: **evenk.** *tala* «şoranlıq», **manc.** *tala* «düzənlik, açıq sahə» və s.²

3) **Türk.**: **özb.** *şür* «şor, duzlu», **qaz.**, **qaraqalp.** *sor, qır.*, **Azərbaycan.** *şor, şoran* «şor, duzlu, şor torpaq»; **monq.** *şor, bur. şordomo, xalx. şor* «duzlu, çox duzlu»³

4) **Türk.**: **özb.** *tepa, uyğ.* *töpd, qaz. töbe, qır.*, **Alt. töbö**, **Azərbaycan.** *təpə, T. türk. tepe, türkm. depe* «təpə»; **monq.**, **bur.** *dobo, xalx. dov, kalm. dobon* «təpə»⁴

5) **Türk.**: **özb.** *çöl, uyğ.*, **Azərbaycan.** *türk.*, **Alt.**, **qır.**, **T. türk.** *çöl*, **qaz.**, **qaraqalp.** *şöl, xak. sol* «çöl, biyaban»; **monq.**, **xalx.**, **kalm.** *cöl, bur. sül* «çöl, susuz ərazi», «biyaban»⁵

6) **Türk.**: **özb.**, **T. türk.** *balçık, qaz.*, **noq.** *balşyk, qır.*, **qar.-balk.** *balçyk, Azərbaycan.* *palçyg* «palçıq, lehmə»; **monq.**, **xalx.**, **kalm.** *balçig, bur. balşag* «palçıq, lehmə, lil»⁶

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.272; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.43

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.266-267; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.65; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.25

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.271

⁴Yenə orada, s.272-273

⁵Yenə orada, s.275

⁶Yenə orada, s.42

7) **Türk.**: **uyğ.**, **qır.** *bulak, özb. bulok, qaz. bulak, bylak, qaraqalp.*, **türkm.**, **T. türk.**, **Azərbaycan.** *bulag; monq.*, **bur.**, **xalx.** *bulag, kalm. bulug* «bulaq, çeşmə»; **tunq.-manc.**: **evenk.** *bolak* «bulaq, çeşmə» və s.¹

8) **Türk.**: **özb.** *kirov, uyğ. kirav, Azərbaycan.* *gyrov, Alt. kuru, baş.*, **qaz.**, **tat. kyrau, qaraqalp. krau, qum. krav, noq. kyrov, türkm. gyrov, qır. kyroo, tuv. xyraa, xak. xyro, şor. kyraa «qırov»; **monq.** *xiragu, bur. xcuruu, xalx. xcaruu, kalm. kiruu* «qırov»²**

9) **Türk.**: **özb.**, **qar.-balk.**, **noq. suv, qaz.**, **T. türk.**, **Azərbaycan.** *su, qır.*, **Alt. suu, xak. sug «su»; **monq.**, **kalm.** *usun, bur. uha(n), xalx. us(an)* «su»³**

Bütü və ağac adları:

1) **Türk.**: **özb.**, **Azərbaycan.**, **qar.-balk.**, **noq. arpa, uyğ.**, **qaz.**, **türkm.**, **T. türk.**, **qır.**, **qaraqalp.**, **xak.**, **Alt. arba, çuv. orpa** «arpa»; **monq.**, **bur.**, **kalm.** *arbac, xalx. arvac* «arpa»⁴

2) **Türk.**: **özb.** *bırdac, uyğ.*, **T. türk.** *bırdac, qaz. bidac, qaraqalp. bıcac, türkm. bugdac, Azərbaycan.* *bırdac, qar.-balk. budac, noq.*

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.277; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.26

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.272; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.7-57; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.43

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.284; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.57

⁴Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.211-288; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.10

bicdac «buğda»; *monq.* *bugudac*, *bur.* *budaa*, *xalx.* *buudca*, *kalm.* *bücdə* «buğda»¹

3) *Türk.*: *uyğ.* *kara belzürğdn*, *qaz.* *kara büldirgen*, *qır.* *kara büldürken*, *türkm.* *bevirslen*, *Azərbay.* *böcürtkən* «böyürtkən, giləmeyvə»; *monq.*: *kalm.* *böölzırgene*, *xalx.* *bölzırgene* «böyürtkən, giləmeyvə»²

4) *Türk.*: *özb.* *sarımsok*, *türkm.*, *qaz.*, *qır.*, *noq.* *sarymsak*, *Azərbay.* *sarymsag*, *qar.-balk.* *sarsmak* «sarımsaq»; *monq.*, *xalx.*, *kalm.* *sarımsag* «sarımsaq»³

5) *Türk.*: *özb.* *sıyon*, *qır.*, *T.türk.* *soyon*, *Alt.* *sogono*, *Azərbay.* *soyan*, *tuv.* *soguna*; *monq.*, *kalm.* *songina*, *bur.* *hongino*, *xalx.* *songino* «soğan»; *tunq.-manc.*: *manc.* *songina* «soğan»⁴

6) *Türk.*: *özb.* *çeçək*, *qum.*, *tuv.*, *qar.-balk.* *čeček*, *tat.* *čeçək*, *Azərbay.* *çiçək*, *noq.* *šeşek* «çiçək»; *monq.* *čečeg*, *bur.* *seseg*, *xalx.*, *kalm.* *česeg* «çiçək»⁵

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.288; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.36

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.294

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.295; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.37

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.295-296

⁵Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.296; Исаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков,-Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд.АН СССР,1962,с.57;Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели.Черкесск,1977,с.37

7) *Türk.*: *uyğ.* *al/lma*, *özb.* *olma* «alma», *qaz.*, *qaraqalp.*, *qar.-balk.*, *noq.*, *Azərbay.*, *qır.* *alma*, *monq.* *alima*, *bur.*, *xalx.* *alma*, *kalm.* *alim* «alma»¹

8) *Türk.*: *uyğ.*, *Azərbay.* *cemiş*, *qaz.* *žemis*, *qaraqalp.* *žemis*, *qır.* *žemiş* «yemiş, meyvə, giləmeyvə»; *monq.* *čžimis*, *bur.* *žemes*, *xalx.* *žims*, *kalm.* *žemes* «meyvə»²

9) *Türk.*: *özb.* *uzum*, *qaz.* *žüzim*, *qır.* *žüzüm*, *qaraqalp.* *žuzcum*, *türkm.*, *T.türk.*, *Azərbay.* *üzüm*, *qar.-balk.* *žuzcum*, *noq.* *cuzim* «üzüm»; *monq.*, *kalm.* *üzüm*, *bur.*, *xalx.* *üzem* «üzüm, kişmiş» və s.³

Zaman bildirən sözlər:

1) *Türk.*: *uyğ.* *axşam*, *özb.* *okšom*, *qaz.*, *qır.*, *T.türk.* *akşam*, *Azərbay.*, *qaraqalp.*, *türkm.* *agşam* «axşam»; *monq.*: *kalm.*, *bur.* *asagan* «axşam»⁴

2) *Türk.*: *özb.* *erta*, *qaz.*, *qaraqalp.*, *Alt.*, *qır.*, *noq.* *erte*, *Azərbay.* *ertä*, *xak.* *irte*, *qar.-balk.* *eriden* «ertə, səhər tezdən»; *monq.*, *bur.*, *kalm.* *erte*, *xalx.* *ert(en)* «ertə, erkən, səhər tezdən»⁵

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.214-192; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.36

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.292

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.292; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.37

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.297

⁵Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука»,1975,с.298; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели.Черкесск,1977,с.4

3) **Türk.:** *uyğ.*, *özb.*, *türkm. cyl*, *qaz. žyl*, *qaraqalp. žyl*, *xak. čyl*, *qır. žyl*, *Azərbay. il*, *qar.-balk. žyl*, *noq. cyl* «il»; *monq. čzil*, *bur. žel*, *kalm. xalx. žil* «il»¹

4) **Türk.:** *uyğ.*, *qaz.*, *qır.*, *qaraqalp.*, *karamy.*, *Azərbay. garanlyq* «qaranlıq»; *monq.*, *kalm. xaralguc*, *bur. xaralxy*, *xalx. xaranxuc* «qaranlıq»²

5) **Türk.:** *uyğ. çag*, *özb. čoy*, *qaz.*, *noq.*, *qaraqalp. šak*, *türkm.*, *Azərbay. çay*, *qar.-balk. čak* «çağ, vaxt»; *monq.*, *xalx.*, *kalm. cag*, *bur. sag* «çağ, vaxt, zaman» və s.³

§2. Sifətlər

Rəng bildirənlər:

1) **Türk.:** *özb. olo*, *uyğ.*, *türkm.*, *T. türk.*, *Azərbay. tat.*, *qar.*, *qum.*, *qar.-balk.*, *qır.*, *qaz.*, *qaraqalp.*, *Alt.*, *xak.*, *yak. ala*; *monq.*, *xalx.*, *bur. alag*, *kalm. ale* «ala, rəngarəng»; *tunq.-manc. ala~alay~alag* «ala, ala-bəzək»⁴

2) **Türk.:** *uyğ.*, *Alt. aru*, *T. türk.*, *Azərbay. (dialekt) ary*, *ari*, *qar.-balk. ariw*, *noq. aruw*, *tat. aruv*, *xak.*, *tuv. aryy* «təmiz»; *monq.*, *bur. arig*, *ariun*, *kalm. ercun* «təmiz, gözəl, müqəddəs»¹

3) **Türk.:** *özb.*, *qar.-balk.*, *noq.*, *Azərbay. qır. boz*; *monq.*, *kalm. bor*, *bur. boro* «boz»; *tunq.-manc.* *evenk. bor* «boz»²

4) **Türk.:** *özb. kuk*, *uyğ.*, *tuv.*, *Alt.*, *qırğ.*, *qaz.*, *qar.-balk. kök*, *Azərbay. göc* «göy, mavi»; *monq. xōx* «göy, mavi, yaşıl», *bur. xūxe* «göy», *kalm. kōk* «mavi, yaşıl»; *tunq.-manc.* *evenk. kuku* «göy, yaşıl»; *monq. xōv xōx* «gömgöy», *türk. qır. köpkök*, *Azərbay. g'ōmg'ōy* «gömgöy» və s.³

5) **Türk.:** *özb. gora*, *uyğ.*, *tuv.*, *Alt.*, *qır.*, *qaz.*, *T. türk. kara*, *xak. xara*, *Azərbay. türk. gara*, *qar.-balk.*, *noq.*, *qaraqalp. qara*; *monq.*, *kalm. xar*, *bur. xara* «qara»; *tunq.-manc.* *evenk. kara*

¹ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.8; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М., «Наука», 1974, с.184-185

² Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.8; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.115

³ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник - 1975, М., «Наука», 1978, с.172; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.115; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.25

«qara»; **monq.** *xav xar*, bur. *xab xara* «qapqara», **türk.** qar.-balk. *kabkara*, qır., noq. *kapkara*, Azərb. *gapqara* «qapqara»¹

6) **Türk.** *uyğ.*, özb. *särük*, tuv., xak. *saruy*, Alt., qır., qaz., Azərb., qar.-balk., noq., qaraqalp. *saru*; **monq.** *šira*, xalx. *šar*, bur. *šara* «sarı»; **monq.** *šav šar* «sapsarı», **türk.** Azərb., qır. *sapsary* «sapsarı»²

7) **Türk.** *uyğ.*, alt., qır. *kürön*, tuv. *xüren*, xak., qar.-balk. *küren*, qaz. *küren*, qaraqalp. *küreg*, Azərb. *kürän*, noq. *kuren*; **monq.**, xalx. *xuren*, *xüren*, bur. *xüri(n)* «kürən, qəhvəyi»; **tunq.-manç.** evenk. *kurin* «qəhvəyi, kürən» və s.³

Keyfiyyət bildirənlər:

1) **Türk.** özb. *oksok*, *uyğ.*, tat., qum., qır., qaz., noq., qaraqalp., Alt., tuv. *aksak*, türkm. *aysak*, T. türk. *aksak*,

¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. – Тюркологический сборник-1975, М., «Наука», 1978, с.18; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков. – Проблема общности Алтайских языков, Л., «Наука», 1971, с.115; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексик башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.25.

²Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.66; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. – Тюркологический сборник - 1975, М., «Наука», 1978, с.174; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков. – Проблема общности Алтайских языков, Л., «Наука», 1971, с.115.

³Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19

2) **Türk.** özb. *bormo*, qar.-balk., Azərb. *burma*¹, tat. *bödrä*², qaz. *bücrä*³, Alt. *bucyras*⁴, «burma»; **monq.** *buržgar*, bur. *buržagar* «burma».

3) **Türk.** *uyğ.* *boyaz* qar.-balk., noq. *buvez*, Azərb. *boyaz*⁵, Alt. *boos*⁶, qaz. *buaz*⁷, tat. *buaz*⁸, tuv. *boos*⁹ «boğaz»; **monq.** *boos*, bur. *bood* «boğaz».

4) **Türk.** *uyğ.* *pütün*¹⁰, qar.-balk., qır., Azərb. *bütün*, noq. *butin*, qaraqalp. *putkil*¹¹, qaz. *bütkil*¹², Alt. *bütlün*¹³ «bütün»; **monq.**, bur. *büten*, kalm. *bütn* «bütün».

¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.8; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325.

²Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.241

³Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.307

⁴Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964

⁵Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.62

⁶Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964 с.733; Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.6

⁷Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.710

⁸Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.606

⁹Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.264

¹⁰Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.96

¹¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.62; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.20; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

¹²Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.71

¹³Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964; Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.827

5) **Türk.:** *uyğ.*, Alt. *cany*¹, qar.-balk. *ǰangy*, noq. *camu*, Azərb. *cen*², qaz. *ǰaǰa*³, tat. *caǰa*⁴, tuv. *caa*⁵, T. türk. *cen*⁶ «yeni, təzə»; **monq.** *canggi*, bur. *šene* «yeni, yenilik».

6) **Türk.:** *uyğ.* *xeräk*⁷, qar.-balk. noq. *kerek*, Azərb. *g'ərək*, *g'ərəkli*⁸, Alt. *kerek*⁹, T. türk. *g'erek*¹⁰, tuv. *xerek*¹¹, tat. *kiräk*¹², qaz. *kerek*¹³ «gərək»; **monq.** bur. *xerextec* «gərək, gərəkli».

7) **Türk.:** *uyğ.* *küclük*, *öz.* *kuçli*, tuv. *xüştüg*, xak. *küsti*, Alt. *küclüg*, qır. *küclüü*, qar.-balk. *küclü*, Azərb. *g'üclü* «güclü»; **monq.** *xucltec* «güclü»¹⁴.

¹ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964; Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.365

² Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.62; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.309

³ Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1954, с.419

⁴ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.323

⁵ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.308

⁶ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.414

⁷ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.95

⁸ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

⁹ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.367

¹⁰ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.66

¹¹ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.311

¹² Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.325

¹³ Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1954, с.421

¹⁴ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

8) **Türk.:** *uyğ.*, *öz.* *kattik*, tuv. *kadyg*, xak. *xatyy*, Alt. *katu*, qır. *katuu*, qaz. *katty*, qar.-balk., noq. *katy*, Azərb. *gaty*; **monq.** *xatuu*, *xatagu*, *xatan* «qatı»; **tunq-manc.** evenk. *katan* «qatı, bərk»¹.

9) **Türk.:** *uyğ.* *kurqu*, qar.-balk., noq., qır. *kurgak*, Azərb. *guru* «quru»; **monq.** *xuurac* «quru»; **monq.** *xuv xuurac* «qupquru», **türk.** qır. *kupkurgak*, Azərb. *gupguru* «qupquru»².

10) **Türk.:** *uyğ.*, noq. *ten*, qar.-balk. *teng*, *tengiş*, qır. *tekşi*, *teñ*, Azərb. *tən* «tən, yarı»; **monq.** *tencex*, *tegş*, *tencüü*, bur. *tengec*, kalm. *tegşer* «tən, yarı, bərabər» və s.³.

Fellər

1) **Türk.:** *uyğ.* *aldimak*⁴ «aldatmaq», qar.-balk. *aldarga*, noq. *aldamaga*⁵, Azərb. *aldatmaq*, tat. *aldau*⁶, qaz. *aldau*⁷, T. türk. *aldatmak*⁸; **monq.** *aldax* «səhv etmək, itirmək».

¹ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.64; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексикона башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.27

² Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.65; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.20; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.322

³ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.67; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.322

⁴ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.706

⁵ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.128

⁶ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.331

⁷ Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1954, с.429

⁸ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.506

2) **Türk.:** *uyğ. bolmaq*¹, qar.-balk. *bolurga*, noq. *bolmaga*, Azərb. *olmaq*², Alt. *bolor*³, tat. *bulu*⁴, tuv. *bolur*⁵, qaz. *bolu*⁶ «olmaq»; *monq. bolox*, bur. *boloxo*, kalm. *bolx* «olmaq».

3) **Türk.:** *özb. yolborma*, qar.-balk. *jalbaryrga*, noq. *calbar-maga*⁷, Azərb. *calvarmaq*, T. türk. *calvarmaq*⁸, Alt. *calynar*⁹, tuv. *čannyr*¹⁰, tat. *calynar*¹¹, qaz. *žalyni*¹² «yalvarmaq»; *monq. zalbirax* «yalvarmaq».

4) **Türk.:** *özb. soymok*, *uyğ. saymak*, tuv. *saar*, xak. *saarga*, Alt., qır. *saa*, qaz. *sauu*, qarqalp. *sau*, türkm. *saamak*, Azərb. *saymaq*, qar.-balk. *savarga*, noq. *savmaga* «sağmaq»; *monq. saax*, bur. *saaxa* «sağmaq»¹³.

¹ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.123

² Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.129

³ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.40

⁴ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.51

⁵ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.58

⁶ Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1954, с.60

⁷ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.130

⁸ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.95

⁹ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.714

¹⁰ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.608

¹¹ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.657

¹² Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1954, с.846

¹³ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.136; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.21; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.310

5) **Türk.:** *özb. kuşuma*, qar.-balk. *kyçyryrga*, noq. *kyşkyr-maga*, Azərb. *gyşgyрмаq*¹, tat. *kyçkyri*², tuv. *kyşkyrar*³, Alt. *kyçgurar*⁴, *tunq. manc. evenk. kaskiru* «qışqırmaq»⁵; *monq. xaşgarax* «qışqırmaq».

6) **Türk.:** *uyğ. kovumak*⁶, qar.-balk. *kuvururga*, noq. *kuvyr-maga*, Azərb. *govurmaq* «qovurmaq»⁷, T. türk. *kavurmak*⁸, Alt. *karaar*⁹, qaz. *kuyru*¹⁰, tuv. *xaarar*¹¹, tat. *kuyru*¹² «qovurmaq»; *monq. xuurax*, bur. *xuuraxa*, kalm. *xuurx* «qovurmaq».

7) **Türk.:** *uyğ. kekirik*¹³, qar.-balk. *kekirige*, noq. *kekirmege*, Azərb. *g'əjçurmak*⁴, Alt. *kegirik*¹⁵, T. türk. *geğirme*¹⁶, tat. *kikerü*¹⁷,

¹ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.134; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.311

² Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.236

³ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.229

⁴ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.265

⁵ Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, 151 с.27

⁶ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.305

⁷ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.133; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.326

⁸ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.215

⁹ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.17

¹⁰ Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1954, с.181

¹¹ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.153

¹² Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.265

¹³ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.793

¹⁴ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.131; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.322

¹⁵ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.444

¹⁶ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.576

¹⁷ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.371

tuv. *kegirer*¹, qaz. *kekirik*² «gəyirmək»; monq. *xexrex*, bur. *xexere*, kalm. *kekrex* «gəyirmək».

8) Türk.: özb. *ciglamok*, uyğ. *züglamak*, tuv. *yqla*, Alt., qır. *ycla*, qaz. *žylau*, qaraqalp. *žyla*, Azərb. *aylamag* «ağlamaq»; monq. *uclax* «ağlamaq»³.

9) Türk.: uyğ. *koydimak*⁴, qar.-balk. *korurga*⁵, Azərb. *qorumaq*, Alt. *koryr*, korulär⁶, T.türk. *korumak*⁷, tuv. *kadarar*⁸, qaz. *koryau*⁹ «qorumaq»; monq. *xorix* «qadağan etmək» və s.

İXTISARLAR

Azərb.-Azərbaycan dili
Alt.-Altay dili
balk.-balkar dili
baş.-başqırd dili
bur.-buryat dili
çuv.-çuvaş dili
even. - even dili
evenk. - evenk dil

manç.- mancur dili
monq.- monqol dili
nan.- nanay dili
neq.- neqidal dili
noq.- noqay dili
ord.- ordos dili
orok.- orok dili
oyr.- oyrot dili

¹ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.359

² Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.53

³ Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 24; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.326

⁴ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1956, с.803

⁵ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.133

⁶ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.451

⁷ Русско-тюркский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.583

⁸ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.364

⁹ Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.414

xak.- xakas dili
xalx.- xalxa dili
kalm.- kalmık dili
Korey.- Koreya dili
qaq.- qaqauz dili
qaraqalp.-qaraqalpaq dili
qar.-balk. - qaraçay-balkar dili
qar.-qaraim dili
qaz.- qazax dili
qum.- qumuq dili
qır.- qırğız dili

özb.- özbək dili
şor. - şor dili
tat.- tatar dili
tel.- teleut dili
tuv.- tuvin dili
tunq. - tunqus dili
türk.- türk dilləri
türkm.-türkmən dili
T.türk.-Türkiyə türkcəsi
udeg.- udegey dili
ulç.- ulç dili
uyğ.-uyğur dili
yak.- yakut dili
yap.- yapon dili

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, 329 s.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
3. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т.IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с. 69-100
4. Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков, – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с. 5-68
5. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, 151 с.
6. Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 204-207

7. Колесникова В.Д. О названиях частей тела в Алтайских языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 139-151
8. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник -1975. М., «Наука», 1978, с.159-179
9. Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика, – Вопросы языкознания, М., «Наука», 1971, №3, с.21-33
10. Номинханов Ц.Д. Исследования по тюркским и монгольским языкам. АДД. Алма-Ата, 1966, 25 с.
11. Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, 324 с.
12. Нуриева А.Х. Татарско-монгольские лексические параллели и определение монголизмов, – Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, «ФАН», 1985, с. 379-381
13. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.11-81
14. Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1963, 115 с.
15. Русско-казахский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, 935 с.
16. Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, 733 с.
17. Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, 560 с.
18. Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, 1028 с.
19. Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, 143 с.
20. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М., «Наука», 1974, 769 с.

21. Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, 174 с.
22. Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с. 12-25
23. Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 127-138
24. Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.110-120

MÜNDƏRİCAT

Dilin leksikasının tədqiqi dilin təşəkkül və inkişaf tarixinə yol açmaqdır (f.e.d.Məhəbbət MİRZƏLİYEV).....	3-5
Karluq qrupu türk dillərinin terminoloji leksikası (f.e.d.İsmayıl KAZIMOV).....	6-59
Karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq (f.e.n.Baba MƏHƏRRƏMLİ).....	60-15
Karluq qrupu türk dillərinin leksik-semantik sistemi (f.e.n.Şəkər ORUCOVA).....	116-135
Karluq qrupu türk dillərində somatik leksika (f.e.n.Elçin MƏMMƏDOV).....	136-157
Karluq qrupu türk dillərində arxaizm və dialektizmlər (f.e.n.Elnarə ƏLƏKBƏROVA)	158-178
Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas meylləri (f.e.n. Təranə ŞÜKÜROVA).....	179-248
Процесс развития словообразовательных аффиксов в современных тюркских языках карлукской группы (f.e.n.Aynel MƏŞƏDİYEV)	249-292
Бытовая лексика карлукской группы тюркских языков(f.e.n. Güllü KARANFİL).....	293-328
Karluq qrupu türk dillərinin digər altay dilləri ilə leksik müqayisəsi (f.e.n.Teyyub QULİYEV).....	329-365

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ

LEKSİKOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

II

CİLD

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKASI

Çapa imzalanmış:25.06.2008

Şerti çap vərəqi 22,8

Sifariş №416

Kağız formatı 60x84 1/16.Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor:prof.N.B.Məmmədli

Ünvan:Bakı-64,İçərişəhər, 3-cü Maqomayev8/4

Tel.:497-16-32; 0503114189(mob.)

Aug - 270285

10.00

367 10

